

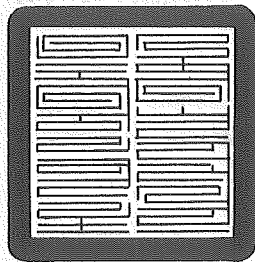
KELETKUTATÁS

Kiadja a Körösi Csoma Társaság — Megjelenik évente kétszer
1986 őszi

szerkeszti

KAKUK ZSUZSA

**BETHLENFALVY GÉZA, DÁVID GÉZA,
ECSEDY ILDIKÓ**
közreműködésével

BUDAPEST

Tartalom

Vargyas Péter, A szellemi és fizikai munka anyagi megbecsülése az ókori Mezopotámiában	3
Puskás Ildikó, Az Indus civilizáció – új értelmezés lehetőségei	17
Sz. Kljastornij, Kipcsak és szír. A kipcsakok őstörténetéhez	22
Róna-Tas András, Belső-Ázsia magyar felfedezői. A kezdetektől az első világháborúig	33
Lőrincz László, Mitikus elemek a burját hőseinkben	45
Jeremiás Éva, Mai nyelvi változatok és nyelvtörténeti hátterük a perzsában	56
Gerelyes Ibolya, Adatok a sgraffito díszes török kerámia keltezéséhez	69

SZEMLE

Könyvek

Kőrösi Csoma Kiskönyvtár (Ecsedy Ildikó) 85 – *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153* (Dévényi Kinga) 92 – *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664* (Dávid Géza) 95 – Róbert Simon: *Ignác Goldziher (His Life and Scholarship as Reflected in his Works and Correspondence)* (Iványi Tamás) 97 – Tőkei Ferenc: *A kínai elégia születése. K'ü Jüan és kora* (Ecsedy Ildikó) 99

Konferenciák

XXXII. Orientalista Világkongresszus (Puskás Ildikó) 102 – 29. Állandó nemzetközi altajisztikai konferencia (Sárközi Alice) 105 – Az oszmán kor előtti és oszmán kori tanulmányok nemzetközi bizottságának VII. szimpoziuma (Zsiga-Kiss Andrea) 107 – IV. Nemzetközi török gazdaság- és társadalomtörténeti konferencia (1071–1920) (Dávid Géza) 109 – III. Nemzetközi török néprajzi kongresszus (Kovács Judit) 110 – Török világ Magyarországon (Kovács Zsuzsa) 113

Kiállítások

Buda visszavívása 1686 (Dávid Géza) 115 – Budavár, 1686 (Dávid Géza) 117 – Három keleti szőnyeg kiállítás (Pásztor Emese) 120

Vita

Kiss Károly: Mit hozott a félhold? (Dávid Géza) 127

Krónika

Új tiszteleti tagjaink (Dávid Géza) 129 – A Kőrösi Csoma Társaság tiszteleti tagjainak névsora 130 – Kandidátusi értekezések megvédése: C. Önörbayan (Birtalan Ágnes) 131 – Berta Árpád (Kakuk Zsuzsa)

Angol nyelvű összefoglalók 133

A borítón: Jomut-türkmén jolami (a jurtát rögzítő és díszítő, mintás, szövött kötél-sáv), 18. század. Iparművészeti Múzeum

Vargyas Péter

A szellemi és fizikai munka anyagi megbecsülése az ókori Mezopotámiában

Ha az ókori keleti társadalmakra gondolunk, szinte valamennyiünk, még a szakemberek legnagyobb része előtt is azonnal megjelenik ama bizonyos despotának a képe, akiért az egész társadalom dolgozik – milliók egyért –, s e nézőpontból úgy a fizikai, mint a szellemi munka egyforma, mégpedig egyformán alacsonyrendű, hiszen a piramisok tervezői és építői egyformán a fáraó örök életéért és hírnevéért dolgoznak.

A valóság természetesen más. Hogy a par excellence értelmetlen (társadalmilag haszontalan) munka, a piramisépítés példájánál maradjunk, a piramisok tervezői nem névtelen személyek, hanem fontos társadalmi posztot betöltő, ismert és elismert emberek. Imhotep, az első piramis építője „az alsó-egyiptomi király pecsétőre”, királyi kamarás, herceg, palotaelöljáró, „a nézők legnagyobbja” és szobrász volt¹, a késői korban pedig egyenesen istenként tisztelték.

Ez azonban kivételes eset, s bár Imhotep tiszteléséhez biztosan hozzájárult kivételes tudása – s hogy ennek emléke több évezreden keresztül fennmaradt, mindenképp a szellemi munka becsületére mutat – a tekintély hivatali rangjának és származásának is szólt.² Minket most az átlagos szellemi tevékenység, az írnoki munka anyagi és erkölcsi elismerése érdekel, a társadalmi hierarchia vezető posztjait elfoglaló, az uralkodó szűkebb környezetéhez tartozó tisztviselők, tudósok – ha úgy tetszik vezető értelmiségiek – helyzete nem mérvadó. A kérdés az, hogy az átlagos helyzetű, de szellemi munkából élő kisember, az ókori kelet viszonylatában leginkább a gazdasági okmányokat kiállító, s a világi vagy templomi hierarchia alsóbb posztjait betöltő írnokok milyen anyagi ellenszolgáltatást kaptak munkájukért, vagyis mi a becsülete a fizikai munkával szembeállított, de nem alkotó jellegű szellemi munkának.

Egyiptomban a makettek és sírfestmények ábrázolásai az írnok kivételezett társadalmi – s így feltehetően anyagi – megbecsülését mutatják, s ugyanerre utalnak az írnoki hivatást dicsőítő szövegek is. Irodalmi alkotások egész sorának végkicsengése az, hogy „légy írnok!” Idézzük most fel az egyik legismertebb ilyen mű, Duauf intelmei gondolatmenetét Dobrovits Aladár tolmácsolásában:

„Ez az írásmű egy írnok-apa intelmeit tartalmazza, – úgy látszik – tanulni nem akaró fiához. Elmondja, hogy milyen hasznos az iskola és mindaz, amit ott tanulnak. Inti az ifjút, hogy jobban szeresse könyveit, mint anyját. Mert sem a szobrász, sem az ötvös (tehát kiemelt, megbecsült mesterségek képviselői) nem részesülnek magas és bizalmas küldetésben, a fémműves ott ül kemencéje nyílásánál és újjai olyanná lesznek, mint a krokodilus bőre. A vésővel dolgozó fáradtabb, mint a fa-

Elhangzott a Kőrösi Csoma Társaság 1986. március 11-i felolvasó ülésén.

vágó, szántófeldje a fa, kapája az érc. Még éjszaka is, amikor szabad lehetne, dolgozik mécsvilágnál, többet, mint amit karjai elbírnak. A kőfaragó kemény kőben keresi munkáját, karját tönkreteszi. Fáradt, amikor alkonyatkor leülhet, combja és háta össze van törve. A borbély utcáról utcára jár, hogy munkát keressen, késő este is nyír és borotvál, karját megerőlteti, hogy testét megtölthesse. A kereskedő a messzi Deltába megy, ahol szunyogok összecsípi. A kőműves beteg és rosszul öltözik, ujjai a kenyere, napjában csak egyszer mosdik. A kenyeret, amit kap, hazaviszi, megverik őt és gyermekeit. Rossz a kertésznek is, aki egész nap vállán hordja a vízzel telt csöb-röket és öntöz, rossz a földművesnek, de a takácsnak is, mert ez folyton a műhelyben gömnyed, sorsa rosszabb, mint egy asszonynak, combja a gyomrát nyomja (nyilván guggol) és hogy levegőre jusson, kénytelen megvesztegetni az ajtónállót. A varga örökké koldul, amit harap, az a bőr. A ruhamosót a krokodilus fenyegeti a folyó partján épp úgy, mint a halászt. Minden mesterség rossz, mindegyik fáradtságos és mindegyiknek parancsolnak, mindegyiket hajszoják. Csak az írnok a kiválasztott, akit mindenki tisztel, akinek már gyermekkorában bőséget ígértek a sorsistenek, akinek különleges megbízásokban van része, ő az, aki másokat is irányít.”³

Lássunk most egy mezopotámiai irodalmi szöveget, „Az írnoki tudás dicsérete” címet viselő alkotást, Komoróczy Géza fordításában:

„Az írnoki tudás anyja a szónokoknak,
apja a tudós mestereknek;
az írnoki tudás gyönyörűséget ad,
nem fordul csömörbe;
az írnoki tudást nehéz megszerezni,
aki tudja, nem veszíti el;
az írnoki tudásért legyél buzgó,
javadra válik;
az írnoki tudásért legyél szorgalmas,
kincshez jutsz vele;
az írnoki tudást ne hanyagoljad el,
lusta ne legyél;
az írnoki tudás gazdag tárház,
Amanki titkos bölcsessége:
fáradozzál érte lankadatlan,
titkai feltáruznak előtted –
ha lusta vagy, rossz híred kél;
az írnoki tudás szerencsés sorsvetés,
javak és bőség,
míg kicsi vagy, gondod ez legyen
hogyha felnősz, [...];
az írnoki tudás középpontja mindennek,
dolgozz érte keményen, szépsége [vonzó]:
szerezz a sumer nyelvben kiváló tudást,
tanuld a finom nyelvet,
tanulj feliratot írni, földet mérni,
elszámolást készíteni

[...] a palota [...],
 az írnök: szolgája a tudásnak,
 e szolgálatra rendeltetett.”⁴

Mindkét költemény az írnöki hivatás dicséréte, míg Egyiptomban, legalábbis ebben a szövegben, inkább a más foglalkozásokkal szembeállított írnöki munka könnyűségén van a hangsúly, Mezopotámiában a hivatás szépsége áll előtérben. Anynyira, hogy első hallásra valószínűleg fel sem tűnt e két, ügyesen megbúvó sor: „az írnöki tudás szerencsés sorsvetés, javak és bőség”, ahol vélhetően nem szellemi, hanem nagyon is evilági javakról van szó. Emlékszünk, Egyiptomban is a sorsistenek ígértek már gyerekkorban bőséget a leendő írnöknek. Mind egyiptomi, mind mezopotámiai irodalmi forrásunk is felhossa tehát az anyagi jólétet az írnöki hivatás választása mellett, de míg Egyiptomban szövegek tucatjai buzdítják a jövő írnokeit, a mezopotámiai szövegnek nincs párhuzama, pontosan nem lehet datálni,⁵ és így nem állapítható meg, hogy – legalábbis az írnöki rétegen belül – általános véleményt tükröz-e?

Az alapvető probléma azonban szempontunkból az, hogy nem tudjuk, az írnökök által írt, s az írnöki hivatást dicsőítő szövegek vajon a foglalkozás tényleges társadalmi presztizsét ábrázolják-e irodalmi eszközökkel, vagy éppen ellenkezőleg, a hiányzó társadalmi megbecsülés pótlására született, propagandisztikus alkotásokkal van dolgunk?

Nem egyszerű a válasz e kérdésre, amely általában fel sem szokott merülni, hiszen a kutatás mind Egyiptomot, mind pedig Mezopotámiát illetően azon az állásponton van, hogy az írnök az uralkodó osztály tagja, de legalábbis képviselője, aki már csak az írás bonyolultságából és az elsajátításához szükséges hosszú tanulmányokból eredően is nagy tiszteletnek örvendett,⁶ vagyis kimondatlanul is autentikusnak fogadják el az irodalmi szövegekből kibontakozó képet.

Mezopotámiában azonban nem vagyunk pusztán az irodalmi forrásokra utalva, hiszen az íróanyag – az agyagtábla – tartósságának köszönhetően olyan bőségesen maradt fenn a mindennapi írnöki tevékenység eredménye – okmányok százezrei –, hogy ezt az anyagot az érett európai feudalizmusig semmilyen forrásanyag nem múlja felül sehol a világon. Igaz, ez az írásbeliség – eltekintve nevétől és családfájától – csak nagyon ritka esetben nyújt felvilágosítást az okmány kiállítójáról, az írnökéről.

Néha azonban ezek az adatok is nemvárt információval szolgálnak. Az i.e. 1. évezredi, eddig kiadott több mint 13.000 gazdasági okmányban, mint Dandamajev kutatásai kimutatták, 3060 írnök neve szerepel.⁷ Tudnunk kell, hogy ebben a korban a leszármazást három névvel adták meg: X, aki Y fia, aki Z fia. Azonban Z nem Y apja (tehát nem az agyagtáblát író írnök nagyapja), hanem a család névadó őse, neve tehát a mi vezetéknévünknek felel meg. E 3060, jobbára i.e. 6. századi írnöki vezetéknév között a döntő többséget kitevő személynevek⁸ mellett vannak etnikumot és foglalkozást jelentő nevek is. Ennek alapján tudjuk, hogy öt írnök asszír, tizenhét pedig egyiptomi ősök leszármazottja. Ennél érdekesebb azonban a foglalkozások megoszlása:⁹ 190 írnök őse pap, ötvené építész, harmincöté pásztor, harminckettő halász, huszonháromé fazekas, huszonegyé kovács, tizenkilencé kosárfonó, tizenhété sókereskedő¹⁰, tizenháromé tisztító, tizenkettőé fafaragó, nyolc é portás, hété takács, ugyanannyié kereskedő, háromé pedig templomi rabszolga.

Játsszunk egy kicsit e számokkal: 442 esetben ismerjük egy-egy írnok őseinek a foglalkozását¹¹, s bár a 442 eset 3060 írnot alapul véve csak 14 százalék, így egyáltalán nem biztos, hogy a kép az írnotság egészét tekintve is reprezentatív, mégis e számok olyan statisztikai általánosításra nyújtanak lehetőséget e foglalkozás társadalmi nyitottságát illetően, amilyenre a statisztika előtti korban¹² máshol aligha van lehetőség. Igaz, hogy ezekben az esetekben nem első generációs értelmiségről van szó, mert az ős esetleg több száz évvel korábban élt, de ez a mezopotámiai társadalomtörténet egésze felől nézve legfeljebb csak annyit jelent, hogy esetleg nem az i.e. 6., hanem 7. vagy 8. század társadalmi mobilitásáról van szó.

Ha az előbb felsorolt foglalkozásokat csoportosítjuk, a következő eredményre jutunk: 195 írnot származik értelmiségi (papi és orvosi) családból, míg az összes többi, számszerint 247 ős a fizikai munkások, vagy legalábbis a nem értelmiségi származásúak kategóriájába sorolandó. Ez utóbbiba tartozik az építészek meglepően nagy csoportja is – mert inkább kőművesekről, semmint mai fogalmaink szerinti építészekről van szó –, és az egyszerűség kedvéért foglalkozásától függetlenül, a templomi rabszolga is. Talán a hét kereskedőt kellene egyéb, de természetesen nem értelmiségi kategóriába sorolni (a sókereskedők nyomorult kis házalók voltak), de százalékosan olyan elenyésző értéket képviselnek (1,58%), hogy ennek nincs semmi jelentősége.

Mindent összevetve tehát arra az érdekes eredményre juthatunk, hogy a vizsgálható esetekben az értelmiségi családokból származó írnotok kisebbségben vannak (44%) a fizikaiakkal szemben. A foglalkozások apáról-fiúra való öröklődését tekintve persze biztos, hogy a személynévvel jelölt ősök nagyrésze maga is írnot volt, így ez az arány valószínűleg nem reprezentatív az írnotság egésze összetételére nézve, hanem csak az írnotok közé bekerülő *homo novus*ok arányára adhat felvilágosítást. Akárhogy is van azonban, a biztosan dokumentálható esetek nagyobb részében az írnotok ősei különböző fizikai munkát végző emberek, s ez arra mutat egyrészt, hogy az írnotok nem képeztek zárt kasztot, s meglehetősen nagy volt a társadalmi mobilitás – legalábbis az i.e. 1. évezred derekán –, másrészt pedig közvetve arra is, hogy az írnotok társadalmi becsülete mégsem lehetett olyan magas, ahogy elméleti megfontolások, vagy az irodalmi szövegek alapján gondolhatnánk.

Lássuk ezek után, hogyan alakult anyagi megbecsülésük. Az írnotok legnagyobb része mindig is királyi, vagy templomi szolgálatban állt, de voltak olyanok is, akik az írnoti munkáért kapott honoráriumból éltek, vagyis magánpraxist folytattak. Sajnos azonban az általam jobban ismert i.e. 1. évezredi anyagban mindössze két adat van az írnoti honorárium nagyságára vonatkozóan¹³ – pedig ekkor a legmagasabb a magántevékenységet folytató írnotok száma¹⁴ –, s ebből természetesen nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. Mindenesetre ezek a honoráriumok igen magasak, az egyik esetben¹⁵ 3 *kurru*, azaz 540 liter (= 270 kg) árpa, egy átlagos havi fizetés háromszorosa. Márpedig egy agyagtábla megírása – ráadásul egy rutinjellegű ügyről volt szó – nem tartott egy hónapig.

Sajnos ezek elszigetelt esetek, lehet, hogy téves a szövegek interpretálása, vagy a magas fizetség egészen különleges körülmények számlájára írható. Mindenesetre az összes többi adatunk ellentmond a magas írnoti honoráriumok feltételezésének. Elsősorban ugyan a templomi írnotokról rendelkezünk információkkal, de nem való-

színű, hogy őket sokkal rosszabbul fizették volna, mint társaikat. A templomi írkok pedig, az egyéb templomi tisztviselőkhöz hasonlóan, általában 1 kurru, azaz kb. 180 liter (= 90 kg) árpa vagy datolya havi fizetést kaptak.¹⁶ Ennek reálértékét természetesen nem a termény mai itthoni ára alapján kell megállapítanunk¹⁷, hanem a többi, korabeli fizetéshez kell viszonyítanunk. S ekkor jön a meglepetés! Az egykorú fizetésekre vonatkozó sokszáz adat átnézése után¹⁸ az állapítható meg, hogy ez a bizonyos 1 kurru, azaz nagyjából 1 mázsás átlagos természetbeni fizetség, amelyet az írkok általában kaptak, se több, se kevesebb, mint az egyéb fizikai munkáért fizetett havi átlagbér!¹⁹ S ehhez még hozzá kell tennünk, hogy különösen nehéz fizikai munkák, pl. csatomaásás esetén (ahol egyébként megadott normát kellett teljesíteni), vagy rohammunkák idején, pl. aratáskor (amikor kevés a rendelkezésre álló munkáskéz), e bér kétszeresét is megadták.

Összefoglalva tehát az eddig elmondottakat azt állapíthatjuk meg, hogy az ír-noki foglalkozás – a szellemi munka – nem különült el kasztszerűen a többi foglalkozástól és elég nyitott volt mindenki előtt, s ennek felelt meg anyagi megbeszülése is, amely semmivel sem volt kedvezőbb, mint a többi munkáé.

Ezek után vegyük szemügyre az alább olvasható okmányt, amelyet J.N. Strassmaier adott ki 1889-ben, Lipcsében az *Inschriften von Nabonidus, König von Babylon* c. munkájában.²⁰

(1) 12 gur še.bar ina šu II Idu^{eš}.an

(2) šá muh-hi eš-ru-ú

(3) 5 gur ta še.bar šá kur Elam^{ki}

(4) 20 gur ta é nig.GA

(5) 4 gur ta é []

(6) en 2 gur šuku^{hi.a}

A hátlapon:

(7) 8 gur 2(n) 3(b) ku-[um]

(8) šá zú.lum.ma

(9) u 1 PI a-na Išá-lam-ma-ré-e

(10) pap 40 gur 3(n) 3(b) še.bar

(11) a-na Išá-lam-ma-ré-e lú-si-pi-ri

(12) 16 erim meš šá lú.til.gíd.da sum^{na}

(13) itu gan ud.17.kam

(14) mu.10.kam

Fordítása:

(1) 12 kurru árpa Epes-ili.

(2) a tized felügyelője kezéből

(3) 5 kurru az elámi(?)gabonából

(4) 20 kurru a raktárból

(5) 4 kurru a []-ből

(6) 2 kurru – fejadag

(7) 8 kurru 2(n) 3(b)

(8) datolya

- (9) és 1 PI Salmmarének
 (10) összesen 40 kurru 3 (n) 3(b) árpa
 (11) Salammarének, a tolmács-írnoknak
 (12) a (templomi) *qīpu*-tisztviselő 16 embere (számára) kiadva.
 (13) kislímu hónap 17.
 (14) (Nabū-naid) 10. éve

Ez a szöveg egyike a ma már több mint 13.000-re rúgó publikált újbabiloni gazdasági okmányoknak, s mint ilyen, a kiadása óta eltelt lassan száz esztendő alatt jóformán semmilyen érdeklődést nem váltott ki. Egyedül M.A. Dandamajev foglalkozott e táblával, a babiloni írnokoknak szentelt, 1983-ban megjelent könyvében²¹ átírta és lefordította (a fenti fordítás az ő fordításának magyar változata, az átírás az enyém), de őt könyve tematikájából következően csak Salammare írnok szerepe érdekelt.

E teljesen szokványosnak tűnő szöveg azonban több szempontból is rendkívül érdekes, noha első megközelítésben (ahogy a fentebb adott fordításból kitűnik) teljesen értelmetlen. A tábla ugyanis Mezopotámia egyik legnagyobb templomgazdaságából, a szippari Ébabbarából származik, s mint könyvelési okmány, természetesen pontosnak kellene lennie. Ezzel szemben azt tapasztalhatjuk, hogy ha összeadjuk a 10. sor összesítése előtt feltüntetett mennyiségeket, 51,7 kurrut kapunk a szövegben szereplő 40,7 kurru helyett.²² Számolási hiba lenne? Aligha.

Ha két apró, de az okmány értelmét teljesen megváltoztató szövegjavítást teszünk, azonnal kiderül, hogy a mennyiségek nagyon is rendben vannak. Először is a 7. sor végén a törésbe „um” jelet kell kiegészítenünk, s ekkor a sor értelme '8,5 kurru (t.i. árpa) datolya helyett'. Ez azonban még nem oldja meg a mennyiségek rejtélyét.

A szöveg megértésének kulcsa a 6. sorban rejlik. Az első jel, amelyet fentebb egyelőre lefordítatlanul hagyunk, s amelyet (a következőkkel együtt) Dandamajev *1-en 2 kur kurummati. hi.a*-nak ír át, és '2 kur-provodolstvie'-nek fordít,²³ Strassmaier kópiáján „en” és nem az „1-en” ligatúra, így Dandamajev értelmezése nem lehet helyes. Egyrészt ha az írnok '2 kurru, a fejadag' jelentésű sort akart volna írni, akkor az „1-en” teljesen felesleges lett volna. Nem véletlen, hogy Dandamajev is lefordítatlanul hagyja, mert felesleges. Gazdasági okmányokban inkább ennek az ellenkezője, a túlzott tömörség a jellemző, annyira, hogy gyakran nem tudjuk megállapítani, kiadás vagy bevétel elszámolása áll-e a táblán, noha minden jelet értünk. Másrészt pedig a kópia világos, s noha Strassmaier ún. normalizált módszert használ, vagyis nem mindig úgy másolja a jeleket, ahogy a táblán található, hanem ahogy lennie kellene, s ez néha tévedésekhez vezet, de a ligatúrának jelen esetben semmi értelme, így felesleges feltennünk. Az „en 2 gur” akkádul *adi 2 kurru*, bár nem a legkorrektebb, de jól érthetően annyit jelent, hogy '2 kurrujával a fejadag', s a 12. sorban szereplő 16 munkás „fejadagára”²⁴ vonatkozik, azaz $16 \times 2 = 32$ kurru helyett áll.

Lássuk ezután a mennyiségeket. Mivel így a 6. sorban 2 kurru helyett 32 áll s ezzel a végeredmény 81,7 kurrura rúg,²⁵ úgy tűnik még messzebb kerültünk a megoldástól. Rövid töprengés után azonban felismerhetjük, hogy a 10. sorban leírt 40,7-es összegzés nem az összes számadatra vonatkozik, hanem csak a 6–9. sorokban szereplő tételekre,²⁶ s ezek összege pontosan annyi is. Ez a rész tehát a kiadáso-

sokat rögzíti, az 1–5. sorok pedig a bevételeket, amelyek összege kerek 41 kurru,²⁷ tehát éppen meghaladják a kiadásokat. Az elszámolás így egyszerre világossá és teljesen érthetővé vált, ami egyben a javasolt szövegváltoztatások helyességét is igazolja.

Szövegünk tehát az első öt sorban a 16 munkásnak és az írnoknak kiutalt természetbeni fizetés – ne ragaszkodjunk a szöveg terminológiájához, nem fejadagról van szó – eredetét és részletezését tartalmazza. Meglepő, hogy a templomgazdasági méreteken igen csekély 41 kurru (kevesebb mint 4 t) négy bevételi forrásból ered: tizedből, elámi importból,²⁸ a templomi raktárból, és egy, a törés miatt pontosan meg nem állapítható helyről. Mindez jól mutatja a templomgazdaság komplex működését és bonyolult könyvelési technikáját. Az elámi gabona megjelenése az északi, távoli Szipparban rendkívül figyelemre méltó, a déli Urukban ez ismert és érthető, ugyanúgy az elámi aratómunkások szerződtetése is, hiszen földrajzilag közel eső vidékekről van szó. Ráadásul tudjuk, hogy Urukban a gabona drágább, mint Szipparban²⁹, s van adatunk arra is, hogy az Éanna (az uruki templomgazdaság) datolyát ad el északon, s gabonát vesz – éppen Szipparban! Az elámi gabona szippari megjelenése már csak a szállítási költségek miatt is problematikus³⁰ – ár ellen kell hajózni –, de e kérdések már más összefüggésbe tartoznak.

Szemponunktól most sokkal érdekesebb a fizetés szemügyrevétele. Láttuk, hogy a 6. sor tanúsága szerint „a fejadag 2 kurrujával” van elszámolva. Aki valamelyest is tisztában van a mezopotámiai fejadagok nagyságával, az előtt azonnal világos, hogy itt nem lehet szó fejadagról, hiszen ezek nagysága az i.e. 1. évezredben is megegyezett az i.e. 3. évezrediekével. Ezeket Gelb klasszikus munkájából ismerjük³¹, s e két kurru az ott kimutatott legmagasabb fejadagnak is a hatszorosa. Itt tehát a fejadag elnevezés ellenére csak természetbeni fizetésről lehet szó, e korban ugyanis az eredeti éles határvonal elmosódott a két fogalom között,³² mégpedig – bár a szöveg nem mondja ki expressis verbis – a párhuzamok alapján nyilvánvaló, hogy havi fizetésről van szó. E havi két kurru, azaz 180 kg árpa december 29-én igen nagy értéket képviselt (a gabona ára az aratástól távolodva állandóan emelkedett³³), így ez a fizetés kiemeltnek mondható. A korabeli árak alapján ennek ezüstben kifejezett értéke 2 és 3 *šiqū*, azaz nagyjából 17–25 gr ezüst lehetett, ami messze meghaladta az átlagos havi 1 *šiqū*-s fizetéseket. Ennek alapján feltehető – bár a szöveg nem mondja –, hogy nehéz fizikai munkát végző munkások fizetéséről van szó.

Tovább vizsgálva az okmányt, feltűnik, hogy a 7–8. sorokban további gabonamennyiség elszámolása áll. Ha az itt szereplő 8,5 kurru árpamennyiséget elosztjuk a 16 munkással, kerekítve 96 *qa*-s értéket kapunk. Ez viszont nem lehet más, mint fejadag, pontosabban fejadagmegváltás, hiszen ez az árpa datolya helyett jár. Emellett szól az is, hogy ebből Salammare írnok is kap (9. sor), hiszen ennie neki is kellett, míg fizetését másutt számolták el, lévén ő a templomgazdaság állandó alkalmazottja. Magyarázatra szorul viszont az a meghökkentő tény, hogy a fizetést árpában, tehát a fő élelmiszeri cikkben számolták el, míg a tulajdonképpeni élelmiszerkiutalást, a fejadagot datolyában (noha végül ehelyett is árpát kaptak a munkások). Ennek az a magyarázata, hogy az aratás távolodtával a téli hónapokban (nagyjából december közepétől március közepéig) a gabona annyira megdrágult, hogy a datolya lépett elő az alapvető élelmiszeri cikké³⁴, s számunkra elképzelhetetlen módon a datolyaliszt lett a kenyér alapanyaga³⁵. A gabona és a datolya egymáshoz viszonyi-

tott értéke állandóan változott a kereslet-kínálat alakulásának megfelelően, de december végén, okmányunk kiállításának idején a gabona jóval drágább volt, mint a datolya, ha tehát a drágább gabonából is havi 96 *qa* mennyiséget utaltak ki, akkor az eredeti datolyafejadag még ennél is több kellett, hogy legyen, pedig már ez a mennyiség is a legmagasabb fejadagérték határán van. Röviden tehát munkásaink a magas fizetés mellé még kiemelt élelmiszerellátást is kaptak!

Itt most álljunk meg egy pillanatra. Aki nem járatos a mezopotámiai gazdaságtörténetben, valószínűleg nem is érti, mi a különbség a fizetés és a fejadag között – különösen nem, ha mindkettőt természetben, mégpedig árpában fizették ki, s egyáltalán mi értelme van a kettő szétválasztásának.

Tegyük azonban egy rövid történelmi kitérőt, hogy megérthessük a kérdés jelentőségét. Látni fogjuk, hogy a különbségtétel lényegbevágó, mert a fizetés és a fejadag alapvetően más társadalomszervezési elv megtestesítője – legalábbis a kutatás egybehangzó véleménye szerint. Az előbbi a magángazdaságon alapuló társadalom jellemzője, amely azonban csak az i. e. 2. évezred elejétől, az ún. óbabiloni kortól kezdve mutatható ki Mezopotámiában. Az ezt megelőző időszakban – a kutatók döntő többségének véleménye szerint – nem volt jelentős magángazdaság Mezopotámiában (mondjunk inkább Sumert) s az országot egyetlen hatalmas állami gazdaságnak képzelik, amelyben minden föld az államé (templomé),³⁶ amelyet rabszolga, vagy legalábbis függő helyzetű népesség művel meg, s az össztermék állami tulajdonba, onnan pedig újraelosztásra kerül. A munkások viszont éppen csak a megélhetésükhöz szükséges élelmiszerkiutalásban részesülnek – ez az a bizonyos fejadag.

Az egyes kutatók ennek az önmagában zárt és logikusnak tűnő feltevéssorozatnak különböző elemeit emelik ki, így például Sztruve³⁷ a népesség rabszolga, Djakonov³⁸ pedig helóta, azaz végső analízisben megintcsak rabszolga jellegű alávetettségét, Tókei Ferenc³⁹ – hogy magyar kutatót is említsek – a magánföldtulajdon hiányát, Gelb⁴⁰ a fejadagrendszer uralkodó voltát, Polányi Károly⁴¹, hogy ismét magyar, bár nem hazai kutató nevét említsem, az állami újraelosztást tekinti a társadalom jellegét alapvetően meghatározó elemnek.

Én magam nem hiszem, hogy a fenti szempontok bármelyike, vagy akár összesége segítségével kielégítően leírható lenne akár a III. Ur-i dinasztia, vagy akár melyik időszak mezopotámiai államának, illetőleg társadalmának szerkezete. E rendkívül bonyolult problémának itt most csak egyik összetevőjét kívánom röviden vizsgálat alá venni, mégpedig az előbb említett fejadagrendszert.

Az a nézet, hogy a lakosság döntő többsége, más vélemények szerint körülbelül a fele, az államnak végzett munka fejében az államtól kapott fejadagokból élt, nézetem szerint tarthatatlan. Gondoljunk először is arra, hogy a III. Ur-i dinasztia államának – ha úgy tetszik birodalmának – lakosságát megközelítő becsléssel úgy egymillió körülire tehetjük. Elképzelhetetlennek tartom egy ekkora népesség – de legyen akár csak a fele⁴² – állami munkába állításának és ellátásának megszervezését. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az időszámításunk előtti 3. évezredben vagyunk, s hogy egy ilyen, tudatosan mai kifejezéssel élve, közvetlen tervutasításos rendszer milyen nehézkesen működött volna, ha még a számítógépek korában sem az igényeknek megfelelően funkcionál. Félmillió, vagy egymillió ember ellátásának megszervezése ma is óriási feladat, hát még több, mint 4000 évvel ezelőtt. Idézzük fel azt a

számadatot, amellyel I. Sarrukín (Szargon), az első világbirodalom megteremtője dicsekszik feliratában: „Šarrukīn, a király, akinek Enlil ellenfelet nem adott: 5400 vitéz eszik naponta őelőtte kenyeret”⁴³, azaz ekkora volt hadserege, amellyel az akkor ismert világ legnagyobb részét uralma alá hajtotta. Még több mint ezer évvel később, az ókori keleti történelem legnagyobb csatájában, a qadesi ütközetben is, a szembenálló egyiptomi, illetőleg hettita seregek legfeljebb 20–20.000 főre tehetőek. Keleten a katonai kiképzés nem olyan hosszantartó folyamat, mint majd a görög városállamokban – nem véletlen a görög zsoldoseregek katonai fölénye – a keleti hadseregek mindig is tömegükkel akarják a döntést kierőszakolni. Ennek következtében a hadseregek nagyságát nem annyira a hadrafogható emberanyag nagysága, mint inkább logisztikai tényezők – ellátási, szervezési és technikai tényezők – határozták meg. Ha pedig ezek az i.e. 3. évezredben a felső határt ötezres nagyságrendben szabták meg, hogyan képzeljük el a milliós lakosság ellátását biztosító termelés és elosztás bonyolult feladatának állami megszervezését?

Másodszor pedig megállapíthattuk a fenti okmány – és sok más, itt nem elemezhető tábla – alapján, hogy a fejadag és a fizetés nem egymást kizáró fogalmak, hanem ugyanannak a járandóságnak két része. Az újbabiloni fejadaglisták – szerencsére – sokkal bőbeszédűbbek, mint az óbabiloniak, vagy a még korábbi időszakból származók: megtudhatjuk belőlük, hogy a fejadag nem csak árpát, olajat és gyapjút tartalmazott, hanem emellett datolyát, komlót, egy bizonyos zöldségfélét (*sahlū*), sőt, néha fokhagymát, s ezek mindegyikét lehetett egymással helyettesíteni a napi árfolyam alapján (okmányunkban is láthattuk, hogy a megállapodott datolya helyett a munkások árpát kaptak). A fejadag tehát arra volt hivatott, hogy a munkások a munka idején ne nélkülözzenek (várostól távoli munkák esetén esetleg nem is lett volna mód piaci vásárlásra), másrészt pedig a létminimum szintjén élő munkavállalók nagy részének nem is volt tartalékolt pénze, hogy bérét kívárhassa. Az i.e. 1. évezredi adatok alapján világosan látható tehát: téves az a felfogás (amit elsősorban a legbővebben dokumentált 3. évezredre alapoztak), hogy fejadagot kaptak a palotai és templomi alkalmazásban álló személyek, a bérmunkások pedig bért (a 2. évezredtől), ahogy ezt Gelb, már idézett korszakos jelentőségű tanulmányában megfogalmazta (szerinte a 3. évezred végével elhal a fejadagrendszer⁴⁴). A fejadag létének pusztá konstataciója tehát nem mond semmit sem a munkaszervezés módjáról, sem pedig általában a társadalom szerkezetéről.

Igaz persze, hogy az i.e. 3. évezred 2. felében rendkívül bőséges adataink vannak a fejadagokra, míg a bérekre alig, s ez kétségtelenül arra mutat, hogy társadalmi méreteketben a bérmunka csak a 2. évezredben lép színre. Ez valószínűleg így is van, azonban ez sem lehet érv az állami gazdaság mindenhatósága, vagy akár csak túlsúlya mellett sem. Lássuk miért.

Ugorjunk gondolatban előre 70 évet. A III. Ur-i dinasztia állama összeomlott, a főhatalom Iszinbe került, s megkezdődött a túlzottan centralizált gazdasági rendszer átalakulása. Ennek legékezzsúlyosabb jele, hogy Lipit-Istár, Iszin királya kihirdeti Nippur, Ur, Iszin, egész Sumer és Akkád fiai és lányai szabadságát, akikre eddig rabszolgasors (*nam. arad*) nehezedett.⁴⁵ Úgy tűnhet tehát, jogos a konszenzus, hiszen korabeli forrásunk minősíti az Ur III időket rabszolgaságnak. De ne vegyük túlságosan komolyan a terminológiát. Lássuk inkább, hogyan szünteti meg Lipit-Istár or-

szágában a nép rabszolgaságát. Törvénykönyve bevezetése két intézkedést emel ki. Egyik az, hogy ezentúl apa és gyermekei kölcsönösen támogathatják egymást (ennek jelentősége nem világos számomra), a másik azonban ékesszóló: az apa- és testvérház köteleességét 70 napban határozta meg.

A reform előtt tehát a helyzet ennél rosszabb kellett, hogy legyen, s a lakosságot nyilván több közmunkakötelezettség terhelte. Figyeljünk fel azonban arra, hogy a társadalmi igazságosság helyreállítását és a rabszolgasors megszüntetését hirdető Lipit-Istár nem elvett földek visszaadását, vagy az addigi állami földek magánkézbe adását, nem a rabszolgasorsba döntő rendelkezések visszavonását, de még csak nem is jogtalan visszaélések megszüntetését jelenti be, hanem pusztán a közmunkakötelezettség 70 napban történő maximalását. Tehát az ezt meghaladó közmunka volt a „rabszolgaság”; nincs szó a rendszer gyökeres megváltoztatásáról, csak liberalizálásáról. Természetesen jó lenne tudni, hogy mennyi volt korábban a közmunkakötelezettség. Ha ugyanis állandó, azaz 12 hónapos – s ezalatt, azaz állandóan csak élelmiszerellátást kaptak a dolgozók (ez a tulajdonképpeni fejadagrendszer) – akkor a kötelezettség 1/5-ére való csökkentése valóban forradalmi tett, és egyenértékű a rabszolgaság megszüntetésével.

Azonban két dolog is ez ellen szól. Először is, ha eddig az emberek kerek eszten-dőn át az állami földeken dolgoztak, és csak a fejadagokból éltek, akkor saját földjük nyilvánvalóan nem lehetett, hiszen nem lett volna idejük megművelni. Ha azonban nem volt, s Lipit-Istár sem adott nekik – mert ha igen, bizonyára nem felejtette volna el megemlíteni – akkor most, a 70 napra leszállított kötelezettségek teljesítése után vajon miből éltek az év hátralevő napjaiban? Ha bérmunkásként dolgoztak volna ugyanazokon a földeken, ahol eddig robotoltak – elméletileg ezt sem lehet kizárni – akkor erre lennének forrásaink, másrészt ez az államháztartást pótlólagos adók kivételére kényszerítette volna, ami aligha növelte volna a rabszolgaságot megszüntető uralkodó presztízsét, s végül a bérmunka Mezopotámiában mindig időszakos jellegű volt, legalábbis társadalmi méretekben. Mindezek alapján sokkal valószínűbb, hogy a 70 nap ledolgozása után a lakosság saját földjeit művelte, s e földekkel korábban is rendelkezett, csak megművelésére volt kevesebb ideje.

A III. Ur-i dinasztia alatti közmunkára vonatkozóan van azonban korabeli adatunk is. Egy unikális jelentőségű, s csak nemrégiben összeállított, illetve kiadott adatsor⁴⁶ azt mutatja, hogy egy bizonyos malomban szolgálatot teljesítő emberek – a személyzettől eltekintve – három havonként váltották egymást. Jól figyeljünk erre a számra. A három hónap, azaz 90 nap mindössze 20 nappal több, mint a Lipit-Istár törvénykönyvben lefektetett 70 nap. Sajnos ismereteim szerint Mezopotámia egész történelme folyamán nincs több adat a közmunkakötelezettség időtartamára, ezért csak ebből a két adatból lehet következtetéseket levonni. Megjegyzendő azonban, hogy Hérodotosz úgy értesült Egyiptomban, hogy a piramisok építésén dolgozó munkások három havonként váltották egymást.⁴⁷ A mezopotámiai adatok alapján ez nem tűnik valószínűtlennek, úgy látszik tehát, hogy mind Egyiptomban, mind pedig Mezopotámiában ez lehetett a felső határ, s már ez is igen súlyos tehernek, szinte rabszolgaságnak tűnt a kortársak szemében. Igaz, a III. Ur-i dinasztia korabeli adatok arra mutatnak, hogy a munkakötelezettség gyermekektől öregekig bezárólag mindenkit terhelt, ami valóban hihetetlen nagy igénybevételt jelenthetett. Lehet, hogy

ennek eltörlését kell értenünk a Lipit-Istár törvénykönyv azon homályos intézkedése alatt, hogy az apa támogathatja fiát, stb.

Ez az ókori keleti 90 napos munkakötelezettség azonban aligha jelent modern értelemben vett rabszolgaságot, még ha forrásunk így is nevezi.

Ugorjunk gondolatban még egyet, most az 1767-es esztendő Magyarországra, és idézzük fel Mária Terézia Urbáriumának idevágó rendelkezéseit. Közismert, hogy az a robot mértékét 52 nap ígás, vagy 104 nap gyalogrobotban határozta meg, s e rendelkezés a jobbágyok védelmében született, akik addig ennél több robottal tartoztak földesuraiknak. Így például Erdélyben, ahol megakadályozták az Urbárium bevezetését, a jobbágy heti három nap ígás, vagy négy nap gyalogrobottal tartozott. Évi robotmennyiségre átszámítva ez 200 nap körüli érték, duplája a III. Ur-i dinasztia korában tapasztaltaknak! S ha a 18. századi Magyarországon mégsem beszélünk rabszolgaságról, akkor nem tehetjük ezt Mezopotámiában sem! Szó sem lehet (álami) rabszolgaságról, helotákról vagy félszabadokról Mezopotámia egyetlen korszakában sem. Könnyen belátható, hogy bármilyen állam bármilyen társadalmi formációban valamilyen formában kénytelen biztosítani a működéséhez szükséges anyagi forrásokat. Úgy tűnik, hogy az Ur III időkben az állam ezt túlnyomórészt az állami földtulajdon közmunka igénybevételével történő megművelésével teremtette elő. Nem tudjuk, volt-e emellett adókötelezettség is. A rendszer mindenesetre nem bizonyult hosszú távon életképesnek, s a későbbiekben a szolgálati földek rendszere és egyenes adók biztosították a bevételeket. Jegyezzük azonban meg, hogy ez a rendszer sem funkcionált jobban, gondoljunk csak az állandó adósság-elengedések szükségességére.⁴⁸

Nem hiszem, hogy megfelel a valóságnak az Ur III kor állami, és az óbabiloni kor magángazdaságkénti szembeállítás. Mindkét esetben a magángazdaság az alapvető, a különbség csak az államnak járó adókötelezettség lerovásának, illetőleg a szolgáltatások teljesítésének módja. Nem állítom, hogy kicsi a különbség, de a fejadagrendszer megléte, illetve hiánya már csak azért sem jelent minőségi változást a mezopotámiai társadalomtörténetben, mert – Gelb véleményével ellentétben – soha nem halt ki Babilóniában, ahogy ezt a bevezetőben elemzett okmányban is láthattuk.

E hosszúra nyúlt kitérő után befejezésül térjünk vissza a kiindulópontjához. Látuk, hogy szövegünk megkülönböztette a fizetést és a fejadagot, s hogy ennek milyen nagy jelentősége, s évezredes története van. Okmányunkban nem is a fejadag nagysága – havi 96 qa – az érdekes, bár már ez is olyan magas, hogy alig választható el a legalacsonyabb fizetésektől, hanem az, hogy a munkások a fejadag mellett igen magas fizetést is kaptak. Salammaré, az írnök, aki a munkások fejadagjait és fizetésüket is elszámolta, maga nem kapott fizetést. Ez érthető, hiszen ő állandó alkalmazott, s fizetését a többi templomi alkalmazottal együtt nyilván más táblán számolták el. A sokszáz párhuzamos szöveg alapján azonban ez aligha érthette el a munkásokét, hiszen még egy vezető beosztású írnök is legfeljebb csak 1,5 kuru árpa havi fizetést kapott, egy átlagos pedig csak 1 kurrut.⁴⁹ De nem csupán a fizetése volt kevesebb. A 9. sor rögzíti fejadagját is, ami havi 1 PI, azaz 36 qa árpa, vagyis napi 60 dkg árpa, szemben a munkások 1 kg 60 dkg-os fejadagjával. Vagyis az írnök fizetése fele, fejadagja alig harmada a felügyelete alá tartozó munkásokénak. A fizikai munkát Mezopotámiában is messze jobban megfizették, mint a szellemi. Messze vagyunk az

irodalmi szövegek világától, ahol az írnok – ezek szerint magát vigasztalando – foglalkozását minden más fölébe helyezve arra buzdít, hogy „légy írnok”. A valóságban ez inkább úgy hangozhatott, hogy „Légy kétkezi munkás”, s nemcsak Mezopotámiában, hanem Egyiptomban is, ahol egy Deir-el Medine-i osztrakon ugyanarról támskodik, mint az újbabiloni gazdasági okmányaink.⁵⁰

Közhely tudományunkban, hogy a gazdasági szövegek unalmasak, s csak nagy mennyiségben nyújtanak társadalmilag értékelhető információt, míg egyetlen irodalmi szöveg is önmagáért beszél. Valóban igaz, hogy a gazdasági szövegek az egykori valóságnak csak kis részleteit tükrözik, s e részletek önmagukban érdektelennek tűnhetnek, s gyakran azok is. Meggyőződés azonban, hogy a gazdasági szövegek is érdekessé válhatnak, ha sikerül feltárnunk a mögöttük rejlő szélesebb összefüggéseket, s ahogy egyre jobban be tudunk hatolni a mindennapok valóságába, egyre több szöveg válhat valóban érdekessé. Erre lehet példa az előadásban tanulmányozott okmány, amely, mint csepp a tengerben, megmutatta, legalábbis remélem, e szövegtípus értékeit.

JEGYZETEK

- 1 Lásd Kákósy László, *Ré ftai*. Budapest, 1979. 47.
- 2 Hemiunu, Kheopsz főépítész példái a fáraó legközelebbi rokonainak egyike. Vö. Kákósy L., *i.m.*, 84.
- 3 *Antik Tanulmányok* 1, 1954, 236.
- 4 *Fénylő ölednek édes örömeiben*. Budapest, 1983, 360–361.
- 5 Sumer-akkád kétnyelvű változatban maradt fenn i.e. 1. évezredi másolatban, de legkésőbb az i.e. 2. évezred első feléből származik; vö. Komoróczy G., *i.m.*, 478.
- 6 Ez még manapság is megfigyelhető mind Irakban, mind pedig Egyiptomban, ahol a hivatalok előtt hivatásos írnokok írják az írástudatlanok kérvényeit.
- 7 M.A. Dandamajev, *Vavilonskie pisky*. Moszkva, 1983, 173. Az azóta kiadott szövegek ezt a szöveget némileg módosítják, ez azonban semmiféle változást nem jelent következtetéseinkben.
- 8 Pl. Nadinu, Bél-leú fia, Szín-leqí-unníni leszármazottja. Ebben az esetben különösen jól látható a személynév vezetéknév funkciója, hiszen Szín-leqí-unníni egy évezreddel korábban élt híres irodalmár. Ezen az sem változtat, hogy a tőle való leszármazás sok esetben csak fiktív.
- 9 Vö. Dandamajev, *i.m.* 237–238.
- 10 Ez egy rendkívül érdekes adat, amelynek tárgyalására más összefüggésben visszatérek.
- 11 Ha összeadjuk a Dandamajev, *i.m.* 237–238. oldalakon felsorolt írnokok számát.
- 12 Ezt P. Wolf *L'étude des économies et des sociétés avant l'ère statistique* c. tanulmányában (In: *L'histoire et ses méthodes*, Ed. C. Samaran, Paris, 1961, 853.) a 16. századra teszi.
- 13 Lásd Dandamajev, *i.m.* 175.
- 14 Dandamajev vizsgálata szerint (*i.m.* 237.) a 3060 névszerint ismert írnokból 2681 magán-személyeknek dolgozott, 368 templomgazdaságok alkalmazásában állott, s csak 11 volt királyi szolgálatban, ez azonban annak tudható be, hogy e korból nem rendelkezünk királyi levéltárral.
- 15 Dandamajev, *i.m.* 175.
- 16 Dandamajev, *i.m.* 174. és 236.
- 17 Tehát nem úgy, hogy a 90 kg-t megszorozzuk mondjuk az egyszerűség kedvéért a liszt mai árával (8 Ft/kg) s így havi 720 forintos fizetést számítunk ki, már csak azért sem, mert ha mondjuk holnap a liszt árát Magyarországon a duplájára emelik, akkor a 2500 évvel ezelőtt élt írnok fizetése is kétszeresére emelkedne.
- 18 A fizetésekhez lásd készülő ártörténeti munkám 3. kötetét.

19 Lásd az előző jegyzetet.

20 Nbn 458-as szöveg.

21 Lásd a 7. jegyzetet.

22 $12 \cdot 5 + 20 \cdot 4 + 2 \cdot 8,5 + 0,2 = 51,7$. A kurru ürmérték, ezzel, illetve ennek kisebb részeivel mérték a gabonát. Ezek aránya a következő: 1 kurru = 5 PI = 30 (b) = 180 qa, azaz 1 PI (vagy 1(n); ez csak írásváltozat) = 36 qa és 1 (b) = 6 qa. Mai mértékekre átszámítva a qa megközelítőleg 1 liternek vehető, 1 l árpa nagyjából 0,5 kg, következésképp: 1 kurru = 90 kg, 1 PI = 18 kg, 1 (b) = 3 kg és 1 qa = 0,5 kg.

23 *I.m.* 77.

24 A két fogalom eredetileg élesen különvált, különböző szó jelöli mind a sumerben (*díšuk(u)*, *kurum(š)*), mind pedig az akkádban (*idū|kurummatu*); a 'bér' szó ékjele jellemzően a kar, a 'fejadagé' pedig a kenyér. E különbségtétel azonban az újbabiloni korban nem éles, fejadagra használják a bér, bérre pedig a fejadag megnevezést is. A mennyiségek alapján azonban ezek az esetek könnyen szétválaszthatók, a probléma a havi 90 qa-s kiutalásoknál kezdődik, ezek ugyanis lehetnek nagyon magas fejadagok (mint a fentebb elemzett szövegben 7–9. sorok), vagy nagyon alacsony fizetések is.

25 $12 \cdot 5 + 20 \cdot 4 + 32 \cdot 8,5 + 0,2 = 81,7$

26 $32 \cdot 8,5 + 0,2 = 40,7$

27 $12 \cdot 5 + 20 \cdot 4 = 41$

28 Amennyiben a töredékes jel valóban „NIM”. Dandamajev fordításában (*i.m.* 77.) kérdőjellel, átírásában (*i.m.* 190.) kérdőjel nélkül szerepel.

29 Lásd *Babilónia ártörténete az i.e. 1. évezredben (Az alapvető fogyasztási cikkek árai)* c. kandidátusi értekezésemet, Budapest, 1985, 51–56. [kéziratban]

30 Ezek nagysága Mezopotámiára nem kidolgozott, de egy eddig félreértett Mári-i levél (*ARM* 13, 35) alapján a Szippar-Uruk távolsággal nagyjából megegyező Emár-Mári távon, ráadásul nem árral szemben, a gabona szállítási költsége a rakomány értékének 30, illetőleg 15 százaléka. A bizonytalanság abból adódik, hogy nem lehet eldönteni, a hajók bérleti díja csak oda-, vagy pedig oda-visszaútra szól.

31 I.J. Gelb, *The Ancient Mesopotamian Ration System. Journal of Near Eastern Studies* 24, 1965, 230–243.

32 Lásd a 24. jegyzetet.

33 Ehhez lásd egyelőre a 29. jegyzetben idézett munkát, 12–50.

34 *Uo.* 103–106.

35 A szegények körében azonban nemcsak az ókori Keleten, hanem az újkori Európában is ismert volt a drága gabonaneműk mással való helyettesítése; lásd a lótuszból (Egyiptom: Hérodotosz 2, 92) vagy rizsből (arab hódítás utáni Irak és Irán: E. Ashtor, *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*. Paris, 1969, 49–50.) készült kenyeret, ami Európában sem ment ritkaság számba: 1591 tavaszán pl. Firenzében a hatóságok elrendelték, hogy a kenyeret félig lisztből, félig lencséből készítsék, máskor pedig babból, cirokból és csak 1/4 rész lisztből. Vö. A.M. Pult Quaglia, *Controls over Food Supplies in Florence in the Late XVth and Early XVIIth Cent. Journal of European Economic History* 9/2, 1980, 452 és 455–456.

36 A kérdés áttekintéséhez nagyon hasznos Komoróczy Géza tanulmánya: *A földtulajdon az ókori Mezopotámiában és az ún. ázsiai termelési mód elmélete: MTA II. Oszt. Közl.* 24, 1975, 129–144, különösen 131–133.

37 V.V. Struve, *Problemy zaroždenija, razvitija i upadka rabovladel'českogo obščestva drevnego Vostoka: Izvestija Gosudarstvennoj Akademii Istorii Material'noj Kultury*. Moskva, 1934, 32 skk.

38 Elég itt csak a magyarul is hozzáférhető munkájára, *Az ókori közel-kelet társadalma*. Budapest, 1972 (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti tanszékeinek kiadványai, 2), különösen a 105–108. oldalakra utalnom.

39 *Antikvitás és feudalizmus*. Budapest, 1969; *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Budapest, 1975²; lásd még az általa szerkesztett kötet: *Őstársadalom és ázsiai termelési mód (Elvek és utak)*. Budapest, 1982 tanulmányait.

- 40 Lásd a 31. jegyzetben idézett munkáját.
- 41 Legfontosabb művei magyarul is olvashatók: *Dahomey és a rabszolgakereskedelem (Egy archaikus gazdaság elemzése)*. Budapest, 1972; *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. (Tanulmánygyűjtemény). Budapest, 1976; *Piacnélküli kereskedelem Hammurabi idejében*. In: *A gazdaság szubsztantív intézményi analízise* (válogatás az *Trade and Market in the Early Empires* című kötetből). Budapest, 1977, kézirat [*Gazdaságszociológiai írások*, 3.] 198–220; *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*. Budapest, 1984. Polányi munkásságához lásd még a Polányi Károly 1886–1964 c. bibliográfiát. Budapest, 1986 (*Magyar szociológiai történelmi füzetek*, 2.) és *Egy gazdaságelmélet küszöbén 2. Cikkek a bécsi magyar újságban* című gyűjteményt, Budapest, 1985 [Megj. 1986].
- 42 R.M.C. Adams e két nagyságrend közöttire becsüli a III. Ur-i dinasztia korában Mezopotámia lakosságát. Lásd *Heartland of Cities. Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*. Chicago – London, 1981, 149.
- 43 Komoróczy Géza fordítása: *Ókori keleti történelmi szrestomathia* [a továbbiakban *OKTCH*]. Szerk. Harmatta J., Budapest, 1965, 98.
- 44 *I.m.* 242–243.
- 45 A törvénykönyv szövege magyarul Komoróczy Géza fordításában olvasható: *OKTCH* 117–119.
- 46 A. Uchitel, *Daily Work at Sagdana Millhouse: Acta Sumerologica* 6, 1984, 75–98.
- 47 Hérodotosz 2, 124.
- 48 Ehhez legutóbb lásd F.R. Kraus, *Königliche Verfügungen in altbabylonischer Zeit*. Leiden, 1984.
- 49 Lásd M.A. Dandamajev, *The Social Position of Neo-Babylonian Scribes*. In: *Gesellschaft und Kultur im Alten Vorderasien*. Hrsg. H. Klengel. Berlin, 1982, 35–39.
- 50 Kákósy László szíves szóbeli közlése.

Puskás Ildikó

Az Indus civilizáció – új értelmezés lehetőségei

Alig több mint negyedszázada, hogy Sir Mortimer Wheeler monográfiája: *The Indus Civilization* Cambridge-ben, a *The Cambridge History of India* supplementumaként megjelent; a mérvadónak számító harmadik kiadás (1968) még húszéves múltra sem tekinthet vissza. Ugyancsak 1968-ban jelent meg Bridget and Raymond Allchin *The Birth of Indian Civilization* c. munkája a Pelican sorozatban, míg e mű jelentősen átdolgozott, bővített kiadása: *The Rise of Civilization in India and Pakistan* a Cambridge World Archaeology sorozatban látott napvilágot 1982-ben. A szintén alapmunkának számító *The Roots of Ancient India. The Archaeology of Early Indian Civilization* 1971-es kötetét 1975-ben már átdolgozott kiadásban jelentette meg Walter A. Fairservis Jr. Chicagóban. Ezek a tágabb kitekintésű munkák a Stuart Piggott *Prehistoric India* (Pelican, 1950) ill. D.H. Gordon *The Prehistoric Background of Indian Culture* (Bombay, 1958) vonalát követték, természetesen az újabb régészeti feltárások eredményeinek szintetizálásával.

A hatvanas évektől nagy lendülettel folyó szubkontinentális ásatások nyomán sorozatban jelentek meg az új gyűjteményes vagy összefoglaló kötetek. A legfontosabbak: D.P. Agrawal and A. Ghosh *Radiocarbon and Indian Archaeology*, Bombay 1973; D.P. Agrawal and D.K. Chakrabarti *Essays in Indian Protohistory*, Delhi 1972; G.L. Possehl (ed.) *Ancient Cities of the Indus*, New Delhi etc. 1979; G.L. Possehl *Indus Civilization in Saurashtra*, Delhi 1980; A.H. Dani (ed.) *Indus Civilization in New Perspectives*, Islamabad 1981; G.L. Possehl (ed.) *Harappan Civilization*, New Delhi etc. 1982; M. Jansen and G. Urban (eds.) *Reports on Field Work Carried out at Mohenjo-Daro*. Interim Reports Vol. 1., Aachen–Roma 1983; K.A.R. Kennedy and G.L. Possehl (eds.) *Studies in the Archaeology and Palaeoanthropology of South Asia*, New Delhi etc. 1984; B.B. Lal and S.P. Gupta *Frontiers of the Indus Civilization*. Sir Mortimer Wheeler Commemoration Volume. New Delhi 1984; Shashi Asthana *Pre-Harappan Cultures*, New Delhi 1985. A felsorolást az időközben megjelent monográfiák (pl. *Lothal*), a *South Asian Archaeology* kötetei és a szakfolyóiratokban publikált hatalmas anyag egészíti ki.

Mindez világossá teszi, hogy a hagyományosan az ókori világ harmadik legrégebbinek tartott civilizációját az új kutatások fényében újra kell értékelnünk. Erre annál is inkább szükség van, mert a szakirodalomban és köztudatban egyaránt meggyökeresedett nézetek jelentős része átértelmezésre szorul.

Az előadás elsősorban ezekre a kérdésekre összpontosít.

Elsőül az elnevezés kérdése. Az Indus-völgyinek nevezett civilizáció ma már helyesen Indus civilizáció. Oka kettős: a kezdeti ásatások óta bebizonyosodott, hogy a civilizáció földrajzi kiterjedésének csupán tengelye, de nem egyedüli helye és nem is kizárólagos bölcsője az Indus folyam völgye. Kultúraként értelmezve továbbra

is harappái kultúráról beszélünk, ám e vonatkozásban újabb elnevezésbeli zavarokkal kell számolnunk, amelyek a lelőhelyek számának és típusának illetve egymáshoz való viszonyának függvényében alakultak ki. Újabban vitatják a Kot Dídzsí, kálíbangani kultúrának *kora-harappái*-ként történő értelmezését, mert az ilyen elnevezés azt sugallja, hogy az *érett harappái* közvetlen folytatása annak, mint M.R. Mughal (*The Early Harappan Period in the Greater Indus Valley and Northern Baluchistan*, Ph. D. thesis, 1970) is bizonyítani törekszik. Szélesebb keretűnek látszik a *prae-harappái* kategória, amelyet szűkebb értelemben már Wheeler is használt, s amely egyszerre jelenthet időben előbbi kultúrát és/vagy előzményt. Ebben a vonatkozásban a kiterjesztett fogalom magába foglalhatja a korábban kora-harappáinak nevezett kultúrákat, valamint a balúcsisztáni előzményeket, Mehrgarht, Kili Gul Mohammadot, illetve Amrit, Nált és Kullít.

Hasonlóképpen átértelmeződően van a *post-harappái* fogalma is. Egyre inkább a harappái (értelemszerűen a *késő-harappái* is) kultúrát követő, feltehetőleg új ethnikumhoz (nagy valószínűséggel az áryákhoz) kapcsolható új régészeti kultúrát/kat jelöli, a pontosság kedvéért markánsabban húzva meg a határvonalat a harappái kultúra érett fázisát követő, kései, gyakran hanyatló korszaka és az előbb említettek között.

A kronológiai-terminológiai pontosításokat szolgáló újabb értelmezések mellett a tágabb összefüggésekbe ágyazás éppoly fontos, mint a klasszikus harappái kultúra belső folyamatainak értékelése, valamint a „vég” kérdése.

A tágabb összefüggések kérdése szükségképpen kapcsolódik az eredet problémájához. Az a nézet, amely külső hatásokkal, bevándorlással stb. magyarázta az Indus civilizáció létrejöttét, többszörösen megkérdőjeleződött. Először is azért, mert a térben és időben kiterjesztett ásatások előtt fogalmazódott meg, s az anyag akkor – még a hatvanas években is – a negyedik évezretdől sugallt folyamatosságot (a Kot Dídzsí, Kálíbangan ill. a dél-balúcsisztáni lelőhelyek és a harappái kultúra viszonyának pontosabb értelmezése nélkül), világos evidenciákkal az észak-balúcsisztáni és dél-türkmeniai lelőhelyek közötti genetikus kapcsolatokra vonatkozólag.

J.F. Jarrige 1974-ben megkezdett pákisztáni ásatása a Bolan-síkságon egészen más dimenziókba helyezte az Indus civilizáció kezdeteit. Mehrgarh olyan lelőhelynek bizonyult, ahol a nyolcadik évezretdől folyamatos települést tárhattak fel, a neolitikus akeramikus fázistól a VII. periódust követő harappái kolonizációig, illetve azt követően. Mehrgarh legnagyobb tanulsága mégsem az, hogy a nyolcadik évezretdől lakott a tágabb Indus-völgy, hanem az, hogy az adott térségben autochton módon alakult ki a neolith fejlődés minden számottevő jegye: a földművelésre, állattartásra, azaz az élelemtermelő gazdálkodásra való áttérés (ezért joggal jegyzi meg Sh. Asthana, hogy a Khirtar-hegység ugyanazt a szerepet játszotta itt, mint a Zagrosz nyugatabbra; v.ö. *Pre-Harappan Culture* 4.), megjelennek a bitumennel bélelt vesszőkosarak egyenes folytatásaként először a kézzel készített durva agyagedények (gyakran gyékény-, vesszőlenyomattal), majd a korongon készített mind finomabb, végül egészen elképesztő finomságú kerámia, amely egyszerre nyugöz le formagazdagságával és technikai bravúrával. Itt jelennek meg nagy számban a nő és férfit ábrázoló terrakotta figurácskák, s nyomon követhető a csont- és kőeszközökről a fémre való áttérés minden fázisa is. Vagyis együtt van, és folyamatos kronológiai

keretben jelenik meg mindaz, ami sajátos csúcstól ér el a harappáiban, de ami nélkül ez utóbbi ki sem alakulhatott volna. Tagadni úgy sem lehet vagy kell a harappái kialakulásában szerepet játszó egyéb komponenseket, például a dél-türkémiai migrációt.

Ezek az eredmények és összefüggések egyelőre teljesen koherensnek látszanak (az időadatok bizonyos korrekciójával) az 1978-ban védett disszertációm (*A prae-árja India. A régészeti, nyelvészeti és vallástörténeti források történeti értékeléséhez*. Bp. 1978) 9. fejezetében megfogalmazott hipotézissel, amely szerint (256 skk.) a harappái kultúra előzményeit két összetevő – egy neolith és egy később bevándorló khalkolith hullám – alakította ki. Továbbá, változatlanul érvényben marad a proto-uráli-elamo-dravida ős-nyelvsalád hipotézise. A kérdés egyébként mindmáig alig kutatott a nemzetközi tudományban, jószerével csak D. McAlpin foglalkozik vele.

Vagyis: nemcsak a mezopotámiai, hanem az iráni hatást is ki kell zárunk, hiszen néhány vonatkozás előbb jelenik meg Észak-Balúcsisztánban, mint másutt, – a tágabb Indusvölgyet joggal tekintjük olyanfajta civilizációs bölcsőnek, mint Anatóliát. A folyamatok, amelyek végeredményeként egy belső fejlődésű, szuverén, az i.e. nyolcadik évezredtől folyamatos civilizációról beszélhetünk, természetesen még további alapos kutatásokat igényelnek. Mindenekelőtt vizsgálandó a kölcsönhatások kérdése. Ezt mind időbeli, mind térbeli koordináták függvényeként kell értelmezni, újraértelmezni. A fő vonalak azonban adóttak.

További vizsgálódásokra van szükség az érett harappái szakaszhoz kapcsolódó kiterjedt kereskedelemre vonatkozólag is, azzal a kiegészítéssel, hogy továbbvizsgálódó az importcikkek szerepe Mehrgarhban és más prae-harappái lelőhelyeken (mindenekelőtt luxuscikkekről, lazúrkőről, türkizről, kagylókról van szó), a klaszikus harappái városokban, és tanulmányozandó az egész külkereskedelem, amennyiben egy makrorégió képezi hátterét. Elsősorban az Elámmal és Mezopotámiával folytatott külkereskedelem (ami viszonyosságot feltételez) adja e vizsgálatok keretét, de a kérdés összefügg a térség regionalizációs problémáival és a belső elosztás kérdésével is.

Az interakciók vizsgálata túlságosan mikroregionális központú, ritkán találni olyan kitekintést, amely egyszerre kísérelné meg a térség politikai viszonyait is figyelembe venni, vizsgálni (mint leginkább W. Fairervis teszi) a társadalmi összefüggéseket, a belső elosztást, valamint megkeresni a belső fejlődés (falusi település – város – városállam – államok – állam? – államok – dezintegráció, elvándorlás) összefüggéseit.

Itt feltétlenül szükség van a gazdaság mechanizmusának további vizsgálatára, amit másfelől viszont egyre inkább megkönnyít a mikrorégiók ilyenfajta újkeletű elemzése, vagy a kérdés újraértékelése pl. Mohaendzsó-Dáró esetében (Jansen-Urban, 9–39). Az ökológiai megközelítés mind gyakoribbá válik (Possehl, *Harappan Civ.* 205 skk.), s ennek jelentősége túlmutat a gazdaság működésének értelmezési lehetőségén, bepillantást nyújt a civilizáció „megszűnéséhez” vezető problémák körébe is.

A már Piggott által megfogalmazott árja invázió kérdése, amelyet nyelvészeti szempontból még Th. Burrow is elfogadott (*On the Significance of the Term arma-, armaka- in Early Sanskrit Literature*: JIH XLI, 1963, 159–166), lekerülhetett a napirendről. Egyértelmű, hogy az ökológiai feltételek kedvezőtlenül fordulása

– amit nagy mértékben az emberi tevékenység idézett elő – alapvető szerepet játszott a civilizáció „pusztulásában”. Nem hagyható figyelmen kívül az amerikai hidrogeológus expedíció felmérése, amely szerint az i.e. második évezred elején jelentős áradásokkal tarkított tektonikai mozgások zajlottak az Indus völgyében, éppen abban a térségben, amely akkorra a gazdasági-politikai élet központja lett, – ezek eredményeként pl. Mohendzsó-Dáró évtizedekre víz alá került, az Indus megváltoztatta medrét, tavak képződtek; az ősi Szaraszvatí, azaz a Ghaggar-Hakra pedig fokozatosan kiszáradt. Intenzívebbé vált a sivatagosodás (V.N. Misra in: *Frontiers of the Indus Civilization*, 461–489). Aligha valószínű azonban, hogy csupán a természeti feltételek változása lett volna az egyedüli oka a belső összeomlásnak. A birodalmi méretű szerveződött civilizáció belső politikai válsága épülhetett ugyan az előbb felsorolt természeti katasztrófákra, de a hatalom válsága összefüggött a válsással is. A „mikroregionális” „polis-istenek” és a központilag elfogadott kultusz és papságuk konfliktusa azonnal nyilvánvalóvá lett, amint a politikai hatalmat a gazdasági szféra megingatta. A döntő szót a papság mondta ki, elhatározva a fennmaradás egyedüli biztosítékának értelmezett elvándorlást. Az elvándorlás iránya az újabb ásatások fényében immár régészetileg is megragadható. A Gangá medencéje felé irányuló mozgás leelőhelyei egyszerre mutatják a későharappái tradíciók továbbélését, valamint az árjakkal asszociálható kerámia, kultúra felbukkanását (v.ö. S.P. Gupta, in: *Harappan Civilization* 51–59; J.P. Joshi – Madhu Bala – J. Ram in: *Frontiers of the Indus Civilization*, 511–530). A száurástri térséggel kapcsolatban Possehl már idézett monográfiája nem az utolsó szó; az általa vezetett Rozdi-expedíció folyamatosan gazdagítja képünket. A Málwá-fennsík, mint a déli irányú mozgás átmeneti állomáshelye a Deccan College ásatásai nyomán vált értelmezhetővé, a Daimábádban végzett feltárások bizonyos technikai és vallási tradíciók továbbélését is példázzák az ún. daimábádi bronzok révén.

A vallás és az írásbeliség kérdése olyan területe, amelyekkel a régészek értelemszerűen csak marginálisan foglalkoznak.

A vallás egyfelől regionális fejlődésében, másfelől a régiók interakciónak fényében éppúgy vizsgálendő, mint a lehetséges kortárs-párhuzamok, illetve az indiai utóélet felől megközelítve. Ezekkel a vizsgálatokkal egy, a civilizáció standardjének megfelelő kép nyerhető. Bizonyára finomodnak a sokszor csak hipotetikus értelmezések az írás megfejtését követően.

Addig is azonban megfontolásra vár az árja elemek esetleges felbukkanása harappái kontextusban. A lóthali, kálibangani tűzoltárok kérdése alighanem ebbe a kérdéskörbe tartozik, miként a védikus irodalom elemzéséből kikövetkeztethető – árjanemárja viszonyokra utaló – adatok is.

Az írásmegfejtés – azon az alapvető felismerésen, hogy alapjában proto-dravida nyelvű szövegekről van szó, amelyeket szótagszerű írással és ideogrammákkal vagy logogramokkal rögzítettek, továbbá, hogy az imént jelzettek alapján bizonyos árja szóanyag sem tekinthető teljesen kizártnak – átmenetileg holtpontra látszik lenni. A szovjet írásmegfejtő team *Proto-Indica* sorozatának újabb kötete régóta várat magára, a finn A. Parpola ugyancsak régen publikált érdemi újat. Ő is, mint az indiai I. Mahadevan, újabban inkább a piktogrammok, ábrázolások felől közelíti meg a kérdést, pedig az utóbbi monográfiája alapkönyv lett (I. Mahadevan *The Indus*

Script, Delhi 1977). Fairservis sokat ígérő olvasatai is elapadtak — remélhetőleg átmenetileg. A pillanatnyi állásról a *Frontiers of Indus Civilization* kötet megfelelő írásai tájékoztatnak.

Kiegészíthető ez azzal, hogy egyelőre sajnálatosan hiányoznak az Indus-írás továbbbélésére vonatkozó kutatások. Saját megfigyeléseim is igazolják, hogy egyenes továbbbélést mutat számos dekkáni-délindiai megalithikus lelőhelyen talált kerámia jelkészlete. A kérdést B.B. Lal érintette egyszer, de az általam tanulmányozott, publikálatlan anyagot, amelyet a Maiszúri Egyetem Régészeti és Ókortörténeti Tan-zékének munkatársai hoztak felszínre, ő nem ismerte. Itt pedig 7–8 jeles „szövegek” is szerepelnek. Valamennyi Indus-jel!

Összefoglalásul elmondható, hogy az Indus civilizációról, annak kialakulásáról, felvirágzásáról, hanyatlásáról és továbbbéléséről alkotott fogalmaink alaposan átala-lultak az utóbbi évek kutatásai nyomán. A mostani eredmények arra mutatnak, hogy nem elég negyedszázadonként újraértékelni, hanem legalább tízévenként szük-séges. Így válik világossá és teljesebbé a világ egyik legrégebb civilizációjáról alkotott képünk.

Sz. Kljastornij

Kipcsak és szir. A kipcsakok őstörténetéhez

Több mint ezer esztendeje jelent meg különböző nyelveken író szerzők műveiben annak a törzsnek a neve, amelyet Oroszországban polovecnek, Közép-Európában kománnak, Magyarországon kunnak, keleten pedig kipcsaknak neveztek¹. A muzulmán történetírók és az orosz krónikások úgy ismerik a kipcsak-kunokat, mint népes és erős törzset, amelyről az egész Nagy Füvespusztát Desti-Kipcsaknak, azaz Kun Pusztának nevezték el. Egy sincs azonban a korabeli történeti művek között, ahol a kipcsakok múltjáról esnék szó. Még a kipcsak eredetmondák is, amelyek magát a népnév eredetét hivatottak megmagyarázni, V.V. Barthold szavaival élve, „későbbi népi és tudományos etimológiák” hatására keletkeztek².

A kipcsakok 8–9. század előtti említésének a teljes hiánya rejtélyesnek tűnik, és arra a feltevésre késztet, hogy a már ismert források tartalmazzanak – számunkra rejtjelezett formában – rájuk vonatkozó adatokat³. E feltevés ellenőrzése céljából kanyarodjunk vissza a kipcsak etnoním legkorábbi előfordulásához.

1909-ben, mongóliai utazása során, G. Ramstedt rovásírásos kőre bukkant a Sine-Ussu-i völgykatlanban, a Szelenga folyótól délre. A felfedező az emléket „Sine-Ussu-i feliratnak” vagy – más helyütt – „Szelengai kőnek” nevezte el. Kiderült, hogy a felirat az Ujgur Birodalom (744–840) egyik megalapítója, Eletmis Bilge kagán (747–759) síremlékegyüttesének a része⁴. A felirat jelentős részét az ujjurok és a türk kagának 742–744 közötti harcai leírásának szentelték. Ramstedt a sírkő északi oldalának negyedik sorában ezt olvasta: *tör... b^ač^aq ałig yil olurmiš*, jegyzetben pedig hozzáfűzte: „lehetséges a *tür[k] [qı]bčağ* olvasat is”⁵. A felirat orosz fordításában a szerző már magabiztosabban értelmezte a sor első felét: „Amikor a türkök-kipcsakok ötven évig uralkodtak [felettünk] ...”⁶. Valóban, 691 és 742 között a türkök urai voltak a tokuz-oguzoknak, akiknek élén akkor az ujjurok állottak.

A kipcsak törzsnév ramstedti rekonstrukciója Eletmis Bilge kagán sírfeliratán nem váltott ki bizalmat az óvatosabb kutatók körében. Mindenesetre V.V. Barthold, P. Pelliot és V.F. Minorszkij, kipcsakokról szóló saját munkáikban – mellőzve Ramstedt olvasatát –, jobbnak látták a kipcsak népnév első említési helyéül Ibn Hordádbeh (9. sz.) türk törzsnévi listáját megjelölni⁷. Később egyébként, Ramstedt olvasatát feltétel nélkül elfogadta sok filológus és történész.

A Sine-Ussu-i felirat lenyomatait, amelyeket Ramstedt készített, a Szovjet Tudományos Akadémia Keletkutató Intézete Leningrádi Részlegének kéziratárában

A Kőrösi Csoma Társaság Szegedi Tagozatának felolvasó ülésén, 1985. nov. 28-án „A kipcsakok régi nevéhez” címen elhangzott előadás némileg bővített változata.

őrzik. Tanulmányozásuk nem derített fényt a negyedik sor kezdő részének az olvasatára. A feltételezett *qbčq* (*qibčaq*) szóból csak a két utolsó jel (*čq*) őrződött meg. Ezért 1974–75-ben, mongóliai terepmunkák idején, mongol kollégámmal M. Sinchüvel együtt, ellenőriztem a felirat olvasatát.⁸ Mindketten arra a következtetésre jutottunk, hogy az első szó *türk* olvasata kétségkívül helyes, a [*qⁱ*]bč^aq rekonstrukciója pedig, a sor erózióinak kitett részein meglévő jelynyomokból ítélve, teljesen megalapozott.

Bár a Ramstedt által javasolt „türkök-kipcsakok” összevont olvasat nyelvtanilag helytálló, mégis aligha fogadható el. A feliratok nem ismernek olyan eseteket, ahol két népnév egyetlen írott alakban egyesülne, vagy azonosulna. Továbbá, minden etnikai elnevezés jelentésköre szigorúan meghatározott, és nemigen fordul elő jelentésbővülés. Ezért az egymás után álló népneveknek önálló nevekként való olvasatát kell előnyben részesítenünk, amint az a rovásírásos szövegek esetében szokásos, tehát: „türkök és kipcsakok” (*qibčaq ~ qivčaq*).⁹

A türkök és a kipcsakok együttes említése abban a kontextusban, amely politikai szövetségükre és katonai egységeikre mutat (ti. együtt uralkodtak az ujugurokon), más források adatai alapján egyáltalán nem világos. Forduljunk magyarázatért azokhoz a rovásírásos feliratokhoz, amelyekben a türköket más törzsekkel együtt említik.

A Kül tegin és Bilge kagán tiszteletére állított feliratok (kosocajdami emlékek = orhoni feliratok) a *türk bodun* „türk törzsszövetség” mellett csak a nagyszámú és hatalmas *tokuz-oguz* törzsszövetséget nevezik meg. A két törzsszövetség, a türk és a tokuz-oguz, semmiképp sem lehet azonos. A tokuz-oguzok törzsszövetségében a „Tíz Ujgur” (*on uygur*) törzs uralkodott.¹⁰ Éppen a „Tíz Ujgur”-ok vezére és a „Kilenc Oguz”-ok feje, Eletmis Bilge kagán jellemzi így a második Türk Birodalom fennállásának idejét: „türkök és kipcsakok” ötven esztendő uralma az ujugurokon.

Az első három türk kagán tanácsadójának és rokonának, Tonjukuknak a felirata, amely ugyanazokról az eseményekről szól mint a kosocajdami szövegek, merőben másként jelöli meg a türk *el* 'birodalom' uralkodó törzsi csoportját. Míg Tonjukuk arról az időről beszél, amely megelőzte a birodalom kialakulását (alávetettség Kínával szemben), addig Eletmis Bilge kagán – ugyanúgy, mint a kosocajdami szövegek szerzője – csak a „türk törzsszövetséget” említi. De a türkök felkelésének és az „Ötüken földi” türk állam megalapításának pillanatától, azaz miután a türkök a Hangáj vidékére, Észak- és Közép-Mongóliába költöztek, a *türk bodun* „türk törzsszövetség” jelölést felváltja a *türk sir bodun* „türk és szir törzsszövetség” megnevezés (T 3, 11, 60–62). A második Türk Birodalom ősi területét, az Ötüken rengeteget, a „türkök és szirek törzsszövetsége országá”-nak nevezik (T 3, 11, 60), de uralkodóját „türk kagán”-ként említik (T 58). A szirek vezérééről megemlékezik romlott kontextusban az Ih-Hösöt-i emlék, amely időben közel áll a kosocajdami szövegekhez: ott *sir irkin*-nek, a „szirek irkinjének” nevezik.¹¹ Tonjukuk feliratának záró sorában (T 62) a „türkök és szirek törzsszövetség”-ét és az „oguzok törzsszövetség”-ét különálló egységként említik.¹²

Ugyanakkor a Bilge kagán tiszteletére állított emlék is Tonjukuk feliratától egy kissé eltérően említi a szirek törzsét. A felirat bevezető része tartalmazza a kagán alattvalóihoz intézett szavait, amely hiányosan maradt fenn: [*türk?*] [*al*]*ti sir toquz*

oguz eki ädiz kâräkülüg bäglâri boduni „Ó, [türkök, h]at szir (törzs), kilenc oguz (törzs) [és] két ediz (törzs) sátrakban lakó urai (*bäg*) és egyszerű népe!” (BKb 1).¹³ Jollig tegin, a Bilge kagán tiszteletére készült felirat szerzője, megboldogult urának nevében azon törzsek „uraihoz és egyszerű népéhez” szolt, amelyeknek a dinasztiahoz való viszonya meghatározta az *el* egységét. A szireket itt az oguzok előtt említik, ami rögzíti elsőbbségi jogukat a törzsi hierarchiában. Amíg Tonjukuk kiemeli a szireket mint a türkök legközelebbi szövetségeseit, akik részesek az ország és a meghódított törzsek feletti hatalomban, addig Jollig tegin, bár nem annyira világosan, a szireknek a birodalom etno-politikai szerkezetében elfoglalt kiemelkedő helyzetére utal.

Foglaljuk össze a rovásírásos emlékek azon híradásait, amelyek a türk *el* uralkodó törzsszövetségeire vonatkoznak:

A feliratos kő neve	A törzsszövetségese felsorolása	Politikai státusz
Tonjukuk felirata, 726 körül, 3., 11., 60–62. sor	türkök és szirek oguzok	uralkodó törzscsoport alárendelt törzscsoport
Bilge kagán felirata, 735, a megnevezett törzsszövetségek összes említési helyén	türkök hat szir kilenc oguz két ediz	uralkodó törzs második törzs a rangsorban alárendelt törzsek alárendelt törzsek
Eletmis Bilge kagán felirata Sine-Uzsu-ból, 760, 4. sor	türkök és kipscakok ujgurok	uralkodó törzscsoport a türk <i>el</i> ben alárendelt törzscsoport a türk <i>el</i> ben

Azt az uralkodó törzscsoportot, amelyet a tulajdonképpeni türk emlékek „türknek és szirnek” neveznek, a Sine-Uzsu-i ujgur (oguz) emlék „türknek és kipscaknak” nevezi. Az a következtetés kínálkozik, hogy a türkök mellett a hatalomból valamennyire részesülő egy és ugyanazon törzsszövetségnek a megnevezésére a türk emlékekben a szir (*sir*), az ujgur emlékekben pedig a kipscak (*qibčaq* ~ *qivčaq*) etnonim használatos. Más szóval, ez a két etnonim azonos, a feliratok szerzői előtt ismert egyazon törzsrre (törzsszövetségre) vonatkozó eltérő használata pedig politikai, vagy valamilyen más okból ered.

A felvetett következtetést ellenőrizni kell, vagyis választ kell adni az alábbi kérdésekre: Kik voltak a szirek? Mikor és hol élt ez a törzsszövetség? Milyen körülmények vezették a türkök és a szirek egységes etno-politikai csoportosulásba olvadásához? Mi a sorsuk a szir-kipscakoknak a türkök és az ujgurok államaiban?

Már 1899-ben F. Hirth feltételezte, hogy a kínai forrásokból ismert szie és jento törzsek, amelyek a szie-jento szövetséget alkották és a tielő és a türk (tuküe) néppel együtt gyakran szerepeltek a 7. sz. első fele eseményeinek leírásában, türk emlékeinkben szir és tardus (szir-tardus) néven fordulnak elő.¹⁴ Ez a feltevés széles körben elterjedt, de már 1904-ben V. V. Barthold határozottan elvetette.¹⁵ 1932-ben

I.A. Kljukin bebizonyította, hogy hibás a jento (az orhoni feliratokban jamtar?) népnévnek és a kaganátus nyugati törzsei hadi-adminisztratív egysége (szárnya) elnevezésének, a tardusnak az azonosítása.¹⁶ Azután pedig P. Boodberg, nem vetve el a szie/szir azonosítást, véglegesen kiirtotta a „szir-tardus kísértet” (Boodberg kifejezése).¹⁷ Megdőlt Hirth másik téves egyeztetése is, amelyben a tielő törzsszövetség nevét a birodalom keleti felén élő törzsi egység általános elnevezésével az ótörök *tölis*-szel azonosította. Boodberg következtetéseit később megerősítette és továbbfejlesztette E. Pulleyblank és Czeglédy Károly.¹⁸

Ily módon sikerült megállapítani, hogy a) az az etnoním, amelyet kínai átírásban egy szie (*šjüt*) szótag jelöl, a türk emlékek szir (*sir*) szavának felel meg; b) az a törzs, amelyet a kínai forrásokban szie-jentónak neveztek, Tonjukuk feliratában a szir nevet viseli.

A szie és jento törzsekre vonatkozó első ismeretek meglehetősen hiányosak. A jento azon hun törzsek között szerepel, amelyek a Korai Jen (337–370) állam területére, vagyis az Ordosztól keletre fekvő pusztára, költöztek. Holatou Sanjü, aki a hatalmában lévő 35 ezer család átköltözését vezette, minden valószínűség szerint 356–358 között uralkodott. Nem sokkal később a jento törzseket megdöntötték szomszádaik, a szie (szir) törzsek, amelyek elpusztították a jento nép vezető nemzetségeit és meghódították a törzs megmaradt részét. Az új szövetséget a szirek uralkodó nemzetsége, az Ilitu (*Ilütr*) vezette.¹⁹

E törzsi csoport nevének leírásakor a kínai történetírók gépiesen egyesítettek két népnevet, s így a szirek uralkodó törzsének a neve összeolvadt az alárendelt törzs nevével. A türk emlékekben, az ótörök etnonímia szabályainak megfelelően, két névnek az a gépies egyesítése hiányzik, ott csak a vezető törzset, a szireket nevezik meg. Nincs okunk feltételezni, hogy maguk a szirek őrizték meg önelnevezésükben azt az összetett népnevet, amely a kínai historiográfia etimologizáló törekvésének köszönheti keletkezését.

A zsuán-zsuának birodalmának összeomlása (551) után a szie-jento törzsek a türk kagánok vazallusává váltak. Jelentős részük a Hangáj hegységben élt, mások ötköltöztek a Tanhan (Keleti Tien-san) hegységbe. Mind a Régi, mind az Új Tang Évkönyvek említik a szie-jento törzsszövetségről, hogy „az ő társadalmi rendszerük, fegyvereik és szokásaik majdnem ugyanolyanok, mint a türkökéi”.²⁰ A 6. sz. végén, a Türk Birodalom széthullása után, a Tien-san-i szie-jento törzsek a nyugati türk jabgu-kagánok uralma alá kerültek. Bizonyos tielő törzsekkel együtt, amelyekhez őket a forrás sorolja, a szie-jento törzsek a Keleti Tien-san és az Altaj dél-nyugati nyúlványai között nomadizáltak. A szie-jento nép hangájji csoportját 600 körül kiszorította a tielő szövetségbeli sziker (kínaiul *szecsün*) törzs.²¹

605-ben a nyugati türk Csurin-jabgu kagán (kínaiul *Csulo-jehu-kohan*) tartva a Tien-san-i szie-jento lázadástól „nagy számban összegyűjtötte és kivégezte vezéereiket”. Erre azonnal megkezdődött a tielő törzs egyes részeinek a felkelése és keletre költözése. Néhány sikertelen összetűzés a nyugati türkökkel arra kényszerítette a szie-jento törzseket, hogy elhagyják a Tien-san-t. Hetvenezer családjuk Inancsu-irkin vezérel az élen elvándorolt a Tola folyótól délre fekvő ősi földjeikre és alávetette magát a keleti türk kagánoknak. 619-ben El kagán (kínaiul *Hszüeli-kohan*)

a szie-jento szövetség vezetésére kinevezte öccsét, aki a kagáni után következő legmagasabb címet, a *sad (šad)* méltóságot kapta.²²

Miután a kagán helytartója „törvénytelen adókat” szedett be új alattvalóitól, azok „megtagadták neki az engedelmséget”. A tielő törzsek erős csoportja, amelyet a szie-jento törzsek és az ujgurok vezettek, olyan komoly vereséget mért El kagánra, hogy az elmenekült saját déli területeire, a Jinsan vidékére, hátrahagyva Hangáját a fellázad törzseknek (628). Azok a türk törzsek, amelyek a Hangájban maradtak, beolvadtak a szie-jento szövetségbe. Így jött létre a türk és a szir törzsszövetség alapja.²³

630-ban, a Tang-dinasztia seregeivel való sikertelen harcai után, El kagán fogságba esett. Az első Türk Birodalom önálló létezése megszűnt. A Hangájban a szie-jento szövetség és az ujgurok vetélkedtek a hatalomért. Már 629-ben, mind ezek, mind amazok, külön küldtek követeket Taj-cung udvarába. A Tang-udvar támogatását a szie-jento törzs és vezére Inancsu-irkin kapta meg, aki Jencsü Bilge kagán (kínaiul *Csencsu Pikia-kohan*) néven kiáltotta ki magát. Czeglédy Károly véleménye szerint éppen ekkor következett be a szakadás a Tíz Tielő törzsszövetségben, amely Észak-Mongóliában alakult a 7. sz. elején. A szie-jento szövetség, vagyis a vezető törzsek, kiváltak a szövetségből és ott az ujgurok jutottak vezető szerephez. Ezzel lezárult a tokuz-oguzok hatalmas törzsi konföderációjának a kialakulása.²⁴ 630 után a tokuz-oguzok inkább vazallusai, mintsem szövetségesei voltak a szir kagánnak és eleinte szemmel láthatóan megbékéltek ezzel a szereppel. Mindenesetre 630–640 között már önálló követeket küldtek a Tang-udvarhoz. Nincs hírünk a szie-jento törzsekkel való összetűzéseikről sem.²⁵ Észak-Mongóliában új állam, a Szir Birodalom jelent meg, élén az Iltár-dinasztiával. Az Altaj és a Hingan, a Góbi és a Kerülen határolta országukat.²⁶ Északon a szie-jento kagán leigázta a jenyiszeji kirgizek országát és a „legfőbb felügyelet céljából” ott állomásoztatta helytartóját, az eltebert.²⁷

Jencsü Bilge kagán a maga államában ugyanazt a közigazgatási rendszert alkalmazta, amely a Türk Birodalomban létezett. Újjászületett a két területi törzsi egység: a tardusok „nyugati szárnya” és a töliszek „keleti szárnya”. A tardusok és a töliszek élére Jencsü fiait, a sadokat állították, akik azután az „ifjabb kagán” méltóságot kapták. Maga Jencsü a Tola folyó északi partján alakított ki kagáni szálláshelyet. A szir dinasztia vezető szerepe mellett, a szie-jento és türk törzsek egyesüléséből új törzsszövetség keletkezett az Ötüken rengeteg közepén.

Taj-cung császárt komolyan nyugtalanította a birodalom északi határain keletkező erős nomád állam. Egyetlen elfogadható megoldásnak tűnt számára visszaállítani a hűbéres és méreteit tekintve nem nagy türk államot, amely meg képes védeni az északi határt. Azokat a türk törzseket, amelyek 630-ban a Huanghotól délre költöztek, visszaköltöztették a Jinsan (*Čuğay quzi*) hegyes vidékeire és az Ordosztól (Kara-kum) északra fekvő pusztákra, El kagán déli területeire és déli szálláshelyére (ami kínaiul Hejsacseng a „Fekete Homok városa”). A törköket El kagán közeli rokona, Asina Szemo vezette, aki felvette a kagáni méltóságot. Az új kagán személyes lekötöztette volt Taj-cung császárnak és teljes bizalmát élvezte, ámde nem volt tekintélye saját rokonai előtt.²⁸

A vetélytárs megjelenésétől nyugtalankodó és a hangáji törkökkel fennálló szövetség sorsa miatt aggódó Jencsü Bilge kagán válaszlépésket tett. 641 decemberében

a szie-jento és tokuz-oguz törzsekből álló hadsereg Jencsü fiának, Tardus sadnak a vezéréle alatt átkelt a Góbin. Asina Szemónak sikerült menedéket találnia a Nagy Fal mögött, a szie-jento törzsek pedig háborúba keveredtek Kínával és vereséget szenvedtek tőle. Majd „a békéről és a rokonságról” kezdődtek tárgyalások, amelyek több mint három évig húzódtak.

Jencsü halála után kisebbik fia, Pacso [kínai feljegyzés szerint], megölte fivérét, és magához ragadta a hatalmat. 646-ban az oguz törzsek, amelyek Pacso zsarnoksága alatt szenvedtek, Taj-cunghoz fordultak segítségért. Követeik elpanaszolták, hogy Pacso „kegyetlen és önkényes, nem alkalmas arra, hogy urunk legyen”.²⁹ A szie-jento kagán ellen hadi szövetséget kötött a császárság a tokuz-oguzokkal. 646 júniusában a tokuz-oguzok, élükön az ujugrok vezérével, a „nagy elteberrel”, Tumituval, megtámadták a szie-jento törzseket és súlyos csapást mértek rájuk. Pacso megfutamodott, de az ujugrok utolérték. A „hujhuk (ujgurok) megölték őt és kiirtották egész nemzetségét”.³⁰ A szie-jento szövetség vereségét a kínai sereg és a vele együttműködő két tümen ujugr lovas tette teljessé. A szie-jento állam megszűnt létezni. Sok nemzetséget lemészároltak, sokat Kínába hurcoltak.

A hatalmas törzsszövetség pusztulása oly váratlan és teljes volt, hogy hatására a túlélő szie-jento törzsek között egy legenda született a természetfeletti erők gonosz beavatkozásáról. A legenda az események meggyőző magyarázatának tűnt és a füvespusztán általánosan ismert volt. Mindenesetre, kínai történetírók lejegyezték néhány, egymáshoz egészen közeli variánsát.³¹ Idézzük fel a legrövidebb változatot.

Korábban, azelőtt, hogy a [szie-]jento törzseket megsemmisítették, valaki ételt kért az egyik törzsnél. Bevezették a vendéget a sátorba. Az asszony ránézett a vendégre, s lám, annak farkas feje volt [a farkast az ujugrok ősapjának tekintették – Sz. K.]. A gazda ezt nem vette észre. Azután, hogy a vendég elment, az asszony elmondta az embereknek. Majd együtt üldözték, mígnem elértek a Jütucsün hegyig [Ötüken rengeteg – Sz. K.]. Megláttak ott két embert. Azok azt mondták: „Mi szellemek vagyunk. A [szie-]jento törzsek el fognak pusztulni”. Az üldözők megijedtek, visszafordultak és elszaladtak. Ezért tévesztették őket szem elől. És íme, a szie-jento szövetséget valóban ennél a hegynél verték szét.³²

A pusztulástól megmenekült szie-jento törzsek egyik része nyugatra, azokra a földekre menekült, amelyeket húsz éve elhagyott. 647–648-ban ott harcolt ellenük Asina Ser, a Tang szolgálatban álló türk herceg, aki bevette akkor Taj-cung számára Kucsát.³³ A szie-jento szövetség másik fele ott maradt a korábbi legelőkön a Hangájban. Függetlenségük visszaállítására irányuló újabb kísérletüket 668-ban Kao-cung császár parancsára türk csapattal verték le.³⁴ Ugyanakkor, 679–681 között a szie-jento szövetség támogatta a törkök észak-kínai felkelését. A törkökkel együtt harcoltak a Fekete Homokpusztán a Tang-dinasztia csapatai ellen és súlyos vereségeket szenvedtek.³⁵

A szie-jento szövetség további története egyet jelent „a törkök és szirek” törzsszövetségének történetével, amelyben a vezető szerep a törköké volt.³⁶ A szirek hűek maradtak a szövetséghez. A törkök oldalán fellázadtak a törzseikkel zsarnokoskodó kínai kormányzók ellen és félelmetes ellenfeleivé váltak a Tang Birodalomnak. Ilteris kagán és Tonjukuk seregében bosszút álltak az ujugrokon 646-ban lemészárolt testvéreikért. A törkökkel együtt visszahódították az Ötüken rengeteget, „a

türkök és szirek országát”. A 8. sz. negyvenes éveiben, a „türkök és szirek törzsszövetségének” és államának pusztulása után, osztoztak a türkök sorsában. De a két törzs nevének sorsa eltérően alakult. A türk népnév nemcsak megőrződött, hanem újjá is született mint politikai terminus, elveszítve korábbi etnikai meghatározottságát. A szir népnevet 735 után nem említi egyetlen ismert forrás sem, de már a 8. sz. második felében rovásírásos szövegben és a türk törzsek első arab listájában megjelenik a kipcsak (*qivčaq ~ hifčaq*) nevezet.³⁷

A szir és a kipcsak (*qivčaq ~ qibčaq*) népnevek párhuzamos használata, a lejegyzés idejét tekintve egymáshoz meglehetősen közel álló és egymással polemizáló türk és ujjur rovásírásos emlékekben, azt tanúsítja, hogy a két etnoním, a régi és az új, bizonyos ideig egymás mellett élt és ugyanazt jelentette a szövegek olvasói számára. A közülük való választás az ellenséges törzsi csoportosuláshoz tartozó szerzők részéről – következésképp – lehetett véletlen vagy motivált, de nem függött az emlékek kronológiájától vagy a türkök és az ujjurok etnikai terminológiájának a különbözőségétől, hiszen az minden ellenőrizhető esetben megegyezik.

Nyilvánvaló, hogy az új etnikai terminus megjelenése nevezetes és mindenki által ismert körülményekkel volt kapcsolatban, olyan eseményt követett, amely sorsdöntő módon hatott a szir törzsek sorsára. A rovásírásos emlékek korához időben közel esett a szirek államának és vezető nemzetségének a pusztulása, miután az ujjurok és a kínaiak tömegével irtották ki őket. Ezen események természetes visszatükröződése volt az új törzsnév jelentése.

A *qibčaq ~ qivčaq* szó köznévi jelentésben való használata az ótörök emlékek nyelvében vitathatatlan: 'szerencsétlen', 'boldogtalan'; a *qibčaq qobi ~ qivčaq qovi* szókapcsolat jelentése 'üres', 'értéktelen, haszontalan' (a második komponens jelentése alapján); vö. még a *qovi* szóval rokon, azonos jelentésű *qobuq ~ qovuq* szavakkal.³⁸

Az etnoním jelentése világos és nem igényel bonyolult elemzést. Nehezebb meghatározni azonban ezen elterjedt melléknév népnévi főnévvé válásának az okát. Összefügg-e a név keletkezése a törzs etnikai öntudatának a megváltozásával, aminek következtében új önelnevezés is született? Vagy a régi etnoním fokozatosan háttérbe szorult egy újabb népnév, vagyis egy olyan elnevezés miatt, amelyet kívülről, egy másik törzsi csoport szóhasználatából kaptak?

Úgy tűnik, hogy a magyarázat a vallásos-mágikus gondolkodás egyik legáltalánosabb sajátosságában, a dolgok (lények) és elnevezésük (nevük) közötti elszakíthatatlan kapcsolat képzetében rejlik. Egyébként a török és a mongol népeknél ma is él az óvónevek hajdanán igen elterjedt csoportja. Így hát, gyermekeknek és felnőtteknek, rendszerint az előző gyermek, nemzetség- vagy családtag halála után, de súlyos betegség vagy túlélte halálos veszedelem után úgyszintén, megalázó jelentésű védő nevet vagy új óvónevet adnak, amely hivatott félrevezetni a szerencsétlenséget előidéző, az embereket (családot, nemzetséget) üldöző természetfeletti erőket.³⁹

Tökéletesen ugyanez a helyzet állt elő a szireknél az egész törzssel kapcsolatban a 646–647-es beharc és mészárlás után, amikor a korábban gazdag és hatalmas szir nemzetségek maradványai csak nehezen tudták fenntartani létüket. A szir legenda minden szerencsétlenséget az istenek (szellemek) gonoszságának tulajdonított, akik elhatározták, hogy megsemmisítik a törzset. És – következésképp – a menekülésnek

csak az az útja lehetett megbízható, amely a megmaradt szireket mintegy elrejtette a vérszomjas szellemek bosszúja elől, akik a legenda szerint az ellenséges ujugur törzs elődeivel-őseivel voltak azonosak. A menekülés eszközeként a törzs nevének a megváltoztatása, új, megalázó jelentésű gúny- és óvónév („szerencsétlenek”, „semmirevalók”) felvétele kínálkozott. Mindennél valószínűbb, hogy az új etnoním eredetileg a rituális gyakorlatban helyettesítette a régit.

A bizonyos ideig együtt használt régi etnoním és a népnévi funkciót betöltő óvó ragadványnév politikai átértékelődése nem történt meg azonnal. Belátható, hogy egy ilyen átértékelődés függ az adott helyzettől, s a különböző törzsszövetségek egymáshoz való viszonyától. Az újjászületett Türk Birodalomban a szir név került előtérbe a ragadványnévvel szemben. A régi etnonímhoz kapcsolódott az őс terület közös birtoklásának a joga („türkök és szirek földje”), a közös hatalomgyakorláshoz való jog. Amíg a szirek, a legjelentősebbek a tielő (oguz) törzsek között, legalább „de jure” osztoztak a türkökkel a hatalomban, az oguzok feletti uralkodásuk törvényességéhez nem férhetett kétség.

A szirek ősi vetélytársai, az ujugurok számára e törzs régi nevének a felcserélése lealacsonyító jelentésű ragadványnévvel jobban nem is jöhetett volna kapóra. Az ujugur rovásírásos emlékek a türkök feletti győzelmet a történelmi igazság és a származással igazolt törvényesség diadalaként adják elő.⁴⁰ De a szirekkel szemben a Jaglakar nembéli hercegek semmiféle felsőbbrendűséggel, semmiféle származási elsőbbséggel nem bírtak. Az általuk felvett kagáni méltóság a többi oguz törzs jogi felfogásában igencsak vitatható volt. Nemhiába tört ki viharos felkelés az oguzok között mindjárt az ujugur *el* fennállásának kezdeti időszakában, mivel nem voltak hajlandók elismerni a jaglakar kagánokat. Politikailag előnyösnek és szükségesnek látszott tehát a szirek nevére fátylat borítani és hangsúlyozni helyette megalázó jelentésű ragadványnevet, s íme, Eletmis Bilge kagán feliratában azt a törzset, amely a türkökkel osztozott a hatalmon, kipcaknak (*qivčaq*) hívják.

Nem kevés idő telt el közben. Feledésbe merült a kipcak (*qivčaq*) név keletkezésének az oka is, jelentése is, mivel az etnikai önelnevezésként szokatlan volt. Az etnoním magyarázatára új legenda született, amely a sokszor átdolgozott és megváltozott Oguz eposzban maradt ránk. Oguz kagán, aki magát „ujgur kagánnak” nevezte, s akinek védőszelleme a „szürke farkas” (*kök böri*), az ujugur mitikus őse volt, a hozzá legközelebb álló főuraknak (*büg*) neveket ajándékoz, amelyekből — a legenda szerint — az oguz törzsek eposzi nevei keletkeztek. Az urak egyikét *Kipcak*-nak nevezik és ez a név is fával kapcsolatos.⁴¹ Ugyanennek a legendának egy másik változata, amelyet Rasid ad-Din idéz és megismétel Abu-l-Gázi, már pontosít: a *Kipcak* (*Qipčaq*) név odvas, belül üres fával kapcsolatos, ami különben „kabuk” (*qobuq ~ qovuuq*).⁴² Abu-l-Gázi megjegyzi: „A régi türk nyelvben az odvas fát *kipcak*-nak nevezik”.⁴³ A *qibčaq ~ qivčaq* szó korábbi jelentése leszűkül, és az „üres, odvas fa” fogalomhoz kötődik. A *qivčaq* szóhoz egy állandósult összetételben kapcsolódó és gyakrabban használt *qovi* szó jelentésköre ellenben kiegészül, különleges jelentést kap: vö. Mahmúd Kasgárinál *qovi yığač* 'korhadtt fa', *qovi er* 'szerencsétlen ember', *qovuuq neñ* 'belül üres tárgy', a Codex Cumanicusban *quv ağaç* 'odvas fa'.⁴⁴

Az ujugurok 744. évi győzelme után a türköket és szövetségeseiket kiszorították

„Ötüken vidéki országuk”-ból. Az ujjur *el* északi és nyugati határa a Szaján és az Altaj lett. Ezeket a határokon túl, az Észak-Altajból és a Felső-Irtis vidékéről pedig régészetileg kimutatható az ótörök lovas temetkezések fejlettebb variánsainak a 8. sz. második és a 9. sz. első felében való megjelenése, amit bőséges leletanyag képvisel. Később, a 9–10. században ez a temetkezési típus továbbfejlődött az úgynevezett „Szrosztki kultúrában”, amelyet a kimekekhez és a kipc sakokhoz kötnek.⁴⁵

Véget ért a szirek története. Megkezdődött a Kimek Birodalom egyik törzsének, a kipc saknak a története.

Oroszból fordította: Baski Imre

JEGYZETEK

1 A kipc sak etnonímáról l. újabban: O. Pritsak, *The Polovcians and Rus*. In: *Archivum Eurasiae Medii Aevi* II, Wiesbaden, 1982, 321–335. A kipc sakokkal kapcsolatos etnikai terminusok alaposabb elemzését l. A.N. Kononov, *K etimologii etnonimov kypčak, kuman, kumyk: UAJh*, 48, 1976, 159–166.

2 V.V. Bartol'd, *Kipčaki*. In: *Sočinienija*, V, Moskva, 1968, 550.

3 A Szema Csien (i.e. 2. sz.) által említett csü-ső törzs nevének kipc sakként való rekonstruálási kísérlete (A.N. Bernštam, *Drevneštie tjurkskie elementy v etnogeneze Srednej Azii: Sovetskaja etnografija* vvp. VI–VII, 154) hangtanilag nem igazolható (S.E. Jachontov szóbeli közlése).

4 G.J. Ramstedt, *Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei: JSFOu*, XXX, 1913, fasc. 3, 10–63; G.I. Ramstedt, *Kak byl najden Selenginskij kamen'*. In: *Trudy Troicko-Kjachtinskogo otdelenija Priamurskogo otdela Imp. Russkogo Geografičeskogo obščestva* t. IV, SPb., 1914, vvp. I, 34–49. Trónralépésig a felirat hőse, amint a kínai forrásokból ismeretes, a Mojen-cso nevet viselte, ezért jelent meg a síremlék másik neve „Mojun-csur felirata”. Ez az elnevezés, keveréke egy kínai átírással személynévnek és egy rekonstruált török méltóságnévnek, minden tekintetben pontatlan, s ezt az emlék felfedezője sohasem használta.

5 Ramstedt, *Zwei uigurische Runeninschriften*, 13, 44.

6 G.J. Ramstedt, *Kak byl najden Selenginskij kamen'*, 40.

7 V.V. Bartol'd, *Kipčaki*, 550–551; P. Pelliot, *A propos des Comans: JA*, sér. 11, t. XV, 1920, 148–149; V. Minorosky, *Hudūd al-'Ālam. The regions of the world. A Persian geography 372 A.H. – 982 A.D.*, London, 1937, 315.

8 S.G. Kljaštornyj, *Epigrafičeskije issledovanija v Mongolii. Archeologičeskije otkrytija 1975 goda*, Moskva, 1976, 580.

9 A rovásírásos nyelvemlékek b/v váltakozásáról l. G. Clauson, *The origin of the Turkish runic alphabet: Acta Orientalia*, XXIII, 1970, 74.

10 J. Hamilton, *Toquz-oguz et on-uygur: JA* 250, 1962, 39–41.

11 G. Clauson, E. Tryjarski, *The inscription at Ikhe Khushotu: RO* 34, 1971, 22; T. Tekin, *A grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, 1968, 258, 294.

12 A Tonjukuk-felirat *sir* szavának melléknévként való magyarázasi kísérleteit V.V. Radlov, I.V. Kormuščin és D.M. Nasilov nyomán határozottan el lehet vetni, l. I.V. Kormuščin, D.M. Nasilov, *Za naučnoe glubokoe izučenie drevnetjurkskich pamjatnikov: ST*, 1972, N° 5, 141–142. Miután ugyanazt a szót kimutatták az egyik kosocajdami emlékből és az lh-Hösöt-i feliratról, népnévi jelentéséhez nem férhet kétség.

13 T. Tekin, *A grammar of Orkhon Turkic*, 243. A külön említett ediz törzsek, amelyek az oguz konföderációhoz tartoztak, 723–724-ben, a tokuz-oguzok felkelése idején, a türkök legveszedelmesebb ellenségei voltak. A velük folytatott harcokról szó esik az oguzok elleni öt döntő csata leírásakor (KTb, 44–49. sor). Az oguz konföderáción belül az edizek sikeresen vetélkedtek az ujjurokkal, 795-ben pedig, már az Ujjur Birodalomban, egy időre felváltották a Jaglakar-dinasztiát. Lásd J. Hamilton, *Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties*, Paris, 1955, 140.

- 14 F. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*: ATIM, Z.F., 1899, 129–140.
- 15 V.V. Bartol'd, E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. [Recenzió]: *Soščinenija V*, Moskva, 1968, 350–351.
- 16 I.A. Kljukin, *Novye dannye o plemeni tardušej i tolisov*. In: *Vestnik dal'nevostočnogo otdelenija ANSSSR* 1932, N° 1–2, 91–98.
- 17 P.A. Boodberg, *Three notes on the T'u-chüeh (Turks)*. *Publications in Semitic Philology*. University of California, XI, Berkeley, 1951, 5–7.
- 18 E. Pulleyblank, *Some remarks on the Toquz-oghuz problem*: UAJb., Bd. 28, 1956, 35–37; K. Czeglédy, *Čoγay-quzi, Qara-qum, Kök-Öng*: AOH, XV, 1962, 66.
- 19 Kínai forrásokból való fordítások, amelyek adatokat tartalmaznak a szie-jento szövet-ségről: N.Ja. Bičurin, *Sobranie svedenij o narodach, obitavšich v Srednej Azii v drevnie vremena*. Leningrad, 1950, t. 1, 330–343; N.V. Kjuner, *Kitajskie izvestija o narodach Južnoj Sibiri, Central'noj Azii i Dal'nego Vostoka*. Moskva, 1961, 41–48; E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. St.-Pétersbourg, 1903, 94–96; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kü)*. Wiesbaden, 1958, 354–358.
- 20 Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten*, 354.
- 21 F. Hirth, *Nachworte*, 134.
- 22 E. Chavannes, *Documents*, 89, 95–96; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten*, 354.
- 23 F. Hirth, *Nachworte*, 136–137; K. Czeglédy, *Čoγay-quzi*, 65–66.
- 24 K. Czeglédy, *Zur Stammesorganisation der türkischen Völker*: AOH 36, 1982, 90–91.
- 25 A.G. Maljavkin, *Taktika Tanskogo gosudarstva v bor'ba za gegemoniju v vostočnoj časti Central'noj Azii*. In: *Dal'nij Vostok i sosednie territorii v srednie veka*. Novosibirsk, 1980, 112.
- 26 Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten*, 355.
- 27 N. Ja. Bičurin, *Sobranie svedenij*, t. I, 354.
- 28 K. Czeglédy, *Čoγay quzi*, 65–66.
- 29 N.V. Kjuner, *Kitajskie izvestija*, 37.
- 30 N.Ja. Bičurin, *Sobranie svedenij*, t. I, 343.
- 31 Jelentős ferdítésekkel közölte a legenda egyik variánsát D. Pozdneev (*Istoričeskij očerk ujgurov*. SPb., 1899, 58–60).
- 32 *Újabb Tang Évkönyvek*, 217 b (S. E. Jachontov orosz fordításából). A legenda további variánsai fennmaradtak a 10. századi „Taj-ping kuang csi” és „Taj-ping jü-lan” című enciklopédiákban.
- 33 Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten*, 263.
- 34 A.G. Maljavkin, *Taktika Tanskogo gosudarstva*, 114.
- 35 N.Ja. Bičurin, *Sobranie svedenij*, t. I, 266; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten*, 211.
- 36 Vö. még: G.E. Grumm-Gržimajlo, *Zapadnaja Mongolija i Urjanchajckij kraj*, t. II, Leningrad, 1926, 284.
- 37 Vö. V.I. Beljaev, *Arabskie istočniki po istorii turkmen i Turkmenii IX–XIII. vv*. In: *Materialii po istorii turkmen i Turkmenii*. T. I, Moskva–Leningrad, 1939, 18.
- 38 L. DTS: *qivčaq, qovī, qovuq*; G. Clauson, *An etymological dictionary: kovī, kivčak, kovuk*.
- 39 L. például: T.Ž. Žanuzakov, *Obyčai i tradicii kazachskoj antroponimii*. In: *Etnografija imen*. Moskva, 1971, 101–102; N.I. Šatinova, *K istorii altajskich imen*. Uo. p. 67; N.L. Žukovskaja, *Zametki o mongol'skoj antroponimii*. In: *Onomastika Vostoka*, M., 1980, 14.
- 40 Az ujjurok korai állami tradícióról a terhi és teszi ujjur feliratokban találunk adatokat.
- 41 A.M. Ščerbak, *Oguz-name. Muchabbat-name. Pamjatniki drevneujgurskoj i starouzbekskoj pis'mennosti*. Moskva, 1959, 33, 38–39, 45–46.
- 42 Rašid-ad-din. *Sbornik letopisej*, t. I, kn. 1, Moskva–Leningrad, 1952, 84.
- 43 A.N. Kononov, *Rodoslovnaja turkmen*. *Sočinenie Abu-l-Gazi, chana chivinskogo*. Moskva–Leningrad, 1958, 43, 86–87, 46. jegyzet.
- 44 G. Clauson, *An etymological dictionary*, 581–583.

45 *Archeologija SSSR. Stepi Evrazii v epochu srednevekov'ja*. Moskva, 1981, 43–44;
D.G. Savinov, *Narody Južnoj Sibiri v drevnejurkskiju epochu*. Leningrad, 1984, 103–118;
A kimek törzsszövetség kipcsakjairól I.: B. E. Kumekov, *Gosudarstvo kimekov IX–XI vv. po
arabskim istočnikam*. Alma-Ata, 1972, 42–44.

Róna-Tas András

Belső-Ázsia magyar felfedezői. A kezdetektől az első világháborúig

A világot minden kor, minden nép, minden közösség a maga számára fedezte és fedezi fel. A Földnek csak számunkra ismeretlen részei vannak, s ebből az is következik, hogy a felfedezések története nem választható el a felfedezők történetétől. Az idegen világok felfedezése egyben ahhoz is hozzájárul, hogy a felfedezők jobban megismerjék magukat. A felfedezések történetében nem kis szerepet játszottak a hatalmi, a kereskedelmi érdekek, s ez a magyarság esetében sem volt másképpen. Mégis a magyarság különös érdeklődése a Kelet, s ezen belül Belső-Ázsia iránt még egy forrásból táplálkozott: a magyarság keleti eredetének tudatából. A Kelet kutatása ezért nemcsak az idegennel való szembeállítás révén önnönmagunk jobb megismerése, hanem egyben a saját múltunk feltárásához segítő lépés, a nemzeti önismeret elősegítője — és sok esetben torzítója is volt.

Milyen ismereteik lehettek a magyaroknak Belső-Ázsiáról a honfoglalás előtt? Közvetlenül erről nincsenek forrásaink, de bizonyos tényekből következtethetünk. A Kárpát-medence elfoglalása előtt a magyarság beletartozott a dél-oroszországi steppén élő török népek törzsi szövetségeibe, ezért ismeretei a világról ezekével nagyjából azonosak lehettek. Bár a török törzsek jelentős csoportjai éltek a Kaukázus északi lejtőjétől a Kárpátokig terjedő területen már az 5. századtól, előző szálláshelyeik Belső-Ázsiában voltak, ahol a török törzsek más csoportjai éltek. Mivel a törzsi szövetségek igen képlékenyek, változóak voltak, közöttük a kapcsolat is igen szoros volt. A törökség nyugati csoportjai tehát jól, s saját érdekből alaposan ismerték Belső-Ázsia törökök lakta részét, annál inkább, mert a törzsi hegemoniáért folytatott harcokba kölcsönösen beleavatkoztak, a vesztesek egymáshoz menekültek.

Az 5–9. században az onogur-bolgár, majd kazár birodalom kötelékében élt magyarok ismeretei, legalábbis a hadi és politikai életet irányító rétegé, aligha lehetett ettől eltérő. Ebben az időben a belső-ázsiai törökök, a 6. század közepétől türk, a 8. század közepétől ujur, majd a 9. század közepétől kirgiz hegemonia alatt, változó sikerrel, Belső-Ázsia szinte egész területére kiterjesztették uralmukat. Eközben szoros kapcsolatban éltek a belső-ázsiai iráni népekkel, a türkök életében kiemelkedő szerepet játszó iráni nyelvet beszélő szogdokkal, a turkesztáni oázisokban élő szintén iráni típusú szaka nyelveket beszélőkkel, elsősorban a khotaniakkal és a kentum nyelvcsoporthoz tartozó indoeurópai nyelvet beszélő tochárokkal. Ebben az

*E cikk első változata angol nyelven hangzott el a második Kőrösi Csoma Szimpozion megnyitó ülésén 1979. szeptember 20-án. Nem került azonban be a szimpozion előadásait tartalmazó kötetbe (*Acta Orientalia Hung.* 34, 1980). Némileg módosított változatban elhangzott a Kőrösi Csoma Társaság felolvasó ülésén 1979. október 16-án.

időben egyetlen egy nagy terület volt Belső-Ázsiában amely teljesen egyenrangú volt a törökökkel, amellyel hol szövetségi, hol ellenséges viszonyban éltek – a tibetiek.

A tibetiek a 6. század közepén kezdték kiépíteni hatalmukat, a 7. század közepére már megszületett az ótibeti birodalom, amely egyenrangú volt a kínai, arab és török nagyhatalmakkal. A 7. század közepétől virágzó tibeti írásbeliség hozzásegít ahhoz, hogy megtudjuk milyen ismereteik voltak a tibetieknek ebben a korban a török Belső-Ázsiáról? Mit tudtak a törökök a honfoglalás előtt a tibetiekről? Kül Tegin 732-ben keletkezett rovásírásos türk sírfelirata elmondja, hogy a dinasztiaalapító Bumin kagán halálakor, 552-ben, az összes szomszéd nép képviselői eljöttek a gyászszertartásra, a kínaiak, avarok és bizánciak mellett eljöttek a tibetiek küldöttei is. Majd folytatva a türk kagánok történetét leírja azokat a hadjáratokat, amelyeket Bilge kagán (716–734) vezetett az Ötüken hegységből a világtáj négy irányába. Itt olvassuk, hogy a dél felé vezetett sereg „majdnem elérte Tibetet”. S mikor Kül Tegin meghalt, a tibeti uralkodó legfőbb tisztviselőjét, a főminisztert küldte a temetési szertartásra.

A tibetiek elfogtak valamely ujjur vezetőnek készült kémjelentést, s azt kivonatossan lefordították tibetire. Ez a szöveg fennmaradt. A benne található gazdag ismeretanyaggal sokan foglalkoztak. Itt most csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy a besenyők ekkor még azon a helyen vannak, ahonnan majd később elindulnak a magyarok megtámadására. Az ujjurokat 840-ben megdöntő kirgizek is állítottak rovásírásos emlékköveket. Az ún. második Altin Köl-i feliratban a halott hős elmondja, hogy érdemei tették alkalmassá arra, hogy a kagán őt követként a tibeti uralkodóhoz küldje. Nyilván jelentős ismeretekkel tért vissza, s ezek az ismeretek futótűzként terjedtek a steppén. Ekkor azonban a magyarok már kiváltak a kazár birodalomból és megindultak nyugati útjukra.

A honfoglalás után, a nyugati műveltségbe kapcsolódó magyarság földrajzi horizontját is nagymértékben az a kép határozta meg, amelyet a nyugati tudomány, a kolostorok és udvarok Magyarországra felé közvetítettek. Legalábbis ez tükröződik a kora Árpádkor írásos forrásaiból. A 10–12. században azonban a magyarság korántsem szigetelődött el a kelettől. Csakhogy a 10. század végén, a 11. század elején a keleti Oroszország végleg leverte a kazár birodalmat, ha népeit nem is semmisítette meg. Hosszabb időre elzárta azonban a távolabbi Ázsia felé vezető utakat, s egy olyan időszak következett, amelyben a magyar diplomácia és kereskedelem nemigen láthatott túl a Volgán. Bár a távolsági kereskedelmi kapcsolatok, melyek egészen Indiáig és Kínáig vezettek sohasem szűntek meg, ezek olyan közvetett híreket hoztak, amelyek már korántsem voltak megbízhatók, s a Volgán túli világ lassan sejtelmes misztikus homályba merült. Jól mutatja ezt Anonymus Szkitia-leírása, melynek látóköre a Donig, a Volgáig és a Fekete-tengerig terjedt, ettől keletre már a bibliai Góg és Magóg nemzetei éltek, akiket Nagy Sándor zárt el a világtól. Ez egyébként ékes bizonyítéka annak, mint erre többek között Ligeti Lajos rámutatott, hogy Anonymus III. Béla jegyzője volt, mert IV. Béla idejére, mint látni fogjuk, alapvetően megváltozott a helyzet.

Ebben az időszakban a magyarok Keletről való ismeretei is onnan adódtak, ahonnan a többi európai népé: A kereszteshadjáratok nemcsak a Szentföldről hoztak ismereteket, hanem mindazon népekről, amelyek a Szentföld körüli harcokban köz-

vetlenül vagy közvetetten részt vettek. Így az európaiak első kapcsolatfelvétele a hamarosan fenyegetővé váló mongolokkal is a Szentföldön keresztül történt.

Magyarországnak itt különleges helyzete volt. A magyar királyok váltakozó lelkesedéssel részt vettek ugyan a kereszteshadjáratokban, de közelebbről érintette őket egy másik „pogány” világ. A 11. század közepétől a dél-oroszországi steppén, a régi kazár birodalom helyén, egyre nagyobb szerepet játszik az a török népcsoport, amelyet a magyarság kun néven ismert meg. Ezeknek a kunoknak természetesen igen jó kapcsolataik révén alapos ismereteik voltak Belső-Ázsiáról. Társnépeikkel az úzokkal és besenyőkkel folyamatosan nyugtalanították a Kárpát-medence lakóit. A dolgok természetéből következik, hogy bizonyos ismereteknek ők lehetnek a forrásai.

A 10. század elején a kazár birodalom főhatósága alól lassan önállósította magát egy másik keleteurópai török nép, a volgai bolgár. Kereskedelmi kapcsolataik, diplomáciai összeköttetések nemcsak keleti és déli irányba terjedtek ki, hanem elérték Magyarországot is. A volgai-bolgár birodalom és a magyarság kapcsolatairól Anonymus is tudósít, aki *terra Bular*-nak nevezi a volgai bolgárok földjét. A Magyarországon kálizoknak nevezett és Kvárezmből származó kereskedőcsoportok is közvetíthettek a 12. században híreket, ismereteket Belső-Ázsiából.

Kiterjedt és alapos ismereteik voltak Belső-Ázsiáról az araboknak, annál is inkább, mert a 10. századtól kezdve egyre több török törzs tért át az iszlámra. A 10. század utolsó éveiben a belső-ázsiai uralkodó Karahanida dinasztia is felvette Mohamed vallását. Ezért a Magyarországra érkező arab vagy mohamedán utazók is közvetíthettek ismereteket. 1150-ben érkezett — mint ő írja — a „Baskírok országába” vagyis Magyarországra Abu Hamid, a granadai születésű arab tudós és utazó, aki ide a volgai bolgároktól jött, s vagy három évig élt a király környezetében. Fennmaradt beszámolójában főleg Magyarországról tudósított, de a magyar udvarban biztosan kelet-ről hozott ismereteiről faggatták.

A 13. században megélnék a magyarság kapcsolatai a keleti török népekkel. Ebben nem kis szerepe van a domonkos-rendi szerzeteseknek, akik már a 13. század 20-as éveiben hozzálátnak a Kárpátokon túli kunok térítéséhez és a kun misszió kiépítéséhez. A magyarországi kun misszió belső-ázsiai vonatkozása az, hogy a dél-oroszországi kunok hajlandóságát a kereszténység felvételére nem kis mértékben az serkentette, hogy Belső-Ázsiában megjelent egy félelmetes új nagyhatalom, a mongolok. Ellenük kerestek védelmet, támaszt és segítséget nyugaton, még a kereszténység felvétele árán is. A náluk járt domonkos szerzetesek, köztük Ottó, készítették elő azt az utat, amelyet azután IV. Béla megbízásából Julianus és társai tettek meg.

Mint ismeretes Julianus előbb az Azovi-tenger felé vette az útját, hogy megtalálja a keleten maradt magyarokat, majd észak felé kanyarodva a Volga középső folyásától keletre, valószínűleg a Káma partján meg is találta őket. Bár Julianus nem járt Belső-Ázsiában, útja és az általa hozott értesülések szoros kapcsolatban vannak Belső-Ázsia felfedezésével. Már útjának főcélja sem volt más, mint kifürkészni Belső-Ázsia új urainak, a mongoloknak hírét, szándékait. A keleten maradt magyarok is elsősorban mint egy mongol-ellenes szövetség természetes oszlopa jöttek tekintetbe. Julianus első útja 1235/36-ban volt, és 1237-ben Rómában is részletes jelentést tett. Hírei, a mongol történelemről, a mongolok szokásairól, élet- és harcmódjáról továbbadott értesülései és tapasztalatai az első hiteles ismeretek a mongolokról. Julianus

első útjának leírását sajnos csak Riccardus összefoglalásából ismerjük, de bizonyos, hogy mind a magyar királyi udvarban, mind Rómában igen alapos és tárgyyszerű leírást adott az Európát fenyegető új veszélyről. Riccardus leírását mai fogalmazással, népszerű összefoglalásnak tarthatjuk. Ez azonban nem ok, hogy kétségbe vonjuk Julianus hitelét. Annál is inkább nem, mert az általa szállított híryanag nem kis része az őt követő utazóknál is felbukkan, akik rendre tudták ellenőrizni, helyenként kiegészíteni vagy kijavítani Julianus híradását. Így Plano Carpini, Rubruk, Benedictus Polonus, Odoricus de Pondenone és mások mind merítettek Julianus és társai ismereteiből, s ahol nem voltak saját tapasztalataik, egyszerűen átvették azt. Julianus említi a mongol kán levelét a magyar királyhoz 1236-ból, mely *letteris paganis sed lingua tartarica*, pogány betűkkel, de tatár nyelven íródott. E levélnek sajnos csak a fordítását ismerjük, ez azonban pontosan beilleszkedik abba a diplomatikai képbe, amelyet a nem sokkal későbből származó és már eredetiben is fennmaradt levelekből ismerünk. A tudomány hosszú ideig az 1225-re datált, az ún. Jiszüнге feliratot tartotta a legrégebb mongol nyelven írott emlékeknek. Legújában azonban egyes kutatók szerint e felirat későbbi, az 1250-es évekre tehető. Ha ez beigazolódná, úgy a Julianus által említett, s bár csak fordításban ismert, mongol levél a legrégebb ismert mongol írott nyelvelmé. Ezt követi időbeli sorrendben Töregene uralkodónó kínai feliratának 1240-ből származó mongol zárósora. Ilyenformán Julianust nemcsak a magyar mongolisztika és Belső-Ázsia-kutatás, hanem az egyetemes európai Belső-Ázsia-kutatás úttörőjének kell tartanunk.

A mongol támadás, majd a tatárjárás gyökeresen megváltoztatta az európaiak, s így természetesen a magyarok képét a Keletről. A 13. és 14. század nagy Belső-Ázsia utazói, s a homályban maradt kisebbek is, az ismeretek és adatok tömegét szolgáltatják a magyaroknak. Voltak-e az utazók között magyarok? Egy csoportjukról bizonyosan tudunk, azokról, akik nem saját jószántukból utaztak, s akik akár mint hadifoglyok, akár más módon rabszolgasorsra jutottak, s így kerültek Belső-Ázsiába. A francia származású utazó, Rubruk 1254 húsvétját a mongol nagykán udvarában töltötte. Mikor híre ment, hogy a húsvéti ünnepet Európából jött barátok ünneplik, az odasereglettek között – Rubruk feljegyzése szerint – alánok, oroszok, grúzok és örmények mellett magyarok is voltak. Rubruk egy másik helyen is megemlékezik egy keresztény magyarról, aki a mongol udvarban élt. Ezekkel a magyarokkal is kapcsolatban lehetnek azok a misszionáriusok, akik, folytatva a domonkosok tatárjárás előtti művét, Dél-Oroszországban, az akkori Aranyhorda területén tevékenykedtek. Az Aranyhorda maga is mongol uralom alatt jött létre, és szoros kapcsolata volt Belső-Ázsiával, a központi mongol szállásfölddel. Az Aranyhorda területén működő, főleg ferences barátok között, tudjuk, voltak magyarok is.

A magyarok között élő Belső-Ázsiáról szóló ismereteket jól tükrözik krónikáink, amelyek nyugati forrásokból átvett adataikat szorgosan egészítették ki saját korabeli ismereteikkel. Így míg Anonymus látóköre csak a Donig és a Volgáig terjed, a tatárjárás után írott krónikáink már messzebb látnak. A Képes Krónika szerint Szkítiát keletről a jurianusok (grúzok) földje határolja, majd Tatárország, végül Mongolia – aholis Európa határa van (*ubi et Europa terminatur*). Ismeri Hvárezmet és az alánok mellett a *gens kytanorum*-ot, a kitanok népét. Ezek a kitanok, valójában a karakitajok, a régi, mongol nyelvű kitan nép nyugatra származott csoportja,

őseik hajdan, a mongolok előtti Belső-Ázsia urai. Amit a fordítások egy része Tatárországnak ad vissza a szövegben: *Tarsia*, talán a Belső-Ázsiában is térítő, a mongolok között is híveket szerző nesztorianusok neve. Krónikáink Kelet-képének alapos elemzése a magyar keletkutatás egyik adóssága.

A mongol fenyegetés lassú csitulásával egyidőben új, fenyegető veszedelem támad: a Balkánon át hazánk felé törő oszmán-török birodalom. Az oszmán-törökök ellen a magyar udvar, így Mátyás és Zsigmond is keresett Keleten szövetségeseket. E kor utazóinak, tevékenységének leírását Tardy Lajos kitűnő munkáinak köszönhetően jól ismerjük. Úticéljaik, az Aranyhorda, Krim, Grúzia, Perzsia ugyan nem érték el közvetlenül Belső-Ázsiát, de olyan helyekre jutottak el, ahol Belső-Ázsiáról első kézből származó ismeretekkel rendelkeztek.

Nem szűnt meg az érdeklődés a keleten maradt magyarok után sem. 1457 körül írja Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi pápa, hogy IV. Jenő pápa alatt (1431–1447) Magyarországról misszionáriusokat küldtek ki felkeresésükre. S van hírünk egy 16. századi magyar jezsuitáról is, aki a Volga vidékén megtalálta ősi rokonait. Hogy e kései, Julianus nyomdokain járó volgavidéki utazóknak Belső-Ázsiával milyen kapcsolatuk lehetett, arra is tudunk következtetni. A kínai jezsuita misszió az 1600-as években tevékenykedett Pekingben. Kiemelkedő alakja Schall atya volt, akinek 1665-ben jelent meg *Historica narratio* című műve. Ő írja le, hogy Kínában találkozott egy a Volga-vidékről származó „tatár nemesemberrel”, aki, mint kiderült, keresztény volt. Őtöle hallotta, hogy egy magyar jezsuita az oszmán-törökök fogságába esett, akik eladták a Volga vidékére. Ez a jezsuita egy levelet juttatott el Rómába, de nem azért, hogy váltsák ki, hanem azért, hogy küldjenek további misszionáriusokat, akiknek segítségével megtérítheti ősi rokonait. Hiteles-e ez az adat, amely többek között Gyarmathi Sámuel is foglalkoztatta?

A Nádasdy levéltár egy okmányában fordul elő a *tibet* szó mint szövegnév, 1556-ból. Ez a szöveg a Volga vidékéről került a Nádasdyak birtokába, s sikerült kimutatni, hogy ez a szöveg valóban Tibetről kapta a nevét, s éppen a 16. században alakultak úgy a kereskedelmi viszonyok, hogy a mai Ladak területéről Belső-Ázsián és a volgai tatárokon át egészen Magyarorszáig jó feltételek mellett folyt a kereskedés. Ezek a kereskedelmi összeköttetések pedig nemcsak árúkat, hanem ismereteket is mozgattak.

1623-ban Linzben született Johann Grueber, aki miután belépett a jezsuita rendbe, mindenáron Magyarországra akart kerülni. A rend azonban Kínába küldte, 1659 és 1661 között dolgozott Pekingben, ő fedezte fel és másolta le a híres hszianfui nesztorianus szír feliratot, majd 1661–62-ben D'Orville-el Tibetben keresztül tért haza. Sajnos Tibetről írott útleírása elveszett, vagy lappang, pedig Lipót császár saját költségén akarta kiadatni. Rajzai is csak átmásolásban maradtak fent. Számunkra azonban az a fontos, hogy már 1667-ben Apafi Mihály udvari káplánja volt. 1669-ben és 1670-ben Nagyszombatban találjuk, ahol szorosak voltak a kapcsolatai az egyetemmel. Ha az egyetem akkori tanárai meghívták, úgy ő volt az első, aki magyar egyetemen Belső-Ázsiáról beszélhetett a szemtanú hitelességével. 1680-ban halt meg Sárospatakon, s talán a Sárospataki kollégium irattára is tartogathat meglepetéseket. Gruebert fő tevékenysége mindenesetre Erdélyhez köti, s így ismeretei Erdély litterátusai között is terjedhettek.

Mint ismeretes 1799-ben jelent meg Gyarmathi *Affinitas*-a, amelyben a magyarság nyelvének eredetét kutatja, nagy lépést téve a Strahlenberg és Sajnovics által megkezdett úton. Gyarmathi jól ismeri Schall tevékenységét, gyűjti a keleten maradt magyarokról szaporodó adatokat, s ő Kőrösi Csoma Sándor egyik fő támogatója és buzdítója.

Csoma 1799 és 1815 között tanult Nagyenyeden, s joggal merül fel a kérdés, mit ismertek Magyarországon, közelebbről Erdélyben ezidőtájt Belső-Ázsiáról. Ehhez azokat a tankönyveket kell átnézni, amelyeket Csoma használt, vagy Csoma idejében használtak. E munkák közül Nedeczky (1731), Bertalanffi (1757), Tomka Szászky (1777), Szuhányi (1788) és Budai Ézsajás (1800) művei emelkednek ki. Csak így válik plasztikussá az a kép, amit Csoma Göttingában kapott, s csak a kettő összevetésével tudjuk megállapítani, mit tudott Belső-Ázsiáról, s ezen belül Tibetről Csoma, mikor útnak indult halhatatlanná vált vándorlására.

Csoma útjára és munkásságára itt nem kívánnék kitérni, mert egyrészt bőven áll az érdeklődők rendelkezésére irodalom, másrészt a magyar tibetisztikának még mindig adóssága egy tudományos életrajz. Itt most csak arra az egy mozzanatra utalnék, ami annak a két képnek összevetéséből adódik, amelyet egyfelől a fenti Belső-Ázsia kép jelentett, másrészt az a tudományos ismeretanyag, amelynek birtokába Csoma kutatásai révén jutottunk. A belső-ázsiai buddhizmus, a tibeti nyelv, a belső-ázsiai népek története, időszámítás és művelődéstörténet, mindezen területeket Csoma nyitotta meg az európai tudomány számára, akkor is, ha ma már tudjuk, hogy a tibetisztika területén is voltak elődjek.

A Csoma halála utáni évben, 1843-ban indult kutatóútjára Reguly Antal. Tudjuk, hogy ő a finnugor népek közé ment, s elsőként gyűjtött hiteles nyelvi anyagot nyelvrokonainktól. Mégsem érdektelen talán, hogy súlyosan betegen hazatérve (1847) egy belső-ázsiai témáról tartott előadást, nevezetesen a dzsungárokról.

Csoma és Reguly keleti útjainak mozgatórugója egyaránt a magyarság keleti eredetének felkutatása volt. Ez a továbbiakban mint cél nem igen változott, tartalmában azonban jelentősen módosult. Mielőtt erre a tartalmi átalakulásra rátérnék, röviden meg kell emlékeznünk Duka Tivadarról (1825–1908), aki életének nem kis részét Csoma emlékének, hagyatéka felkutatásának, méltatásának szentelte. 1854 és 1877 között járt Indiában, Csomáról írt műve mai napig minden Csoma-kutató bibliája. A maga korában úttörő, s sok vonatkozásban mai napig használható művének érdemét nem csökkentjük, ha megjegyezzük, hogy a száz éve (1885) megjelent mű mára jócskán elavult, hiányos és filológiailag pontatlan. Az angol kiadás kivonatosabb, sok esetben nem pótolja az eredeti iratokat, ezért ezek kritikai kiadása is sürgető feladat.

1861-ben indul belső-ázsiai útjára a magyar és a nemzetközi turkológia egyik legtehetségesebb és legellentmondásosabb egyénisége, Vámbéry Ármin. 1863-ban hagyta el Teheránt, hogy behatoljon Közép-Ázsiába. Így ír erről könyvében, mit ennek az útjának szentelt:

„Ismeretes dolog, hogy a magyar nyelv az úgynevezett altáji nyelvcsaládhoz tartozik: de a finn vagy a tatár ághoz-e, ez az a kérdés, mely még akkor eldöntésre várt. Ennek kinyomozása, mely minket magyarokat mind tudományos, mind nemzetiségi szempontból annyira érdekelt, volt fő és eldöntő oka keleti utazásomnak....

Hibás ennél fogva az a vélemény, hogy mi magyarok Ázsiában hátramaradt rokonainkat keres-

sük. Ilyes cél, amelynek elérhetése mind etnográfiai, mind nyelvészeti okoknál fogva teljesen lehetetlen, azt, ki utána törekednék, vastag tudatlanság vádjának tenné ki. Mi nyelvünk rokonait akarjuk megismerni, s ezért kell ezeket fölkeresnünk és tanulmányoznunk.”

Ez a maga korában korszerű és tudományos felfogás volt. Vámbéry eredményei elsősorban a turkológiának teremték gyümölcsöket. A török nyelveket és népeket túlságosan az oszmán-török szemszögéből néző irányzattal szemben az ázsiai és a régi török népek és nyelvek felé irányította a figyelmet.

A következő tudós neve kevésbé ismert. Leitner Vilmos (1840–1899) Budapesten született, Isztambulban, Brusszában majd Máltán tanult. Londonba kerülése után a King's College diákja lett. 1855-ben a krími háborúban az angol hadsereg tolmácsa volt, majd 1859-ben kinevezték a londoni King's College tanárának, ahol törököt, arabot, mohamedán jogot és modern görögöt tanított. 1864-ben megalapította a londoni egyetem keleti tagozatát, a világhírű School of Oriental Studies, majd School of Oriental and African Studies elődjét, miután előzőleg 1862-ben Freiburgban habilitált. Nemsokára Indiába került, ahol számos intézményt, újságot alapított, többek között Lahoreban a Punjab University College-ot. 1865 és 1870 között számos expedíciót szervezett és vezetett. Elsőnek írta le a dard nyelvet, ezt az eredetileg iráni, de később erősen ind hatása alá került idiómát, melynek fő nyelvjárása a kasmíri nyelv alapja. Ásatásai során vált először ismertté a graeco-buddhista művészet. Élete végén a lahorei egyetem rektora volt. Tudjuk, hogy járt Ladakban, a tibeti határvidéken. A tibeti kultúra és nyelv iránti érdeklődését mutatja, hogy az Országos Széchényi Könyvtár egyetlen eredeti tibeti művét Leitner ajándékozta nemzeti könyvtárunknak 1873-ban, mikor a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja lett.

Berzenczey László (1820–1884) a szabadságharcban játszott szerepe miatt menekülni kényszerült, s miután a fél világot beutazta, hazatért. 1869-ben kapott amnesztiát, s hamarosan szülővárosa, Marosvásárhely képviselője lett. 1873-ban indult el Belső-Ázsiába. Kazányon és Jekaterinburgon keresztül Taskent érintésével érkezett Kászgárba. 1874-ben a helyiek orosz kémnek nézték és Csakmakban elfogták. Egy angol expedíció szabadította ki. Nem is mert eredeti útvonalán visszatérni, hanem India felé vette útját. Útiélményeit a Pesti Naplóban és a Történeti Lapokban tette közzé.

Jelentősebb, bár korántsem egyértelmű szerepet játszott a magyar tudományos életben szentkatolnai Bálint Gábor (1844–1913). Ő sem vállalta rendszeres egyetemi tanulmányokat, jogot, keleti nyelveket tanult, de kiemelkedő nyelvtelensége jó ajánlólevélnek látszott, és a Magyar Tudományos Akadémia Vámbéry és Budenz javaslatára küldte ki. 1869-ben Pétervárott kitűnő tanároknál tanult, de már egy év múlva Kazányba ment, ahol elsősorban az ún. megkeresztelt tatárok nyelvét írta le. Tovább ment Asztrahányba, ahol a kalmükök között gyűjtött, majd rövid megszakítás után 1873-ban elindult Mongóliába. Tervei között szerepelt a türk rovásírás megfejtése a székely rovásírás segítségével. A mongol nyelvvel való találkozására ösztönözte a mongol-magyar nyelvrokonságról szóló elméletekre, melyet hamarosan elhagyott a felületesen megismert tamil nyelvvel való rokonság kedvéért. Hosszú hányattatás után 1895-ben Zichy Jenő útítársaként a Kaukázusban megismerkedett a kaukázusi kabard nyelvvel, s mi sem természetesebb, mint hogy azonnal újabb nyelv-

rokonságméletet állítson fel. 1897-ben lett a kolozsvári egyetemen az újonnan alapított altaji tanszék professzora. Tudománytalan elméletei felett eljárt az idő, de különböző, részben mai napig kiadatlan helyszíni gyűjtései megőrizték értéküket.

1875-ben indult Belső-Ázsiába Ónody Bertalan, elődeitől merőben eltérő céllal. Mint a dinnyenemesítés odaadó szakembere, a híres turkesztáni dinnyefajtákra és termelési technikájukra volt kíváncsi, ezeket kívánta itthon meghonosítani. Felkészítésében nem kisebb tudós is szerepet vállalt, mint Goldziher Ignác. Útjáról néhány érdekes cikkben és egy állítólag 1889-ben megjelent könyvében számolt be. Ez a könyv vagy lappang valahol vagy végül nem jelent meg, ugyanis Szinnyei és más bibliográfák is ismerik, de sem a Széchényi Könyvtárban sem más könyvtárban nem találtam meg.

Zichy Ágost és Zichy József 1875/76-ban utaztak át Mongolián. Zichy Ágost a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt, orientalistaként főleg japán művészettel foglalkozott. Útjáról 1877-ben a Földrajzi Társaságnak számolt be részletesen.

Időrendben ismét egy jelentős tudós következik. Újfalvy Károly (1842–1904) Bécsben született. 1876-ban már Párizsban az Écoles des langues vivants tanára volt. 1874-ben írt egy magyar őstörténetről is szóló munkát, ez az első olyan mű, amely ebben a témában magyar szerző tollából franciául megjelent. Két expedíciót vezetett, 1876–1877-ben és 1880–1881-ben. Belső-Ázsia, Pamír és Északindia térségeit járta be. Útján Leitner segítette. Újfalvy többek között a jagnóbi nyelv első feljegyzője, illetve közzétéveje. A. L. Kun és Mirza Mulla Abdurrahman ugyan már 1870-ben feljegyezték jagnóbi anyagot, de azt csak 1881-ben tették közzé. Az a nézet, mely szerint Újfalvy nem ismerte fel a jagnóbi jelentőségét, tévedésen alapszik. Újfalvy, helyesen, iráni nyelvnek tartotta. Ma már tudjuk, hogy legközelebb ahhoz a szogd nyelvhez áll, amelynek belső-ázsiai szerepét, jelentőségét természetesen csak a későbbi ásatások és a türk feliratok megfejtése után kezdte a tudomány tisztán látni, s igazi szerepét csak az elmúlt évtizedekben világították meg a legújabb felfedezések.

Tudjuk, hogy Újfalvy a tibeti határvidéken is járt, többek között Ladakban. 1880-ban így írt:

„Ázsia szívében, Ferganában és Kászáriában azt reméltem, hogy népem őseit fogom megtalálni. Hamarosan rájöttem azonban, hogy ami nagy honfitársaimnak, Csomának és Vámbérynek nem sikerült, nem sikerült és nem is sikerülhetett nekem sem”.

Szinte egyidőben Újfalvyval szervezte meg Széchényi István fia, Széchényi Béla kelet-ázsiai expedícióját. Széchényi Béla útjára két kutatót vitt, az osztrák térképész Kreitnert és a magyar földrajztudóst, Lóczy Lajost. Széchényi Béla az expedíció céljáról így ír:

„És ha Ázsiát szemeltem ki tudományos kutatásaim tárgyává, az azért történt, mert ezen világrész, mint az emberiség egyik fő bölcsője iránt, kiváló érdeklődéssel viseltetem, sőt még azon reményben is ringathatám magam, hogy eljutandok oly helyekre, hol őseink nyomára találunk, vagy olyan népekre és törzsekre, melyek velünk magyarokkal faj- és nyelvrokonságban vannak.”

Széchényi maga is feljegyzett tudományos érdekű anyagot, de sok esetben azért nehéz elválasztani a gróf és munkatársai eredményeit, mert az expedícióban való részvétel feltétele az eredmények átengedése volt. Tudjuk az expedíció célja az volt, hogy eljussanak Tibetbe. Ez nem sikerült, a tibeti-kínai határvidék egy kis állomáshelyén megállították őket. Míg a gróf és Leitner alkudoztak, tárgyaltak, vagy a környéken lovagoltak, Lóczy felhasználta az alkalmat, és a szaktudós szemével nézett

szét a környéken. 1879 május másodikán felfedezett valamit, aminek a jelentőségét rögtön felismerte, beszélni azonban alig beszélt róla. Ez a felfedezés, amelyről mint annyi más magyar felfedezésről a világ elfelejtkezett, a később világhírűvé vált tunhuangi barlangok voltak. Magát a befalazott könyvtárat Wang szerzetes állítólag 1899-ben találta meg. Mindenesetre Lóczy egy ideig remélte, hogy maga látogathat újra Tun-huangba, de amikor ez egyre valószínűtlenebbé vált, akkor érkezett a hír hozzá, hogy honfitársa Stein Aurél egy belső-ázsiai expedíciót tervez. 1902-ben levélben hívta fel a tunhuangi barlangok jelentőségére Stein figyelmét. Stein csak 1907-ben jutott el Tun-huangba.

A Széchenyi expedíció számos eredménye között kell számon tartanunk tibeti nyelvjárási lejegyzésüket. Hazaúton 1878-ban Lóczy megtalálta Kőrösi Csoma önéletrajzát, és elhatározta, hogy nyomába szegődik, és folytatja azt az utat, melyet a halál félbeszakított. Dardzsilingbe utazott, onnan Kalimpongba, majd Szikkimen át eljutott a tibeti határvidékre, 250 kilométerre közelítette meg Lhászát. Ennek az útnak a leírása nem került be a Széchenyi féle expedíció beszámolójába, ezért kevésbé ismeretes. Pedig ez is egy nagy belső-ázsiai felfedezés miatt vonult be a tudománytörténet ritkán forgatott lapjaiba. Általában mai napig úgy tudják, hogy a Transzhimaláját Sven Hedin fedezte fel. Mikor Sven Hedin megírta jelentését erről az Angol Királyi Földrajzi Társaságnak, akkor ott kétely támadt, és a Társaság Lóczyhoz fordult, döntse el a kérdést. Lóczy Sven Hedint igazolta, de megjegyezte, hogy 1878-as útján térképébe ő is berajzolta a Transzhimaláját, amelynek létezését földtani megfontolásokból következtette ki, és ugyancsak a Transzhimalája nevet adta neki. Ezt az anyagát Lóczy csak 1907-ben a tibetista Waddel buzdítására adta ki. Az expedícióról való hazatérés után, még abban az évben Széchenyi Bélát azonnal a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választották. Lóczy nyolc év múlva lett csak az Akadémia levelező tagja.

Zichy Jenő első két útja a Kaukázusba nem sok sikert hozott. 1895-ben és 1896-ban a műkedvelő arisztokrata, családjának vélt őseit kereste. Valamit azonban tanult abból az éles kritikából, amelyet első kísérleteire kapott. Fennmaradt 1879 karácsonyán képviselőtársaihoz intézett beszédének szövege, melyben az előtte álló harmadik út céljairól beszél:

„Tisztelt képviselőtársaim,

Minek előtte harmadszor elindulnék ezen a Magyar faj eredetét kutató tanulmány utamra, engedjék meg, hogy Önöknek az eddigi eredményekről a mennyire az, a történelmi kútforrások alapján dióhéjba szorítva, lehetséges, egy kis jelentéssel szolgálhassak!

Önök ezen a tömören összeállított adat halmazban a történelmi kutatás és a helyi észletek eredményét fogják nagyjában összefoglalva lelteni, – kiegészítésül a történelmi kútforrásoknak, közlöm egyúttal, azon typosok és törzsök reproductioit a melyek Magyar fajunkhoz legközelebb állnak!

Ezen, habár szűk keretbe szorított jelentésemből tisztelt képviselőtársaim kivehetik hogy miért vészem utamat most az „Északi” vidékek felé, miért megyek az engem ezen fáradságos úton kísérő – hazafias érzelemtől áthatott t. tanárokkal végig Szibérián a Mandzsurok és az Amur vidékein át Wladiwostokig a legtávolibb fekvő keletészaki kikötőig – megláthatják tisztelt tagtársaim miért tartom szükségesnek hogy Koreát átszelve a „Mennyei birodalom” székhelyére Pekingbe menjek! és hogy onnét ha lehetséges (!?) a „Gobbi” sivatagon átkelve a felső Afghanistanból Kabul és Thibet tartományokat fölkeressem, – onnét a Pamir kapuin keresztül vegyem utamat vissza Közép Ázsia sivatagjain a Szerafzahn völgyén Samarkand és Bockharán keresztül (a hol már harmad éve voltam) Európa felé – haza!

Számoltam magammal – tudom és ösmérem azon temérdek nehézségeket és esélyeket a melyekkel meg kell küzdenünk – ösmérem a vállalat óriási voltát! de azt is tudom, hogy Magasztos és Nagy a cél melyet kitűztem Magamnak!

A régi Magyar világból valónak tartom magamat, és annyira idealistának érzem még lelkütemet; hogy megkísérlem a lehetetlent is, hogy a célt ha nem is elérni, de legalább is megközelíteni segítsen!

Ha pedig a végzet úgy akarná, hogy ez utamról többé vissza nem térnék – úgy tartsátok emlékezetekben azt az embert a ki egész életén át más célt nem ösmert mint hazáját szolgálni!

Isten Vélünk”

Mindez egy kis kötet előszavában olvasható, mely *A magyar faj vándorlása* címet viseli. A nevükön meg nem nevezett, mert még mindig tulajdonképpen lenézett „t. tanárok” a kor legkitűnőbb tudósai közül kerültek ki: Jankó János a magyar néprajztudomány, Pósta Béla a magyar régészet megalapítói között vonultak be a tudománytörténetbe, az expedíció harmadik tudós tagja pedig Pápay József, a finnugrisztika neves művelője volt. Az 1898-ban induló harmadik Zichy expedíció ezért jelentős eredményekkel járt. Maga Zichy „Előleges beszámolójában” így írt:

„Ösmultunk hevenyészett története, melytől az egész mai generáció nemesebb hevületeit kapta, az – Istennek hála – mindjobban fellendülő szorosán tudományos és kritikai munkásság folytán, újabb időben sajátos helyzetbe jutott. Tudjuk és érezzük, hogy lévön létezett valóság volt, de azt is látjuk, hogy az a köntös, a melyben azt eddig a naív hit megjelentette szemünk előtt, olyan papír-maché-féle, a mely a kritika kalapácsa alatt egyre pusztul. Eljött hát az idő, hogy a hevenyészettet állandóval, a naív hitet és kombinációt a tényeken alapuló valósággal helyettesítsük, nehogy igaz ideálok nélkül maradjon férfikorába jutott nemzetünk, miután gyermekjátékait kinötte.”

S az ajánlás:

„II. Miklós minden oroszok csárja ő felségének a művészet és tudomány hatalmas pártfogójának és előmozdítójának.”

Ennek az expedíciónak adatott meg az a tudománytörténeti szerencse, hogy bekapcsolódhasson a nagy belső-ázsiai rovársíros feliratok felfedezésébe. Az addig ismert kisebb feliratok után 1889-ben Jadrincev felfedezte az orhoni feliratokat. 1890-ben a finnek, 1891-ben Radlov vezetésével a péterváriak vezettek expedíciókat a feliratok rögzítésére. 1893 december 15-én jelentette be Thomsen a Dán Tudományos Akadémia előtt a rovársíros feliratok megfejtését. 1894 január 19-én tartotta meg Radlov ugyanerről előadását a pétervári Akadémia előtt. 1898-ban J. N. Klemenc felfedezte a harmadik hosszú és jelentős türk rovársíros feliratot, a Tonjukuk feliratot. Vele gyakorlatilag egyidőben találta meg a feliratot Zichy, aki szintén másolatot készített, és azt elküldte Radlovnak. Arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémiának küldjön egy másolatot, nem gondolt.

Az út eredményei Jankó, Pósta és Pápay munkásságán keresztül kerültek a tudományos közismeret tárházába.

Almássy György (1867–1933) első expedíciójának célja eredetileg kifejezetten zoológiai volt. 1900-ban indult útnak. 1903-ban megjelent munkájában elődeinek első csoportjáról így ír:

„Hogy Ázsia felfedezésének története a magyar utazóknak olyan feltűnő nagy számáról emlékezik meg, és pedig olyan időszakokból a mikor a körülmények ilyen ideális tudományos törekvéseknek éppen nem kedveztek, elsősorban is ennek az elveszett testvérnépnek a felkeresésére való vágyodásból származtathatjuk.

Kőrösi Csoma Sándor, Jerney, Duka, Ónody, Berzenczey, Reguly mindannyian többé-kevésbé a régi hagyományoktól voltak áthatva, s így önfeláldozó működésük természetes, hogy azzal a

csalódással végződött, miszerint hamis nyomon jártak. Habár így tulajdonképeni céljukat nem is érték el, s a keresett testvérmemzetet nem is sikerült feltalálniok, azért törekvésük nem volt eredménytelen. Azok a pozitív adatok, a melyeket hazahoztak, s a melyek tulajdonképpen reményeiket tették tönkre, igen jelentékeny részét teszik Belső-Ázsiáról szóló alapvető ismereteinknek...'

Majd így ír a következő generációról:

„...bizonyos tekintetben szintén a régi hagyománynak hódoltak, s nyomozták az őshazát, természetesen többé nem közvetlenül az ősök hagyományához alkalmazkodva, hanem a modern tudomány teljes fegyverzetében, mert hisz ők azt tűzték ki célul, hogy az ethnografia és a nyelvészet terén kövessék és világítsák meg az ázsiai népek és a magyar nemzet között fennálló rokonságot és vonzásokat.

Szüükségtelen megjegyezmem, hogy a nemzeti tradíciók és az előttem haladottak buzdító példája reám sem maradhattak hatás nélkül és hogy én is, erőmhöz és az adott alkalomhoz képest, arra törekedtem, hogy az útbajtott népek ethnikai sajátosságait nem csak általános ethnográfiai, hanem elsősorban speciális magyar szempontból figyeljem és bíráljam meg.”

Csak sajnálni lehet, hogy gazdag kazak, kirgiz és turkesztáni néprajzi anyaga zömében csak magyar nyelven hozzáférhető, s így alig került be a nemzetközi tudomány vérkeringésébe. Almássy 1906-ban második útjára magával vitte a földrajztudós Prinz Gyulát (1882–1974). Prinz második, 1909-es útjára már egyedül utazott.

Mielőtt rátérnék az első világháború előtti korszak talán legnagyobb Belső-Ázsia kutatójának rövid ismertetésére, meg kell még említenem Schwaiger Imrét (1866–1940). 1908-ban Calcuttában nagy művészettörténeti kiállítást rendeztek. Ezen jelent meg először önállóan Nepál művészete, s ettől kezdve folyik tudományos kutatása. A calcuttai kiállítás nepáli anyagát a már hosszabb ideje Indiában élő Schwaiger Imre állította össze.

Az első világháborúval záródó korszak kétségtelenül legkiemelkedőbb felfedező tudósa Stein Aurél (1862–1943). Indológusnak és iranistának indult, a kor legjobb egyetemén, kitűnő tanároktól szerezte első ismereteit. Magyar ösztöndíjjal került Cambridgebe. Indiába kerülése után annak az intézménynek lett a vezetője, amelyet Leitner alapított Lahorében. Kisebb-nagyobb régészeti kutatóútjai mellett három nagy expedíciót vezetett Belső-Ázsiába, 1900–1901, 1906–1908 és 1913–1914 között. Míg Sven Hedin Belső-Ázsia legnagyobb földrajzi felfedezőjeként vonult be a tudománytörténetbe, bátran mondhatjuk, hogy Stein Aurél Belső-Ázsia kultúrtörténetének, régészeti, művelődéstörténeti emlékeinek legnagyobb felfedezője. Ásatásai nyomán addig ismeretlen népek emlékei kerültek napvilágra, ismeretlen írások és irodalmak, megfejtésre váró nyelvek, világvallások helyi változatai és helyi kultuszok ragyogó emlékei olyan gazdag anyagot szolgáltatottak a tudományos kutatás számára, hogy azok szakszerű feldolgozása egy teljes korszakot vesz igénybe. Külön ki kell emelnünk, hogy 1907-ben ő az első európai, aki megismerkedik a híres befallazott tun-huangi barlanggal, ő az első aki átnézi az abban őrzött óriási könyvtár anyagának egy részét, s az ő révén kerül a British Museumba illetve az India Office-ba (London) a barlangkönyvtár nem kis része.

1912-ben Berzeviczy Albertnek, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének írta:

„Őszinte örömet nyújt annak tudata, hogy az indiai kormány aegise alatt oly téren jutott alkalmam dolgozni, mely a régi magyar és a török vándorlások történeti háttere gyanánt a hazai tudományos kutatás érdekkörét is közelebb érinti.”

Ezzel megfogalmazta a modern magyar Belső-Ázsia kutatás programját.

Belső-Ázsia magyar felfedezőinek sorát szerettem volna röviden bemutatni, s

nem volt lehetőségem arra, hogy minden esetben elmerüljek a részletekbe. Különösen sajnálom azonban, hogy a terjedelemszabta korlátok nem engedték meg, hogy bemutassam: a kiemelkedő kutatók nem magányosan, hanem a nemzetközi korabeli tudományos élettel szorosabb vagy lazább kapcsolatban végezték munkájukat. Szemlém végén egy olyan eseményt említenék, amely egyfelől éppen erre utal, másfelől a következő korszak felé is mutat.

A Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum 1964-ben egy indiai stílusú istennőfejet ábrázoló freskótöredéket vásárolt. A múzeum szakértő munkatársa Ferenczy László bravúros nyomozással derítette ki, hogy a freskótöredék az 1913–14-es utolsó német Turfán-expedícióból származik, s hogy két másik töredéssel együtt 1918-ban került Magyarországra. Az utolsó Turfán-expedíció vezetője Le Coq annak idején Magyarországon járt, és három magyar személynek ajándékozott ilyen ritkaságot: Felvinczi Takács Zoltánnak, a Keletázsiai Múzeum akkori igazgatójának, Teleki Pálnak és a Zichy család egyik tagjának. Ez utóbbi darab került kalandos úton 1964-ben a Múzeumba. Ferenczy arra is rámutatott, hogy ez az enyhén szólva szokatlan ajándékozás azt a célt szolgálta, hogy a világháborús összeomlás idején a Turfán-expedíciókat és az ott talált gazdag anyagot népszerűsítse. Fennmaradt azonban az a kérdés, hogy miért éppen a kérdéses személyeket ajándékozta meg Le Coq, s hogy ki volt a Zichy család ismeretlen tagja. Zichy Jenő 1906-ban meghalt, ő nem lehetett.

A Kőrösi Csoma Társaság 1920-ban alakult meg. A Társaság alapítására vonatkozó megbeszélések azonban már 1918-ban megindultak. Sikerült kideríteni azt is, hogy az 1918-as megbeszélések három fő résztvevője Teleki Pál, Felvinczi Takács Zoltán és Zichy István voltak. Nem tudjuk, hogy a Budapestre látogató Le Coq-kal konzultáltak-e, annyi azonban bizonyos, hogy Le Coq kitűnően volt tájékozódva arról, kiknek a kezében lesz az elkövetkezendő korszak Belső-Ázsia kutatása. S így nem véletlen, hogy az első világháború előtti utolsó belső-ázsiai tárgyak a Kőrösi Csoma Társaság alapítóinak kezébe kerültek.

Az első világháborúval nem szakadt meg Belső-Ázsia magyar felfedezőinek sora, ennek bemutatása azonban egy másik tanulmány tárgya lehet.

Gondolom a fenti rövid és szükségszerűen egyoldalú áttekintés tanulságait nem szükséges külön is levonni. Hiszen nyilvánvaló, hogy a magyar Belső-Ázsia kutatás háttérében mindig ott állt a magyar őstörténet, a magyarság keleti eredete, s ezen keresztül a magyarság közösségi tudata. A keleten maradt magyarok keresésétől a török és magyar törzsek vándorlásának háttérét kutató vizsgálódásokig lényeges változások mentek végbe a kutatás tartalmában. Igazán értékes eredmények ott születtek, ahol sikerült a nemzeti tudományok érdekeit az egyetemes tudomány gyarapításával összekötni. S fordítva, a nemzeti tudomány akkor gyarapodott, ha az egyetemes tudomány ismereteit, színvonalát és szigorú kritikáját nemzeti kérdéseink megoldásához bátran és önállóan használtuk fel.

Lőrincz László

Mitikus elemek a burját hősénekekben

E cikk szerzője 1975-ben kísérletet tett a burját mitológia összeállítására (*Mongol mitológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975). Terjedelmi okok miatt azonban a már nagyrészen feledésbe merült burját mitológia számos eleme nem kerülhetett be a könyvbe. Elsősorban olyan, hősénekekben megbúvó részletekre gondolunk, amelyek nem alkotnak egységes rendszert, töredékesek, s egy valamikori, kerekébb, elképzelés-lánc magára maradt láncszemei.

A burját mitológia vizsgálói jól tudják, hogy a hajdani mítoszok legfontosabb lelőhelyei a hősénekek. Ezek a hosszabb-rövidebb alkotások a burját mitológia számos részletét, elemét őrizték meg, s ha egymás mellé állítjuk őket, halványan bár, de kibontakozik előttünk egy régi elképzelés-rendszer.

A burját mitológia sem terjedelmében, sem bonyolultságában nem hasonlítható a nagy mítoszalkotó népek mitológiájához. A burját mitológia egy sajátos gazdasági-társadalmi viszonyok között élt nép képzeletvilágát tükrözi, s amennyivel a burjátok gazdasága és társadalma egyszerűbb volt a nagy földműves kultúrákénál, annyi- val egyszerűbbek, egységesebbek a mítoszaik is.

Több helyütt leírtuk, hogy a burját hősének a mitológiából táplálkozott – mint ahogy a nagy eposzok a világon mindenütt –, annak számos elemét magába olvasztotta, átalakította, formálta, és ami a legfontosabb: napjainkig meg is őrizte. Tekintettel azonban arra, hogy a hősénekek évszázadokon át kizárólag orális formában terjedtek, a változások mélyebben és lényegbevágóbban érték, mint az írásban lejegyzett, másolás útján terjedő produktumokat.

A hősénekekben rejtőző mítoszok szétesésének másik oka, hogy maga a mitikus világkép is szétesett, amely a mítoszokat létrehozta. Mivel a mítosz elvesztette eredeti funkcióját – a környező világ magyarázatát – mesévé alakult, s maga az énekes is meseelemekként kezelte a mítosz-részleteket.

A következőkben néhány mítosz töredéket kívánunk bemutatni, amelyek valaha, összefüggéseikkel együtt, mindenki számára világosak voltak, az ének lejegyzésének korában azonban már elvesztették eredeti funkciójukat. Elképzelhető, hogy a nemzetközi mítoszkutatás megtalálja a kapcsolatot a ma már nem összefüggő részek között, illetve magyarázatát tudja adni, honnan szakadtak ki az önálló láncszemek.

1. A vitéz lovának szarvas pajtásai

Szinte valamennyi burját hősénekekben megtalálható a szarvas-pajtások eleme. A hősének főhőse, mielőtt hosszú útra indulna – ellenségei ellen, vagy menyasszo-

nyért – magához hívja lovát, amely nem a vitéz környezetében, hanem távoli vidéken tartózkodik. Az „Irenszej” hősének következőképpen írja le a történeteket.¹

A vitéz (Hanhan Szogtó) elhatározza, hogy elindul menyasszonyáért, akit az istenek már régtől fogva neki szántak. Lova azonban nincs a közelében, hanem az Altaj és a Hühej hegyek között legel. Vitézünk sípjába fúj: háromszor. A három sípszóra a föld háromszor megrepeg. A vitéz táltos paripája meghallja a síp hívó szavát, és elhagyja társait.

Bármennyire is meglepő azonban, a táltosló társai nem lovak, esetleg hozzá hasonló táltosok, hanem szarvasok. A táltosló tizenhárom szarvas társaságában legeli az Altaj és a Hühej fűvét. Amikor a sípszó elhangzik a ló és szarvas-társai hosszasan búcsúzkodnak. A táltos felhívja a figyelmüket egy tóra (Unin sárga tava): ha a tó változatlan marad, a ló sértetlenül vészelté át a kalandokat, ha fenékgig kiszárad, annyit jelent, hogy elpusztult. Továbbá fekete cobolyhoz hasonló szórt ad a szarvasoknak: ha veszélybe kerülnek, szagolják meg háromszor: új erőre kapnak tőle.

A szarvasok sem maradnak hálátlanok: egyikük három-ágú varázs-szórszálat ajándékoz a táltosnak. A szórszál áthághatatlan hegyen, átugorhatatlan tengeren is átsegíti.

Ugyancsak az „Irenszej” egy másik helyén a 13 jávorszarvast egy varázslatos forráshoz vezeti a táltos és megitatja őket. Háromszor kell inniuk a forrás vizéből, és mindháromszor ki is kell köpniük a vizet. Ha ezt megtették minden kívánságuk teljesül.²

A részlet, első látásra egyszerű mese-elemnek tűnik, részletesebb vizsgálata azonban töprengésre készíti a kutatót.

Az első, furcsa jelenség, hogy a vitéz lova nem hozzá hasonló lovak, hanem szarvasok között legel az Altaj hegységben. Első pillantásra adott a magyarázat: a táltos annyival különb a többi lónál – ti. az egyszerű lovaknál –, hogy neki csak a szarvasok méltó társai. Gyorsasága ugyanis csak az övékéhez mérhető.

Ha azonban jobban meggondoljuk a dolgot, el kell vetnünk ezt a lehetőséget. Arról nem beszélve, hogy a szarvas hosszabb távon nem gyorsabb még a közönséges lónál sem, a szövegek szerint a szarvasok a „kiszolgáltatóbbak”, nekik van inkább szükségük a táltos segítségére, mintsem fordítva. Búcsúzaskor a táltos vigasztalja őket megígérve, hogy visszatér hozzájuk és tanácsokat is ad, hogy miképpen viseljék el a távollétét. Ezen a tényen az sem változtat, hogy egyes énekekben a szarvasok is segítenek a táltosnak: varázstárggyal ajándékozzák meg.

Felmerülhetne még az a lehetőség, hogy a szarvas motívum egy régebbi életmód maradványa, vagy vándor-elem, amely esetleg északabbról érkezett a burját folklórbá. Bár ezt a feltételezést nem vethetjük el, hiszen sem megerősíteni sem cáfolni nem tudjuk egyelőre –, talán a jakut, tunguz stb. folklór vizsgálata segítségünkre lehet – mégis, úgy hisszük, valami más rejtezik a szarvas-társak eleme mögött.

Töprengésre készíti ugyanis, hogy a szarvasok száma mindig 13, vagy számmal nem jelzett. Soha nem több, vagy kevesebb. Meglehetősen furcsa, ha tudjuk, hogy a hősénekek énekesei igencsak „nagyvonalúan” bánnak a számokkal. A vitéz ellenségeiként szereplő mangadhajok (sárkányok) fejeinek se szeri, se száma. Semmiféle összefüggés nem mutatható ki a sárkány fejeinek száma és tulajdonságai között. A fejek száma esetleges, legfeljebb – mivel alliteráló sorokról van szó –, a megelőző, vagy

a következő sor első szótagja határozza meg, hogy az énekes hány fejjel „látja el” a sárkányt.

Visszatérve a jávorszarvasok számára, ilyen állandó számot szinte csak az égi kovácsok esetében találunk, akik mindig heten vannak.

Az égi kovácsok alakja mögött nem nehéz egy ősi csillag-mítoszt felfedeznünk, hiszen a mongol folklór különböző alkotásai világosan elmondják, hogy a hét kovács nem más, mint a Göncölszekér. Számos mese magyarázza a Göncölszekér létrejöttét úgy, hogy a hét kopasz kovácsnak levágták a fejét és felhajították az égre.³

A 13 jávorszarvas és a táltosló esetében is kénytelenek vagyunk a Göncölszekér keletkezéséhez hasonló csillag-mítosra gondolni. Bár egyelőre nem ismerjük eléggé a belső-ázsiai nomádok csillagokkal kapcsolatos elképzeléseit, mítoszait, feltételezhetjük, hogy egy olyan csillagképről van szó, amely 13+1 csillagból áll. 13 csillag állandóan látható, egy viszont csak időszakonként.

A holdfogyatkozással kapcsolatos mítoszokból tudjuk, hogy a hold azért fogy, mert egy istenség, Ráhu, nagyokat harap belőle. Az időnként láthatatlanná váló 14-ik csillag eltűnésére szolgálhat magyarázatul, hogy ez a csillag tulajdonképpen táltos paripa, „akit” a gazdája időnként magához szólít a társai közül.

Anélkül, hogy az esetleges csillagképpel kapcsolatos fejtegetésekbe bonyolódnánk – ez csak kellően megalapozott csillagászati ismeretek birtokában lehetséges –, térjünk vissza a szarvasokra.

A szarvasoknak, mint égi tárgyak megszemélyesített formáinak nincs nagy hagyománya a mongol irodalmi, folklór stb. kutatásokban, van azonban bizonyos elem, amely talán összekapcsolható a 13 jávorszarvassal és a táltoslóval.

Régóta ismeretes, hogy Belső-Ázsia pusztáin nagy számban található kősztlék, amelyek oldalán szarvasok láthatók. A gazdag irodalomból idézzük az egyik legújabbat, Erdélyi István könyvét.⁴

„A lapátokat félretéve, óvatosan söprögettük le az oszlop faragott oldalait. Csúcsán a nap korongja, amit már láttunk a felszínen, alatta a nap felé rohanó szarvasok, és végül az öv. Rajta és mellette fegyverek sokasága. Íj és tegez, nagy tör és harci csákány, egy tarsoly tükörrel. Az öv „alatt” lovak legelésznek. Könnyed rajzuk szinte ellentétben áll a tömör áradatban vágató szarvasalakok sziluettjével... Mint a zoológusok kiderítették ez maralszarvas. Egyébként más mongóliai kövekről már tudjuk, hogy ezek az oszlopok vagy bizonyos típusaik tulajdonképpen harcost ábrázolnak, így feltehetjük, hogy annak köpenyét díszíthették a szarvasalakok, a nap szent állatai, az ősi vadász által elejteni vágyott vadak. Vagy talán a harcos vezérek testére-bőrére voltak tetoválva? Hogy ez nem csupán fantázia szüleménye, az az Altaj hegységben talált korabeli (i.e. 5. századi) bebalzsamozott halottak bőrével igazolható. Ezekon állatok sokaságát ábrázolták színes tetoválással.”

A kősztlék csúcsán tehát a nap látható: efelé vonulnak vagy vágatnak a szarvasok (ritkábban megfordítva: a naptól lefelé). A sztléken a szarvasok száma változó: mindezekig nem sikerült összefüggést találni a számok között, ami márcsak azért is nehéz, mert a kövek nagyrésze sérült. Elképzelhető, hogy a szarvasok számának nincs is különösebb jelentősége.

Nem tudjuk pontosan, mit ábrázol a kősztlék: harcost-e, vagy sem. Esetleg síremlék lehet, mint a híres „Kámenaja bábá”-k. Akármit is ábrázoljon azonban maga a

sztélé, a napkorong (bizonyos sztéléken a hold is) és a szarvasok együttes ábrázolása talán egy régi, csillagmítoszra utal. Esetleg arra, hogy a halottak lelke felköltözik egy másik világba, a nap a hold és a csillagok közé, oda, ahol az égi szarvasok le-
gelnek.

Erdélyi István a kövek korát az i.e. 5. század környékére teszi, és összefüggést állapít meg a szkíta szarvas-ábrázolások és a szarvasos kövek szarvasalakjai között. Ha elfogadjuk a datálást, annyit jelent, hogy a csillagmítosz-elképzelés megelőzi a hun kort, így jóval régebbi a mongol kornál. Ez mindenestre megmagyarázná, hogy miképpen került a szarvas a jóval későbbi burját mitikus elképzelések közé: mint szkíta örökséget adták egymásnak az egymást követő pusztai népek.

Ha elfogadjuk, hogy a szarvasok csillagokat személyesítenek meg, még mindig hiányzik a magyarázat a táltos ló – csillag párhuzamra. Előfordulhat-e ló, mint csillag vagy csillagkép?

Az egyik magyarázatot maga Erdélyi István nyújtja idézett könyvében:⁵

„Ahogy besötétedett, megjelentek a tintafekete égen a csillagok. Gondoltam, kicsit kifaggatom felőlük. Navánt kértem meg, hogy tomácsoljon. Először a sark-csillag neve után érdeklődtem.

– Annak neve nálunk „Aranycövek” – mondta. – Hozzá van kötve az égi ló, úgy jár körbe és legelészik.”

Az „Abaj Geszer hubun” című hősénekben a szarvasok között élő ló magának Szolbon tengerinek, azaz Szolbon istennek a lova. Szolbon az Esthajnalcsillagot személyesíti meg, s feltehetően kulturhérosz, aki megtanította az emberiséget a lótartásra.⁶

Összefoglalva az elmondottakat, elképzelhető, hogy a hőséneknek 13 szarvasa csillag, a táltosló pedig szintén csillag, egy csillag-isten lova, s időnként feltűnik a csillagképben. Úgy tűnik, hogy ez a hősének-motívum egy ősi, esetleg a szkíta korból származó csillagmítosz részlete lehet, amelyet a burját hőséneknek őriztek meg napjainkig.

Bár a szerző tisztában van vele, hogy a töredékes, nehezen magyarázható mítosz-részletek „magyarázata” könnyen tévútra vezethet és a kutató olyan „összefüggéseket” is hajlamos felfedezni, amelyek enyhén szólva is merésznek tűnnek, mégsem tudja megállni, hogy fel ne hívja a figyelmet a vizsgált mítosz-töredék egy elemére. Nevezetesen arra, hogy a szarvasokat elhagyó ló „jelet” mutat a szarvasoknak: Ha Unin sárga tava kiszárad, ő maga bajba került. (Hogy ebben az esetben mit tegyenek a szarvasok arról nem szól a mítosz.) Egy másik hősénekben ugyanakkor varázsforráshoz vezet őket és megitatja. Háromszor kell inni és kiköpní (!) a forrás vizét, akkor minden kívánságuk teljesül.

Lehántva az elemekről a mese-burkot, a búcsúzás eleme minden esetben vízhez kapcsolódik. Lásd tó, forrás, tó kiszáradása. Esetleg – s a feltételes mód erősen hangsúlyozandó – elképzelhető, hogy a csillagmítosz valamilyen módon kapcsolatban van az évszakváltással, amely szerencsés esetben vizet (esőt) hozhat, szerencsétlenül pedig szárazságot. Talán a tavak és a források kiapadását. Az égi ló „eltűnése” az évszakváltást jelezné, amely meghatározhatja az emberek sorsát.

2. *Tebhej csúcsa*

A burját hősénekek szinte mindegyikében szerepel egy hegycsúcs: Tebhej csúcsa. (Lehetséges, hogy kapcsolatban áll a burját *tebhen* „dúc, pillér” jelentésű szóval.)

Az „Irenszej” hősének így írja le a Tebhejjel kapcsolatos eseményeket.⁷

A mangadhaj, a sárkány megölte a hősének hősét, és el akarja pusztítani a vitéz gyermekeit is. A vitéz lova azonban megszökteti a gyermekeket s rejtkehelyre viszi őket: Tebhej csúcsára. A csúcson aranyos-ezüstös nyárfa nő, fehér ezüst levelekkel, s ott fakad egy forrás is, amelyből az örök élet vize buzog. A csúcsra nagyon nehéz feljutni: a táltosló egy napi járőföldről rohan neki, s úgy ugrat fel a tetejére. A fa alatt elrejtja a gyerekeket, s az élet vízával cumiztatva neveli fel őket.

Ugyancsak az „Irenszej”-ben az öreg vitéz, Irenszej fia, Hanhan Szogtó ugrat fel lovával Tebhej csúcsára, hogy életre keltse megölt apját. Az ének így ábrázolja Tebhej csúcsát:⁸

*Szikla hegyén, szikla csúcsán
Színarany levelű nyárfa
Zizegett, ha szél zörgette,
Zümmögött, ha zizegtette.
Aranyos patak alatta,
Alabástrom-fehér kövek
Között folyt a fehér vize.
Körös-körül élet támadt!
Érdes-fűjú hordócskáját
Élet-vízzel telemerte,
Édes-vízzel megtöltötte,
Hordócskáját zsebre tette.
Színarany-levelű nyárfa
Színes levelét elvette,
Letépett egy ezüst ágat,
Lelt rajta három levelet,
Kebelébe elrejtette.
Tágas tajga teremtette
Táltosát is megittatta,
Zizegő arany levéllel,
Zörgő, ezüst ágacskával
Táltos-lovát megétette.
Örök élet vízből mert,
Ő is ivott pukkadásig,*

*Öntözte a vizet bátran.
Kezét-arcát végigmosta,
Kefével is megsúrolta.
Akkor aztán:
Lova lába lendült máris
Lankadatlan vágatásra:
Örök élet vizét vitte.
Ördögadta agg vitézre,
Öreg hősre, Irenszejre,
Lába hegyétől fejéig,
Lefelé és vissza ismét,
Homályos-haragos órán
Hordó vizét ráöntötte,
Hűségesen megfürdette.
Rothadó hús romlott szaga,
Rossz szagú csont csonka csonkja
Rontó szagát elvesztette.....
Kilenc keserű meg édes,
Kövek között futó forrás
Vizével jól megmosdatta,
Bordóbőrű borókával
Bajusza helyét megkente,
Bübájosként megszentelte.
Irdatlan hangján dörögve
Irenszej meg magához tért:*

Más hősénekekben a vitéz nem lova hátán ugrat fel a hegycsúcsra, hanem más módot választ. Lovát, amelynek 90 lépés hosszú a teste és 9 hüvelyk a füle, tűzszerszámmá változtatja, és a zsebébe dugja, maga pedig különböző élőlényekké vál-

tozik. Előbb nyérccé, majd mókussá, s amikor a mókusnak elkopnak a körmei a sziklán való kapaszkodásban, madár alakot öltve repül fel Tebhej csúcsára.⁹

Az „Osor Bogdo” ének tovább bővíti ismereteinket a csúcsot illetően.¹⁰

A főhős, Osor Bogdo, amikor a csúcshoz közeledik döbbenetesen veszi észre, hogy a hegy alja köröskörül hatalmas emberi csontokkal van behintve. Hozzá is méri az egyik lábszárcsontot a sajátjához és megdöbbenve tapasztalja, hogy a csont jóval nagyobb, mint az övé. Megijed, mert rádöbben, hogy még nála jóval hatalmasabb és erősebb embereknek sem sikerült feljutniuk a hegycsúcsra: lezuhantak és halálra zúzták magukat.

Tovább megy és nyomorékokkal találkozik. Az énekből nem derül ki világosan, azért váltak-e nyomorékká, mert megkíséreltek feljutni a hegyre. (Esetleg azért gyűltek a hegy köré, mert tudják, hogy a hegyen található az élet vize, amely meggyógyíthatja nyomorékságukat.)

Osor Bogdo feljut a csúcsra, s egy hordót telemer az élet vizével, majd ledobja a szikla tetejéről. A hordó széttörik: a kiömlő élet-víztől a nyomorékok visszanyerik egészségüket, a halottak pedig életre kelnek.

Osor Bogdo Tebhej csúcsán táltos lóhoz is jut. Az élet vizének forrásához jön inni az istenek 9 szürke lova, s a legkisebbet Osor Bogdo foglyul ejti. Ugyancsak itt juttatják az istenek fegyverhez és ruhához: létrán eresztik le az égből.

Röviden összefoglalva, a következőket tudjuk Tebhej csúcsáról: Magas hegycsúcs, amelyre egyszerű emberek, egyszerű módon nem juthatnak fel. Nem közönséges természeti képződmény, hanem olyan, amely varázs-erővel bír. Meghódítása kétféle módon lehetséges: vagy táltos paripája juttatja fel a vitézt (néha éppen a szarvasok ajándéka a három ágú szőrszál segítségével: a táltoslónak csak első két lába éri el a csúcsot, hátulsó kettő a levegőben kapál, amikor a vitéz előkapja a ló sörényéből a három-ágú varázs-szőrszálat, s ez felsegíti őket), vagy pedig a hős különböző állatok alakját veszi fel, hogy elvégezhesse feladatát.

A feljutás nehézségére mutat, hogy a hegy környéke a vitéznél hatalmasabb férfiak csontjaival van borítva, ami arra utal, hogy emberi erővel nem lehet feljutni a csúcsra, csak az képes rá, aki varázserő birtokában van: azaz az istenek gyermeke.

Tebhej csúcsán buzog az élet vizének forrása (egy, esetleg több forrás). A vitéznek szüksége van az élet vizére, hiszen vagy halott apját (vagy feleség a halott férjét) akarja feléleszteni vele. Ugyancsak itt nő az ezüstlevelű nyárfa, azaz a világfa.

Fontos motívum, hogy Tebhej csúcsán jut a vitéz lóhoz és fegyverekhez. Gyakori elem a hősepekben, hogy a vitéz az istenek lovát rabolja el, amely később hűségese társává válik. Ugyancsak itt jut fegyverekhez, amelyeket az istenek eresztnek le számára az égből.

Tudjuk, hogy a hősepek hősei – kimondva vagy kimondatlanul – isteni eredetű vitézek, hősök. A hősepek legtöbbszörében ez az isteni eredet már homályba vész, de több elemből következtethetünk arra, hogy valaha az égből ereszkedett az emberek közé (gyakran úgy, hogy születése előtt földi anyát választott magának, akitől a világra jött). A hősök földi születése után jogosan tart igényt táltos lóra és csodafegyverekre: azokra, amelyeket az égben is birtokolt. A Geszer-változatokban a hős csak abban az esetben hajlandó leereszkedni a földre, és segíteni az embereken, ha magával viheti égi lovát és fegyvereit. A ló és fegyverek földi megjelenésének

több módja is van. Előfordul, hogy maga a táltos ló hozza magával a fegyvereket, de az is gyakori, hogy a vitéznek az istenek eresztik le vaslétrán a kívánt eszközöket.

Az az elem, hogy a vitéznek el kell fognia az istenek lovát, az égi eredet bizonyos elhomályosodására utal. Ugyancsak erre utal az is, hogy bár a hős képes átváltozni, felvenni állatok alakját, arra már csak az élet vize segítségével képes, hogy halottakat életre keltsen.

Mi lehet hát Tebhej csúcsa? Első pillantásra valamiféle belsőázisai Olymposnak tűnik, azzal a döntő különbséggel, hogy Tebhej csúcán nem lakik senki. Annyi azonban kétségkívül közös bennük, hogy földi halandó számára Tebhej csúcsa is megközelíthetetlen — aki vakmerő módon mégis vállalkozni merészel rá, halálát leli a sziklákon. Egyedül a hős képes a feljutásra, mert olyan eszközök, vagy tulajdonságok birtokában van, amelyek képessé teszik rá.

Tebhej tehát nem az istenek lakóhelye, az istenek ennél jóval feljebb, az istenek birodalmában laknak. Ezt egészen világosan mutatja az a tény, hogy úgy „eresztik le” a hős fegyvereit Tebhej csúcsára.

Egymástól távol eső népek mitológiájában is gyakorta előfordul a szent hegy elem, ahol az emberek találkozni képesek az istennel (pl. Sínai hegy). Ez a találkozás azonban csak a kiválasztottak számára lehetséges. A szent hegyre csakis azok mehetnek fel, akiket az isten magához rendelt, vagy rendkívüli tulajdonságaiknál fogva képesek a feljutásra.

Az eurázsiai népek mítoszaiban a világfa, vagy életfa többnyire dombon, vagy hegyen áll, ahonnan kiindulva felér az égbe, az istenek birodalmába. Feltételezhetjük, hogy Tebhej csúcsa is az életfa (világfa) dombja, s összeköttetést teremt az istenek birodalma és a föld között. (Csak zárójelben kívánjuk megjegyezni, hogy az istenek birodalma semmiképpen sem azonos a tételes vallások menyország elképzelésével. Az istenek világa a földi világ mása, ahol az istenek ugyanolyan törvények szerint mozognak, mint az emberi társadalom. Ilyen értelemben az istenek világa inkább az Olymposhoz, vagy az északamerikai indiánok „Égi vadászmező” elképzeléséhez hasonlít, mint a keresztény, iszlám, vagy buddhista túlvilág-elképzelésekhez.)

Tebhej csúcsa nem azonos a buddhista–lamaista Szumeru hegygel sem. Nyilvánvalóan egy ősi, mind a buddhista, mind pedig a keresztény hatást megelőző világkép maradványa, amelyben ő biztosította az összeköttetést az istenek földje és az emberi világ között.

Azt is látnunk kell azonban, hogy a világfa-elem az ének lejegyzésének időpontjában már elveszítette eredeti funkcióját, s inkább az élet-fája funkciót vette fel. Mi a különbség a kettő között? Az, hogy míg a világfa az egész, létező valóság sűrített ábrázolása, addig az életfa-funkció leszűkül valamiféle gyógyító tevékenységre — jelen esetben halottélesztésre. Ezen a világfán nem lehet többé felkapaszkodni az istenek országába, hősünk sem tud felmenni — az istenek eresztik le neki lovát és fegyvereit (egyes változatokban), méghozzá vaslétrán. A világfa funkcióvesztését követően Tebhej csúcsának értelmezésével kapcsolatban felerősödtek a mesei elemek, érzékeltetve azt a folyamatot, amely a mitikus világkép felbomlása után a mítoszt a mese irányába kényszerítette.

Mindezek figyelembevételével Tebhej csúcsának eleme a hajdani burját mitológia

maradványa s azt a helyet jelöli, ahol lehetséges volt a kapcsolatfelvétel az istenek világa és a földi világ között.¹¹

3. *Majdari sárga könyve. (Tarka varázskönyv)*

A burját hősénekekben gyakran előfordul a tarka varázskönyv, vagy az ezzel azonos „Majdari sárga könyvének” az eleme.

Köztudott, hogy Belső-Ázsiában, de általában a természeti népek körében az érzelem és az értelem központja a májban (is) van. Sőt, a rokoni hovatartozást is a májjal hozták összefüggésbe. Temüdzsin, a későbbi Dzsingisz kán felesége elrablása után így panaszkodik:¹²

*Három merkit, im, idejött,
Hirtelen üressé tették ágyam.
Hát egy nemzetségből valók vagyunk – vagy nem?
Hogyan álljuk meg bosszúnkat?
Haragtól szívem széthasad.
Hisz egy májból szakadt nemzetség volnánk!
Hiszem, bosszúnkat megálljuk!*

Másutt.¹³

*Hallom, ágya üres lett,
Harag hasít szívembe.
Már ő johát kitepték,
Májam sajog miatta.*

Ismét másutt.¹⁴

*Bátorság a májukban,
Biztos lövés hüvelykjükben:
Szivük tele vitézséggel,
Szájuk tele haraggal.*

A burját hősénekekben a vitéz májában és homloka mögött varázskönyv rejtezik, amelyből ki lehet olvasni a jövőt. Ha vitézünk nehéz döntés előtt áll, vagy éppen ismeretlen számára a jövő, egyszerűen kihúzza homlokából, vagy májából (esetleg mindkettőből) egy varázskönyvet, amely tartalmazza a megoldandó feladatokat és a megoldás módját.

Ha két könyv fordul elő, az egyik egyszerűen csak tarka varázskönyv, a másik pedig Majdari könyve. Nem tudjuk pontosan, miért kapta ez utóbbi nevet, hiszen Majdari a buddhista mitológia Maitréja buddhájával, az eljövendő buddhával azonos. Gyaníthatóan azért, mivel Maitréja az eljövendő buddha, tehát a jövőt képviseli, így a jövőbelátás képességét azonosította vele, illetve a nevével elnevezett könyvvel

a népi hiedelem. Az is valószínű azonban, hogy a jövőbelátáshoz kapcsolódó elképzelésen kívül más nem fűzi a vitéz varázskönyvét a lámaista hitvilághoz.

Mit tartalmaz ez a csodálatos varázskönyv? Kis túlzással minden olyan ismeretet, amelyre vitézünknek szüksége van ahhoz, hogy győzelmesen eligazodják a világ dolgai között.

Miután úgy ahogy felcseperedett – bár a cseperedést nem kell komolyan venniünk, hiszen énekeink hősei igen gyakran gyermek-életkorúak – feleséget kell választania magának. Csakhogy hol található megfelelő feleség?

A kérdés megoldásában csak a jóskönyvek segíthetnek. Vitézünk májára és homlokára csap, kihúzza belőlük a könyveket és máris világos, hogy az istenek kit jelöltek ki számára. Sőt, azt is megtudja belőlük, hogy hol található a leány, és mit kell tennie megszerzéséért. Az „Irenszej” hősenékből tudjuk, hogy a vitéznek, Hanhan Szogtónak Nalhan Tajzsát szemelték ki az istenek, s a lány oly messze lakik, hogy még a mesebeli turag madár sem tudja átrepülni az irdatlan távolságot.¹⁵ Az „Abaj Geszer” hősenék egyértelműen megmondja miért kell a főhősnek éppen azt a lányt feleségül vennie, aki a varázskönyvben szerepel: azért, mert az égi szülők már az istenek országában megállapodtak gyermekeik házasságában.¹⁶

A varázskönyv abban is segít, hogy hősünk valóban megszerezhesse előírt feleségét. Pontos útmutatással szolgál a megszerzés módját illetően.

A feleség elnyerése mellett hősünk legfontosabb dolga, hogy legyőzze ellenfeleit: sárkányokat, boszorkányokat. A sárkányok – mangadhajok – legyőzése nem egyszerű feladat, hiszen egy-egy mangadhajnak számtalan lelke lehet, és hogy a dolog még bonyolultabb legyen, e lelkek a mangadhaj testén kívül, különféle természeti tárgyakba rejtőzve várják, hogy gazdájuk segítségére siethessenek, ha a szükség úgy hozza.

Hősünk tehát olyan feladat előtt áll, amelyet magától nem tudna megoldani. Itt van viszont a varázskönyv. A vitéz a májára üt: kihúzza belőle mindentudó könyvét, s máris előtte áll a rejtély kulcsa: a mangadhaj lelke a herdig madár szárnyatollában rejtezik, a madár pedig Tebhej csúcsán, a világfa egyik ágán rakott magának fészket. Úgy győzheti csak le a sárkányt, ha megsemmisíti a herdig madár tollába bújó lelkét.¹⁷

Mi hát valójában Majdari sárga könyve? Jóskönyv, mint a Sibylláké, vagy valami más?

Azt hisszük nem jóskönyv, hiszen az utasítások nem homályosak, hanem konkrétak, és kifejezetten csak a vitéz személyére vonatkoznak.

Hogy pontosan megértsük a könyvek funkcióját foglalkoznunk kell – röviden – a vitéz, azaz a hősenék hősenéinek a szerepével.

Egyes énekekben elhomályosult ugyan a hős eredeti funkciója, de más énekekből világosan kiderül, hogy a hős eredetileg és minden esetben isteni eredetű vitéz volt, isteni gyermek, esetleg földi anyának és égi apának a gyermeke (hérosz). Azért kellett megjelennie a földön, hogy az emberiséget megmentse a rá leselkedő veszélyektől: mangadhajoktól, boszorkányoktól, félelmetes kánoktól. Azt is tudjuk, hogy ezeket a veszedelmeket gyakran éppen ő hozta az emberek fejére – még istenfi korban – meggondolatlanlanságával. Egyes Geszer-variánsok szerint az istenfi legyőzte az égen egyik ártó ellenségét, testét feldarabolta, s lehajította az emberek közé. A test-

részekből születtek aztán a mangadhajok, boszorkányok és egyéb szörnyek, amelyek kiirtással fenyegették az emberiséget. Hősünk csak az istenek kérésére, fenyegetésére sítb. érkezett a földi világba, hogy jóvátegye hibáját.¹⁸

Valljuk be, hogy az isteni gyermek nem minden esetben áll feladata magaslatán. Már az istenek világában sem ő volt a legokosabb, sőt, ha fentemlített vétkét figyelembe vesszük...

Hősünk tehát e világra születik, s az a feladata, hogy feleséget szerezzen magának, majd írtóhadjáratba kezdjen a szörnyek ellen. Csakhogy egyedül és nem éppen ragyogó szellemi képességei birtokában nemigen lenne esélye a győzelemre. Hogy feladatát mégis sikerrel teljesíthesse, ebben segítik a varázskönyvek.

A szövegekből kiderül, hogy a varázskönyv nem homályos utalásokat tartalmaz, hanem konkrét feladatokat. Ha ez így van – már pedig az énekekből ez derül ki – akkor hősünk tevékenysége erősen determinált, hiszen korántsem teheti azt, amit akar, hanem azt ami a könyvekben leíratott. Az istenek, égi országukban, valahol a világfa csúcsa körül, pontosan látják a jövőt – amit hősünk nem lát –, s lépésről lépésre leírták a könyvekben, hogy mit kell tennie ahhoz, hogy övé legyen a győzelem. Ha ettől eltér azonnal bajba kerül.

Majdari sárga könyve tehát nem jóskönyv, hanem mitikus forгатókönyv, amely előírja, hogyan kell cselekednie hősünknek – nem elvontan, hanem nagyonis konkrétan. A könyv a vitéz leghatásosabb fegyvere, hiszen nélküle biztos lenne a veresége.

Mindenesetre a Majdari-könyvek a legtisztább determinizmust sugározzák: az istenek mindent előírtak az emberek számára, s nekünk nincs más feladatunk, mint az ő utasításait végrehajtani. Ez a felfogás pedig erősen emlékeztet a kialakuló mongol világbirodalom erkölcsi kódexének tekintély-felfogására, azzal az eltéréssel, hogy az istenek helyére a kán, Majdari sárga könyvének helyére pedig a Dzsaszak, a nagy törvénykönyv lépett.

E cikk bevezető soraiban utaltunk rá, hogy a burját hősénekek a rég elfeledett burját mitológia számos elemét tartalmazzák, amelyek magyarázata és esetleges rendszerbe állítása még a jövő feladata. E három elem magyarázatával, ehhez az előttünk álló feladathoz kívánt hozzájárulni a szerző.

JEGYZETEK

- 1 *Erenszej*. Ulan-Ude, 1968, 104.
- 2 *I. m.*, 33.
- 3 Lőrincz László, *Mongol mitológia*. Budapest, 1975, 201.
- 4 Erdélyi István – Sugár Lajos, *Ázsiai lovas nomádok*. Budapest, 1982, 78.
- 5 Erdélyi – Sugár, *i. m.*, 116.
- 6 *Abaj Geszer Hubun*. I. Ulan-Ude, 1961, 141.
- 7 *Erenszej*, 49.
- 8 *Irenszej*. Ford. Lőrincz L. László. Budapest, 1976, 79–80.
- 9 *Erenszej*, 154.
- 10 *Abaj Geszer Habun*. II. Ulan-Ude, 1964, 9.
- 11 Csak jelezni kívánjuk, hogy Tebhej csúcsának még más funkciója is lehet, mint az elmondottak. Ismeretes, hogy Euráziában – többek között a burjátoknál is – az öreg, magatehetetlen embereket bizonyos, szentnek tartott helyre vitték s ott magukra hagyták őket, illetve a hely

szellemének a pártfogására bízták. *A mongolok titkos története* c. mongol krónika mintha ilyesféle felfogásról tudósítana bennünket.

*Megöregedtem biz én,
Megyek már, nemsokára,
Magas hegynek csúcsára.
Már én bizony megvénhedtem,
Majd ha felhúgok egyszer
Magas szent hegy ormára,
Ki fogja az én népemet
Kormányozni akkor?*

(*A mongolok titkos története*. Ford. Ligeti Lajos. Budapest, 1962. 59–60. oldal.)

Előfordulhat, hogy valaha a régi időkben Tebhej csúcsa is hasonló funkcióval rendelkezhetett, mint a Narajama-hegy Japánban. Esetleg erre utalhatnak a hegy lábánál szétszórt csontok, amelyek eredetileg az öregek csontjai lehettek, s csak később, a funkcióváltás után lettek a felugratni képtelen vitézek csontjaivá, vagy a nyomorékok eleme, amely arra utalhat, hogy az öregek mellett a nyomorékokat is a hegy szellemének „gondjára bízták”.

12 *A mongolok titkos története*. 31.

13 *I. m.*, 31.

14 *I. m.*, 48.

15 *Erenszej*. 103.

16 *Abaj Geszer*. I. 90.

17 *I. m.*, 159.

18 *I. m.*, 14–15.

Jeremiás Éva

Mai nyelvi változatok és nyelvtörténeti háttérük a perzsában.

A 75 éves Telegdi Zsigmondnak ajánlja a szerző

Régóta ismert jelenség a világ számos nyelvében, hogy az írott és beszélt stílus, az irodalmi és köznyelv eltér egymástól: azaz a nyelveket egyfajta belső diverzitás jellemzi (Telegdi 1977:166 skk.). Aki a perzsával akár csak felületesen is kapcsolatba kerül, azonnal észreveheti, hogy ez a megállapítás messzemenően érvényes erre a nyelvre is. A perzsa egyes változatai nemcsak a különböző (pl. formális és informális) szituációkban jelennek meg feltűnő eltérésekkel, hanem azokon belül is variációkat mutatnak.

Mit jelent ez konkrétan?

A mindennapi (pl. társalgási) szituációkban használt nyelv feltűnően eltér a sztenderd, formális alkalmakkor használt nyelvtől. Ezek az eltérések messze túlmennek a médium, nevezetesen az írás anyaga és a hang anyaga indokolta különbségeken. Az irodalmi alkotások nyelvét pl. sajátos kettősség jellemzi: míg a dialógusok a beszélt változatot reprodukálják, az elbeszélő (narratív) részek a formális stílust képviselik. A két változat közötti távolság mértéke esetenként különböző lehet egyes írók között, sőt, egy író különböző alkotásain belül is.

Az alábbiakban azt szándékozom bemutatni, hogy a mai perzsában a kollokvialis (informális) nyelv nem a formális nyelv „beszédbbe tett” változata, hanem attól élesen, grammatikájában elütő nyelv. Ennek bizonyítására két, a nyelvi különbségek illusztrálására alkalmas szintaktikai jelenséget fogok elemezni.

A továbbiakban arra a kérdésre keresem a választ, vajon ezek, a mai nyelvben meglévő szintaktikai különbségek – nevezzük őket a továbbiakban „nyelvi változóknak” – éppen folyamatban lévő változásokat reprezentálnak-e, vagy pedig évszázadok óta fennálló szituációt tükröznek. A válaszhoz ezeknek az ún. „nyelvi változóknak” az előzményeit, kialakulásuk körülményeit vizsgálom történeti (klasszikus és középperzsa) szövegekben.

A perzsa szinkrón és diakrón tények nyújtotta tanulságokat ezután szélesebb összefüggésbe, a nyelvi változás általános problémakörébe próbálom helyezni. Ennek során érintem a modern szintaxis kutatásának néhány elméleti kérdését, nevezetesen egy, a nyelvi változás modellálására irányuló kísérletet.

Végül a perzsa nyújtotta érvek alapján állást foglallok egyes, a történeti szintaxis új szerű szempontok alapján feldolgozó irányzat mellett (szocio-történeti nyelvészet), illetve elvetek más megoldást: nevezetesen azt a kísérletet, mely a „nyelvi változó” fogalmának a generatív modelbe való integrálásával kísérletezik, annak elméleti re-víziója nélkül.

Nézzük először a perzsa nyújtotta tényeket.

Először is visszatérek arra a megfogalmazásra, hogy a perzsában a kollokvialis

nyelv nem tekinthető a formális nyelv „beszédbe tett” változatának. Mit értünk ezalatt?

A két változat elsöre legfeltűnőbb eltéréseit a kiejtésben megfigyelhető fonetikai és morfológiai változatok, valamint a szókincs eltérései mutatják. Azaz: másképp ejtünk egyes fonémákat a mindennapi szituációkban (a legismertebb kiejtési kollokvializmus a teherániban az \hat{a} (N) > u változás) és bizonyos grammatikai morfé-mák (főként igeragok) összevont, rövidebb alakban szerepelnek. Ide sorolható még a kötőszavak, prepozíciók gyakori elmaradása, egyszerűbb mondat szerkezetek használata vagy a szokásos szórend megváltozása. Ilyen típusú eltéréseket a formális-informális változat között – különböző mértékben ugyan –, de a legtöbb írásbeliséggel rendelkező nyelv mutat. Ezért ezek a változatok, alternációk univerzálisaknak tekinthetők, melyek elsősorban a két változat eltérő közvetítő közegéből adódnak.

A modern perzsa legtöbb leírása is megelégszik ezeknek, a megfigyelő számára könnyen regisztrálható fonetikai, morfológiai és lexikális kollokvializmusoknak a leírásával (Hodge 1957; Jazayeri 1970). Alaposabb elemzésekkel azonban kimutatható, hogy ennél mélyebb, szintaktikai különbségek is vannak a két változat között. Ezek a különbségek azonban az előzőeknél kevésbé nyilvánvalóak, nem az alaki alternáció közvetlenül, egyszerű összehasonlítással megfigyelhető esetei, vagy a lexikon könnyen regisztrálható kollokvializmusai.

A következőkben az egyes változatok szintaxisában meglévő különbségek kimutatására két „nyelvi változót”, egyet az igei, egyet a névszói szintaxis köréből fogok mutatni.

Ezek: 1) a folyamatos igei aspektus kifejezése segédigével (*dāštan*)

2) az enklitikus névmások használata.

Előzetes tapasztalatok alapján ugyanis ezek olyan szintaktikai kategóriák, melyeknek a használatban megnyilvánuló változatai a mai modern perzsa egyes stílus-változatait diagnosztizálják (Jeremiás 1984).

1. A folyamatos szemléletű cselekvés kifejezésére a mai perzsának kizárólag a kollokvialis változatában használnak egy, a *dāštan* 'bírní' segédigével szerkesztett összetett igealakot:

dāram minevisam 'I am in the act of writing'

dāštam mineveštam 'I was in the act of writing' (Lambton 1967: 160)

Ennek az igealaknak a paradigmája mind morfológiailag, mind lexikálisan erősen korlátozott: azaz viszonylag kevés, speciális jelentésű (ún. „dinamikus”) ige fordul elő ezekben a szerkezetekben (Aalam 1977:24), mindössze három lehetséges alakban (jelen, múlt, befejezett jelen). A használat egyéb részleteitől itt most eltekintünk, mondandónk szempontjából a leglényegesebb e szerkezet használatának a megszorítása, melyet kivétel nélkül említenek a nyelvtanítók: csak az informális stílusban található meg, a formális stílus kifejezetten kerüli vagy tanácsolja ennek a stigmatizált szerkezetnek a kerülését. Egy 1976-ban perzsa középiskolások számára készült reform-nyelvtankönyvben szerepelt először (tudomásom szerint) ez a szerkezet az igei paradigmában a következő megjegyzéssel: „A folyamatos szemléletet kifejező alak a beszélt nyelv sajátja és az irodalmi nyelvben nem látható.” (Šâdeqi – Aržang 1976:39) Ugyanennek a tankönyvnek egy két évvel későbbi kiadásában ez a megjegyzés már nem szerepel.

Hasonlóan jellemzi használatát egy amerikai szerző (Thackston) 1978-as perzsa nyelvkönyvében is, miszerint „főként a beszélt nyelvben használatos”, de az írott nyelvben is egyre inkább polgárjogot nyer (1978:196–198).

2. Másodikként vizsgáljuk meg az enklitikus névmások használatát. Míg az első példában a *dāštan* pusztán előfordulása vagy hiánya már önmagában jellemezheti a nyelvi stílust, az enklitikus névmások esetében megjelenésükön túl előfordulási gyakoriságuk, alakjuk (morféma-változataik), funkciójuk és helyük lesz stilisztikai értékű.

Általában jellemző, hogy az enklitikus névmások használata a formális stílusban ritkább, helyük kötöttebb, funkcióik korlátozottabbak: főként birtokos névmásként állnak (Lazard 1957:102 skk.). Ezzel szemben az informális stílusban előfordulásuk sokkal gyakoribb, funkciójuk igen gazdag: kifejezhetik a mondat tárgyát, részeshatározóját, sőt alanyát is. Míg ezek közül az első kettő előfordulhat kevésbé kötött formális stílusban is, alanyi funkcióban való használata kifejezetten kollokvialisnak számít (Jazayeri 1970:452; Šādeqi-Aržang 1976:38). Helye kötetlen, bizonyos funkciókban állhat ige vagy prepozíció után is. Ez utóbbit egyes szerzők kifejezetten kollokvialisnak, sőt vulgárisnak tekintik (Lazard 1957:102; Jazayeri 1970:452; D’Erme 1979:80 etc.).

Egy statisztikát szeretnék idézni annak bizonyítására, hogy az enklitikus névmások mennyire jelzik egy szöveg stilisztikai értékét (lásd a következő táblázatot).

	enklit. névm. összesen	alanyi, emfat. funkció	<i>e</i> hat. névelő	<i>dāštan</i>
1. Jamálzāde: Fārsi ſekar ast (= <i>Yeki bud, yeki nabud</i> 1921)	19	—	—	1
2. Hedāyat: Arusak-e pošt-e parde (= <i>Saye-ye roušan</i> 1933)	16	—	—	—
3. Cubak: Tup-e lāstiki (= <i>Antari ke luſi-š ...</i> 1962)	21	6	7	1
4. Cubak: Asb-e cubi (= <i>Carāgh-e āxer</i> 1966)	44	—	—	2
5. Cubak: Parizād o Parimān (= <i>Carāgh-e āxer</i> 1966)	1	—	—	—
6. Fārsi. Sāl-e cahārom-e dabirestān. 1980.	4	—	—	—

Azonos terjedelmű modern perzsa irodalmi szövegekben vizsgáltam az enklitikus névmások előfordulását. A szövegek Jamálzāde, Cubak, Hedāyat műveiből vett részletek. Mindhárom író a modern perzsa irodalmi nyelv 20. századi megújítójának számít, mégis ebben a tekintetben meglehetősen nagy eltéréseket találunk náluk. A legtöbb enklitikus névmás Cubaknál (44), kevesebb mint a fele Jamálzādénál (19), még annál is kevesebb Hedāyatnál (16) található (lásd az első oszlop számadatait). Feltűnően nagy eltérések vannak Cubak egyes szövegei között, a két szélső értéket képviseli két, azonos időben (1966) és kötetben megjelent novellája (4. és 5. példa).

Ezek közül a második (5. szöveg) egy, a régi mítikus korban játszódó mese, melynek nyelve ennek megfelelően erősen archaizáló, sőt, a klasszikus perzsa nyelvet imitáló stílusban íródott. Hasonlóan alacsony számmal szerepel az utolsó, az erősen formális, értekező próza stílusát illusztráló szöveg, egy középiskolások számára készült iskolakönyvből vett részlet Sa^Cdiról, melynek nyelve klasszicizáló ugyan, de nem klaszszikus.

Említettem, hogy nemcsak az enklitikus névmások száma, hanem funkciója is stílárisan jellemző. Különösen alanyi és ún. emfatikus funkciója tekinthető igen erősen kollokvialis jellegűnek (lásd a 2. oszlop adatait). Ezért nem meglepő, hogy ezekben a funkciókban csak Cubak dráma-részletében (3. szöveg) szerepelnek. Ezekben a funkciókban a lehetséges morféma-változatok közül mindig az informális (-*et*, -*eš*) változat fordul elő.

Ez a két szintaktikai jelenség véleményem szerint igen markánsan megkülönbözteti az informális és formális stílus-változatokat. Ez a kettős felosztás természetesen még tovább finomítható. Már az enklitikus névmások használatánál utaltam rá, hogy egyes funkciók (illetve helyük) még erősebb kollokvialis jelleget adhatnak a szövegeknek. A stílus-skála felállításához ezen kívül még más szintaktikai jegyek is számításba jöhetnek. Egy példa ezek közül: egy ún. „határozott névelő” (egy hangsúlyos -*e* morféma) használatos az erősen informális stílusban. Ennek a használatát egyes nyelvkönyvek (pl. Obolensky 1963:1.20) kifejezetten vulgárisnak tartják. A példaszövegek közül ez a morféma csak Cubak drámarészletében (3. szöveg) fordul elő, abban a szövegben, mely az eddig vizsgált kollokvializmusok tekintetében is a stíluskála legszélsőségebb szövegének mutatkozott (lásd a 3. oszlop adatait).

Az idézett szövegek adatai tehát, ha el is tekintünk a két utolsó, szándékosan archaizáló ill. klasszicizáló szövegtől, némi megszakítással emelkedő tendenciát mutatnak. Felmerül ezek után a kérdés: ezek a szintaktikai változatok nyelvi újítást képviselnek-e, melyek a nyelv változását, fejlődését tükrözik, vagy pedig évszázadok óta fennálló állapotot.

Ennek a kérdésnek a megválaszolásához ezeknek a nyelvi változatoknak az előzményeit próbáljuk keresni történeti szövegekben.

A *dāštan* segédigével alkotott sajátos szerkezetek írott irodalmi műben csak ebben a században jelentek meg először (Dehgān 1972). Megtalálhatók azonban a múlt században V.A. Zsukovszkij (1888) által gyűjtött népköltési szövegekben. Ebből arra következtethetünk, hogy régóta ismert és használt szerkezet lehetett, melyet a normaként szolgáló hivatalos perzsa stílus, az erősen formalizált írott nyelv nem használt. Ezt a feltételezést megerősíti az a tény is, hogy számos más újráni nyelvben és perzsa dialektusban is megtalálható. Ezek a dialektusok (pl. gabri, gilaki, talesi) normatív, írott nyelvvel nem rendelkeznek, így annak szabályozó, normalizáló hatása híján a lejegyzett szövegek a beszélt nyelvet – feltételezhetően – hűen tükrözik.

Maga az eljárás, igei aspektus kifejezése lexikális segédigével, a perzsa régebbi nyelvtörténeti korszakaiban is jólismert jelenség volt. A régi nyelvek (középperzsa és klasszikus perzsa) gazdagabbak is voltak ebben a tekintetben: több, jelentésénél fogva erre alkalmas igével (pl. *ēštādan*, *girištan*, *dāštan*) alkothattak alkalmi szerkezeteket egyes (fő)igék. Az igei aspektus kifejezésének ez a módja a középperzsában

újszerűnek számított és összefüggött a perzsa igerendszer teljes átalakulásával. Az óperzsában ugyanis, más régi indoeurópai nyelvekhez hasonlóan, az igei kategóriákat (idő, mód, aspektus) változó tövek és személyrag-sorozatokat kombinációi fejezték ki. Ez a régi flexiós rendszer azonban felbomlott a perzsa igerendszer morfológiai átalakulása során. Egyes elemei ugyan megmaradtak, de mellette kialakult egy új eljárás is, mely egyes igei kategóriákat analitikusan, több szavas kifejezéssel, pl. főige és segédige kombinációjával fejezett ki. Az igei aspektus árnyalatainak jelölésére különböző szabad lehetőségek voltak: lexikális segédigék (*ēstādan*, *māndan*, *dāštan*; v.ö. Henning 1933:246), igeikötők (*bē*, *frāz*) és adverbiumok. A korai, még nem egységes klasszikus perzsában (10–11. sz.) fellelhetők még a középperzsához hasonló alkalmi szerkezetek az igei aspektus kifejezésére. A 12. sz. végére kialakult normatív klasszikus perzsa irodalmi nyelvben azonban már a másik két grammatikai eszköz (igeikötő és adverbium) vált az igei aspektus általános, sőt kötelező kifejezőjévé. Helye és alakja rögzült, az ige elemeként grammatikalizálódott. A normatív irodalmi nyelvben aspektust jelölő segédigének a használata nem vált általánossá.

A modern perzsában ezzel szemben az igerendszer változása nem az ige morfológiai szerkezetét, hanem az igei prefixumok funkcióját érintette. Ezek ma elsősorban (bár nem kizárólagosan) a modalitás kifejezőivé váltak. Ennek a változásnak a következtében az igei aspektus kifejezése nehézkessé, a praesens alakoknál egyenesen lehetetlenné vált. Ezért, úgy tűnik, a modern perzsában az igei aspektus egyértelmű kifejezésére ez a régi, a perzsa korábbi nyelvtörténeti korszakaiban alkalmi kapcsolatként előforduló, a beszélt nyelvben feltehetően nagyon régóta használt összetett igealak grammatikalizálódik mint az igei paradigma-rendszer konstans eleme. Egyéb iráni nyelvek alapján az is állítható, hogy ez az eljárás, mely egy igei kategóriát egy főige és egy segédige kombinációjával fejezett ki, tendencia-szerűen érvényesült az igerendszer változásai során a perzsa illetve iráni nyelvtörténet különböző korszakaiban. Példák idézhetők erre a perzsával legszorosabb genetikus kapcsolatban álló tadzsikból és dariból (kabuli perzsából). A tadzsikban az *istodan* 'állni' segédigével képzett alakok szolgálnak egy sajátos (ún. progresszív) folyamatos szemléletű igealak kifejezésére, mégpedig kizárólag a prózai, tehát a nem klasszicizáló (azaz a klasszikus perzsát utánzó) stílusban (pl. *navišta istodaam* 'I am writing'; v.ö. Rashtorgueva 1963:63). Ennek közvetlen előzményét is megtalálhatjuk a középperzsa *ēstādan* segédigei használatában. A másik, a perzsához szintén igen közelálló újiráni nyelvben, a kabuli perzsában egy másik 'menni' jelentésű ige (*raftan*) szolgál hasonló szerkezetekben segédigeként (Farhádi 1955:80).

Találhatunk ezeken kívül aspektust jelölő szerkezeteket a szogdiban, az egyik jelentős középíráni nyelvben is. Mindhárom dialektusában (manicheus, keresztény, buddhista) a ragozott igealakhoz járulhatott két, aspektust kifejező, eredetileg segédigéből származó affixum. Benveniste (1966:45–49) elemzése szerint az azonos funkciójú igei affixumok komplementer eloszlása a stílus függvénye: az egyik az irodalmi, a másik a beszélt nyelv eleme. Ezek az elemek megtalálhatóak a szogd mai folytatásának tekintett jidga és jagnóbi nyelvekben is.

Összefoglalva a *dāštan* történelmi előzményeiről mondottakat, megállapíthatjuk, hogy a szerkezet kialakulása az iráni nyelvek igerendszerének belső átalakulása során tendencia-szerűen lezajlott belső nyelvi folyamatok termékének tekinthető. A meg-

felelő segédige kiválasztására (*dāštan* a perzsában, *istodan* a tadzsikban, *raftan* a kabuli perzsában), az eltérő technikai megoldásokra racionális magyarázatot nem tudunk adni. Kialakulásukban szerepet játszhattak presztízs és stílári tényezők, az írói lelemény, utánzás, kölcsönzés, vagy az idegen nyelvi környezet hatása. A már kialakult és a beszélt nyelvben használt igealaknak az írott irodalmi nyelvbe való bekerülése azonban már nyelven kívüli tényezők függvénye.

Vizsgáljuk meg ezután, vajon az enklitikus névmások használatának kollokvialis jellegzetességei kimutathatóak-e régebbi nyelvtörténeti korszakokban? Részletes érvelés helyett itt és most egy mondattal summázzuk a helyzetet: a mai kollokvialis használat igen hasonló a korai klasszikus (10–11. sz.) szövegekben tapasztalható állapothoz. Ennek a korai, a klasszikus irodalmi nyelv kialakulását (12. sz.) közvetlenül megelőző kornak a nyelvét G. Lazard (1963) részletesen feldolgozta. Ezek a prózai munkák (didaktikus, apologetikus, történeti művek, vallási kommentárok stb.) sem tartalmuk, sem nyelvi stílusuk szerint nem tartoztak – a kor felfogása szerint – a szoros értelemben vett „irodalomhoz”. Így nyelvük sokat megőrzött a perzsa nyelv akkori beszélt változataiból. Megtalálható bennük például a mai kollokvialis morféma-változat (-eš), vagy a prepozíció után kapcsolt enklitikumok használata. Mindkettőre található példa még korábbi nyelvtörténeti korban: a manicheus középperzsában (*aziš*; v.ö. Boyce 1975:33), vagy a korai zsidó-perzsában (*padīš*; v.ö. Salemann 1900:291; MacKenzie 1968:250). A funkciók közül a ma kifejezetten kollokvialisnak számító alanyi funkció is igen régi archaizmus; egy, a középperzsában használt sajátos szerkezet nyomát őrzi.

Érdekesként jegyzem meg, hogy egy néhány évvel ezelőtti perzsa iskoláskönyv (*Fārsi. Sāl-e sevvom-e dabirestān* 1977:222) egy Sáhname-részlet bemutatása után a nyelvtani magyarázatban foglalkozik az enklitikus névmás alanyként való használatával. Megállapítja, hogy azt a mai beszélt nyelv (*zabān-e moḥāvere*) és olykor a klasszikus költészet és próza is használja. Ezután egy mai, a beszélt nyelvből vett példa következik illusztrációként (*Parvin-rā negāh kon, mi-yād-eš = mi-āyad-eš*), majd egy prózai (Bal^cami) és egy költői (Sáhname) példa a 10. századból. Ez utóbbi két szöveg a korai klasszikus perzsa stílust képviseli. Megjegyzem, ma már ez az iskoláskönyv nincs használatban, és az újabb, „megreformált” változatokból a hasonló, a mai beszélt nyelvre való utalások eltűntek.

Bahār a persza irodalom- és stílustörténetet feldolgozó monográfiájában (1958²) ugyanerről azt írja, hogy régen használatos volt, de kb. a 12. századtól „kiveszett” (Bahār 1958:2,123) a nyelvből. Ezt a megállapítást a mai persza kollokvialis változat ismeretében úgy módosíthatjuk, hogy kiveszett a formális irodalmi változattól, de nem a nyelvből.

Végül kanyarodjunk vissza a bevezetőben feltett kérdésre: nyelvi újítást képviselnek-e ezek a modern perzsában csak az informális változatban meglévő szintaktikai jelenségek vagy régi hagyományokat őriznek?

Az első esetben a *dāštan* segédigei használatának nyomai visszanyúlnak a középperzsa korra, esetleg még régebbre. Mai használatának kialakulásában tendenciaszerűen érvényesülő belső nyelvi folyamatok, míg grammatikalizálódásában, a beszélt nyelvből az irodalmi nyelvbe való „áttemelésében” nyelven kívüli tényezők, például tudatos írói állásfoglalás érvényesül. Használata szorosan összefügg azzal, mi az író

felfogása az irodalomról, irodalmi nyelvről: annak beszélt nyelvet kell-e tükröznie, azt a nyelvet, melyet ő is használ a mindennapi életben, vagy pedig évszázados írói benyomásokat kell őriznie és folytatnia. Ez utóbbi felfogás jellemzi általában a hivatalos intézmények, és a hatalommal szoros kapcsolatot tartó írók állásfoglalását Iránban, ma még erősebben mint a közelmúltban. Példa erre, hogy a *Soxan* c. irodalmi lap néhány évvel ezelőtt (22–24. évf.) még arról folytatott vitát, hogy alkalmas-e egyáltalán a mai beszélt nyelv irodalmi művek alkotására, vagy csak mint stílusesköz használható fel egyes szereplők jellemzésére. Egy ugyancsak akkori drámapályázatnak (1337/1958) a feltétele volt a „tiszta, kollokvializmusoktól mentes” nyelv használata. Bár a vita valójában már rég eldőlt, a mai hivatalos állásfoglalás, ha lehet, még konzervatívabb ebben a tekintetben.

Más típusú problémákat vet fel a másik tárgyalt szintaktikai jelenség, az enklitikus névmások regisztertől függő használata. A mai kollokvialis használat mintegy ezer évvel ezelőtti sajtóságokat őriz, melyek a klasszikus kor prózastílusában már nem, a költői nyelvben viszont megőrződtek. Úgy tűnik tehát, hogy itt műfaji sajtóságok befolyásolhatták az eltérő használat kialakulását: az erősen normatív hivatalos prózastílus jellegénél fogva eleve kevésbé igényelte a névmások használatát, míg a költői nyelvben a szituációteremtés (megszólítás, párbeszéd stb.) erre több alkalmat teremtett. Még egy prozódiai érv is idekívánkozik: az erősen szabályozott, kivételt nem tűrő időmértékes verselésnek szüksége volt a mozgékony (azaz szinte minden mondatrészhez kapcsolható), rövid szótagot tartalmazó enklitikumokra. Így őrizhette meg a költői nyelv azoknak a mindennapi életben használt változatait. Minthogy Iránban a klasszikus költői nyelv sajátosan „élő” maradt a klasszikus alkotásokat övező igen nagy presztízs miatt, ezek a klasszikus nyelv által szentesített változatok is elfogadottabbak a sztenderd nyelvben, összehasonlítva az előző, a *dāstān* segédigével képzett alakokkal.

Végül összefoglalva, a feltett kérdésre a válaszom: a vizsgált két mai szintaktikai variancia nem a mai nyelvben éppen végbemenő nyelvi változást reprezentálja. Évszázadok óta a beszélt nyelvben meglévő grammatikai szerkezetek. A beszélt nyelvből az irodalmi nyelvbe való átkerülésük, sztenderdizálódásuk nyelven kívüli tényezőknek, azaz emberi, intézményi döntésnek, műfaji, prozódiai sajtóságoknak, presztízsértéknek tulajdoníthatók.

Ezek után mindezeket a kérdéseket tágabb perspektívába helyezve röviden érinteni szeretném a modern szintaxis-kutatás néhány ezzel kapcsolatos elméleti kérdését. Ezek az elméleti kérdések a modern szintaxis-kutatás egyik legjelentősebb elméleti irányzata, a transzformációs generatív grammatika elméleti keretein belül fogalmazódtak meg. Két kérdést szeretnék érinteni: az egyik a nyelvi változásra általában, a másik speciálisan vonatkozik; nevezetesen: 1.) a nyelvi változás autonóm, azaz tisztán nyelvi tényezők előidézte folyamatnak tekinthető-e, mely – a természeti törvényekhez hasonló – szükségszerűséggel érvényesül, ezért modellálható és előre megjósolható. 2.) A másik kérdés: a beszédközösség egy tagjának nyelvében meglévő, általa azonosan használt változatok hol helyezkednek el: azok a nyelvi kompetencia részét képezik-e, vagy performanciális jelenségeknek kell őket tekintenünk?

Mínt hogy az első kérdésre a választ a második segítségével szeretném megadni, azzal kezdem.

Hogy merült fel ez a kérdés egyáltalán és mit értünk alatta? Kompetencia és performancia a generatív grammatika terminusai. Az előbbi a beszédtevékenység alapjául szolgáló absztrakt szabályrendszerre, az utóbbi a tényleges beszédtevékenységre vonatkozik. A generatív elemzések tárgya – mint ismeretes – idealizált, a homogén, normatív nyelvhasználatot tükröző nyilatkozatok halmaza (Chomsky 1965:3). Ebből következik, hogy egy beszédközösség által használt különböző (stilisztikai, dialektális, szociális vagy történeti) változatok a generatív nyelvelmélet számára teoretikusan irrelevánsak voltak – kezdetben. Ez azt jelentette, hogy az ún. „szabad”, motiválatlan szintaktikai variációkat azonos mélyszerkezetből próbálták levezetni, azaz azok elméletük szerint performanciális jelenségeknek számítottak. A vita legfeljebb a levezetés módját (pl. a transzformációk sorrendjét) és technikáját érintette. Keresve az alternatív levezetések közötti választás kritériumát, a figyelem mindinkább a nyelvi változatok felé fordult, beleértve a nyelvtörténeti változatokat is. Régi felismerés ugyanis, hogy az egyes levezetésekben szereplő alakzatok ténylegesen is előfordultak régebbi nyelvtörténeti korszakokban. Másrésről a nyelvtörténeti és szinkrón szociális változatoknak a vizsgálatát elősegítette a generatív grammatikusoknak az a törekvése is, hogy mind szélesebb, addig nem vizsgált területekre terjesszék ki elemző eljárásaikat.

Meg kell említenem, hogy a modern nyelvtudományban egy másik oldalról az ún. antropológiai nyelvészet is a szinkrón nyelvi változatok kutatására irányította a figyelmet. Az utóbbi időkben fellendült szociolingvisztikai kutatások ugyanis kimutatták, hogy a különböző nyelvi kódok használata szisztematikusan összefügg szociális tényezőkkel. Nyilvánvalóvá vált, hogy a szókészlet és a grammatikai szabályok ismerete önmagában még elégtelen a nyelv tényleges, szituációk megkívánta használatához (Pap 1972). A nyelvi leírásnak tehát része kell legyen a nyelvi viselkedés leírása (Hymes terminusával a „beszélés etnográfiaja”) is (Hymes 1962:13–53).

A továbbiakban az egyes kutatási fázisok bemutatása helyett itt csak a mondanodók szempontjából érdekes pontokra utalok.

A generatív grammatika elméleti keretében dolgozó nyelvészek közül elsőként Labov (1966) foglalkozott a szinkrón nyelvi változatok szisztematikus számbavételével. Megállapítja, hogy egyes, korábban motiválatlannak tekintett nyelvi változatok szisztematikusan korrelálnak szociális tényezőkkel. Ennek alapján megpróbálkozik egy ún. változó szabály formalizálásával (Labov 1968), és ezzel a szinkrón variancia-adatoknak a generatív elemzésbe való integrálásával. Ezzel azonban két ponton is radikálisan eltér a generatív grammatika alapelvétől: a homogén nyelvszemlélettől és kompetencia/performancia korábbi (klasszikus) megkülönböztetésétől. A „változó szabály” beépítésének ugyanakkor még egy következménye is van: ezzel a variancia-jelenségeknek dinamikus jelleget tulajdonít, azt a látszatot keltve, hogy azok eleve magukban hordozzák a változást.

Megjegyzem, hogy Labov fenti „változó szabályát” először 1968-ban, két másik szerzővel közösen írt programmatikus munkájában fejti ki. A cikk egy másik szerzője, a nyelvtörténeti kérdésekben és dialektológiában járatosabb U. Weinreich

nála sokkal óvatosabban fogalmaz, amikor kifejti: a generatív model homogén nyelv-szemlélete alapján megvalósíthatatlan egy változás-elmélet.

Labov azóta megjelent munkáiban (pl. 1969) is kitart azonban eredeti állásfoglalása mellett, miszerint pl. az angol egyes változatai csupán felszíni reprezentációikban különböznek, és így azok a performanciába tartozó jelenségek. A szinkrón nyelvi változatok tehát nehézség nélkül beépíthetők a generatív modelbe, és ezzel a nyelvtudomány nagy kérdése, a szinkrón és diakrón tények azonos elméleti keretben való leírása megoldható. (Vö. Romaine 1981:95 skk.) Ebből az következik, hogy a generatív grammatika elmélete és technikai apparátusa kiterjeszhető nyelvtörténeti szövegekre és a nyelvi változás ebben az elméleti keretben modellálható.

Ezzel a kérdéssel foglalkozik az utóbbi évek egyik legtöbb vitát kiváltó munkája, Lightfoot „A történeti szintaxis alapelvei” c. műve (1979). Eltekintve a történeti szövegekre való kiterjesztés gyakorlati problémáitól (pl. a történeti szövegek hiányos és esetleges volta, az intuíció és az intonációs sémák hiánya stb.), itt csupán az elméleti problémákat érintem.

Lightfoot említett munkájában egy változás-elmélet kidolgozására tesz kísérletet, egy olyan, a szintaktikai változásokat általánosan magyarázó elv posztulálására, mely egy általános grammatika-elmélet részeként funkcionál. Egy ilyen univerzális változás-elmélet – véleménye szerint – csak a generatív grammatika elméleti keretében valósítható meg, mely megfelelően korlátozott és autonóm elmélet. Korlátozott, amennyiben megszorítja a lehetséges grammatikák formáját, és ezzel a változások mértékét, és autonóm, amennyiben nem vesz tekintetbe nyelven kívüli tényezőket. Ebben az elméleti keretben ugyanis a szintaktikai szabályok a jelentéstől és használatától függetlenül működnek. Ezzel Lightfoot egy olyan törvényszerűség megállapítására tesz kísérletet, melynek segítségével egy bizonyos nyelvallapotból, csupán nyelvi tények alapján, megjósolhatók lesznek a szükségszerűen bekövetkező változások.

Lightfoot a szintaktikai változások folyamatát röviden így képzei el: a felszíni szerkezetben látszólag egymástól függetlenül, de egyidőben szerkezeti változások jelennek meg (ezek az ún. nyelvi vagy stílusváltozatok). Ezek egyetlen mélyszerkezeti változás manifesztációi. A radikális mélyszerkezeti változást az ún. „transzparencia elve” szükségszerűen idézi elő. (A transzparencia elve a felszíni és mélyszerkezeti közötti távolság mértékére, a levezetések bonyolultságára vonatkozik.) Lightfoot példája az angol modálisok történeti kialakulása. Ez véleménye szerint a „tiszta” szintaktikai változás példáját nyújtja.

Elméletét és konkrét nyelvtörténeti példáit azonban igen súlyos kritikák érték. Ezek közül csak kettőt érintek, a leglényegesebbeket: elmélete a nyelvi változást szükségszerűen lezajló folyamatnak tekinti, melyben a változást pusztán nyelvi tényezők idézik elő, abban nyelven kívüli tényezők nem játszanak szerepet.

A másik, elemzéseit ért igen súlyos kritika: a nyelvtörténet adatai nem felelnek meg levezetéseinek: nem történik változás ott (a transzparencia elve nem lép működésbe), ahol várható vagy nem kíséri az elmélet megkívánta „szükségszerű” szerkezeti átrendeződés. (Elméletének részletes kritikáját ld. Jeremiás 1984a.)

Lightfoot – mint láttuk – Labovval azonos elméleti keretben jutott következtéseire. Mindkét elméleti megoldás, Labov „változó szabálya” és Lightfootnak a

szintaxis autonómiáján alapuló univerzális „változás-elmélete” a nyelvi változatokat azonos mélyszerkezethez levezetett felszíni szerkezeti jelenségeknek tekintette (v.ö. Romaine 1982). Azonban a nyelvtörténeti és szociális változatok beépítése a generatív elméletbe nem oldható meg az alapelvek radikális megváltoztatása vagy feladása nélkül.

Kiindulásul fel kell tehát adnunk a szintaxis autonómiájának alapelvét, és a szintaktikai változatokat, a nyelvi változást egyáltalán, a nyelvi és nyelven kívüli tényezők figyelembevételével kell számba venni (v.ö. Romaine 1982). A nézőpontnak ez a kitérítése radikális következménnyel fog járni a nyelvi változás helyének a megítélése szempontjából.

Mindezek után térjünk vissza megegyeszer a modern perzsára és a nyelvtörténeti tanulságokra.

A mai, regisztertől függő szintaktikai variáció a perzsában régóta (évszázadok óta) fennálló állapot. Az új szintaktikai szerkezetek kialakulásában jelentős szerepet játszottak az egész iráni nyelvcsoporthoz tartozó tendencia-szerű belső nyelvi folyamatok, míg az egyes alkalmi szerkezetek grammatikalizálódásában, normává válásában nyelven kívüli (műfaji, prozódiai, kultúrpolitikai) tényezők működnek közre. Ez indokolja, hogy egyes stíluszajtsákok (pl. grammatikai szerkezetek) emberi döntés eredményeként stigmatizálttá válhatnak vagy nyerhetnek polgárjogot az írott irodalmi nyelvben. Erről pedig a szintaxis autonómiáján és homogén nyelvszemléletén alapuló generatív elmélet nem tud számot adni. A nyelvi változás vizsgálata már nem oldható meg a nyelvhasználat és a nyelvtörténet ismerete nélkül.

Ha mindezek után ismét kézbe vesszük a kiindulásul idézett statisztikai adatokat, a következő megállapításokra juthatunk: az informális változatra jellemző szintaktikai változatok megjelenése az írott irodalmi nyelvben Jamálzâde, Hedâyat és Cubak műveiben szándékos írói állásfoglalást tükröz és nem spontán nyelvi fejlődést. Az egyes írói stílusok közötti, számadatokkal kimutatható eltérések nem tekinthetők véletlennek. Jamálzâde az írói stílus megújítását elsősorban a szókinccs megújításában, népi, kollokvialis kifejezések használatában látta. Ezt a nézetét az idézett novelláskötet előszavában ki is fejté. Ez magyarázza a kollokvialis jegyek (grammatikai szerkezetek) viszonylag alacsony számát illetve hiányát. Hedâyat írásaiban még Jamálzâdenál is alacsonyabb a kollokvialis szerkezetek használata. Novelláiban a téma újszerűsége, az írói megformálás szokatlansága nem járt együtt radikális nyelvi megújítással, míg az ő szellemi örökösének számító Cubak gyökeresen szakít – és egyre inkább szakít – a tradicionális irodalmi és nyelvi normával. Nem mond ennek ellenére az a tény sem, hogy Cubak egy másik, szándékosan archaizáló novellája (5. példa) a legalacsonyabb értéket képviseli ezen a stíluskálán. Ez éppen azt bizonyítja, hogy az író, a mai formális-informális változatokon kívül a klasszikus nyelv aktív reprodukálására is képes. Hozzátehetem, hogy Cubak legújabb regényében (Tangsir) szülővárosának tájszólását, egy, a sztenderd nyelvtől élesen elütő dialektust használ, és emel ezzel irodalmi nyelv rangjára.

Mint érdekességet jegyzem meg, hogy míg a hazai kritika igen élesen támadta Cubak „nyelvi pongyolóságait” (azaz kollokvialis és dialektális nyelvhasználatát), szó nélkül tudomásul vette ugyanannak a novelláskötetnek egy másik novellájában az

ezeréves, a mai nyelvben még egyáltalán nem élő grammatikai archaizmusok, a klaszszikus nyelv használatát.

Az utolsó, ugyancsak igen alacsony értékkel szereplő szöveg, egy perzsa iskolás-könyvből vett részlet (6. sz.) nyelvileg az erősen formális prózastílust képviseli. S nem véletlenül: az idézett szövegben a szerző Sa^cdit, egy 13. századi szerzőt ajánl a mai tanulóknak a perzsa stílus követendő mintájául.

Mindezek után – Cubak konkrét példája alapján – állíthatjuk, hogy a mai perzsában a beszédközösség tagjai képesek a különböző – szociális, dialektális és nyelvtörténeti – változatok (nyelvi kódok) azonos szintű használatára írásban és beszédben. Az egyes változatok közötti eltérések nem tekinthetők egyszerű, transzformációs szabályokkal leírható felszíni szerkezeti különbségeknek. A „szintaktikai változók” lényeges bázisszabályokkal állnak kapcsolatban és azok leírása a nyelvi kompetencia leírását kell képezzék.

Milyen tanulságokat fogalmazhatunk meg tehát összefoglalásul? A nyelvi variancia és a nyelvi változás kérdése nem oldható meg a nyelvhasználat és a nyelvtörténet ismerete nélkül. Ugyanakkor a modern nyelvi elemzésekből nyert tanulságok segítséget nyújthatnak a nyelvtörténeti szövegek elemzéséhez, ha feltételezzük, hogy azok a maihoz hasonló gazdag nyelvi rétegződést, variációs lehetőségeket mutatnak. (Ez a módszere az ún. szociotörténeti nyelvészetnek, mely a modern elemző eljárásokat használja fel történeti szövegek elemzéséhez. Vö. Romaine 1982.) A történeti problémák egzakt leírásához, formalizálásához felhasználhatók ezek a modern elemző eljárások mint technikák és ez a történeti nyelvészet számára új perspektívát nyit. El kell utasítanunk azonban egy „generatív történeti nyelvészet” lehetőségét, a nyelvi változásnak a Lightfootéhoz hasonló modellálását, a tendenciaszerűen lezajló nyelvi folyamatoknak mint szükségszerűen, a természeti törvényekhez hasonlóan lezajló folyamatokként való felfogását. Ez természetesen nem jelenti a generatív grammatika saját területén való érvényességének a megkérdőjelezését. Sőt, éppen ezek a generatív jellegű elemzések tették lehetővé egyáltalán a variációs kérdések pontos megfogalmazását, formalizálását. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy a történeti szövegekben csak igen korlátozottan tárhatók fel azok a szociális paraméterek, melyek döntően befolyásolhatták az egyes változatok közötti választást.

Az itt bemutatott példákkal azt próbáltam illusztrálni, hogy a modern nyelvészet nemcsak adhat, hanem nyerhet is a hagyományos nyelvtörténet ismereteiből. Az iráni nyelvek extenzitásban és intenzitásban hatalmas nyelvi anyaga, több mint két-ezer éves története ugyanis jó forrás a nyelvi változás mechanizmusának a vizsgálatához, belső nyelvi és nyelven kívüli tényezők feltárásához. A mai változatok történeti előzményeinek az ismerete így megóvhat bennünket a túlságosan könnyed általánosításoktól, a nyelvi változás folyamatának szimplifikálásától.

A perzsához hasonló szituáció jellemzésére ma a nyelvészeti szakirodalom a diglosszia terminust használja. Ferguson (1959), e terminus népszerűsítője, különböző nyelvek (arab, görög, svájci-német) diglosszia-szituációját elemelve a jövőben bekövetkező nyelvi változásokat jóskolt meg, és ezzel implicite dinamikus jelleget tulajdonított az egyes változatoknak. Számomra a jelenlegi perzsa diglosszia-szituáció a nyelv történetét és jelenlegi történelmét reflektálja.

Bibliográfia

- Aalam, H., 1977 – *An intensive course in Modern Persian for adult learners*. Vol. I. (kézirat)
- Behâr, M. T., 1958² – *Sabkšenâsi, yâ târix-e taţavvor-e naşr-e fârsi*. 3 vols., Teheran.
- Benveniste, E., 1966 – *Le verb stá comme auxiliaire en iranien*. In: *Acta Orientalia* (København) 30, 45–49.
- Boyce, M., 1975 – *A reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*. In: *Acta Iranica* 9., Téhéran–Liège.
- Chomsky, N., 1965 – *Aspects of the theory of syntax*. The M. I. T. Press, Cambridge, Massachusetts.
- Cubak, Ş., 1962 (1. kiad.) – *Antari ke luţi-ş morde bud*. Cáp-e Źeşom 2535 (1976).
- Cubak, Ş., 1966 (1. kiad.) – *Carâgh-e âxer*. Cáp-e dovvom 2535 (1976).
- D'Erme, G., 1979 – *Grammatica del Neopersiano*. Napoli.
- Dehgân, I., 1972 – *Dâştan as an auxiliary in contemporary Persian*. In: *Arch. Or.* 40, 198–205.
- Farhâdi, Abd-ul-Ghafûr, 1955 – *Le persan parlé en Afghanistan*. Paris.
- Fârsi*. Sâl-e sevvom-e dabirestân, 2536 (1977). Teheran.
- Fârsi*. Sâl-e cahârom-e dabirestân, 1358 (1980). Teheran.
- Ferguson, Ch. A., 1959 – *Diglossia*. In: *Word* 15, 325–340. Magyarul: *Társadalom és nyelv*. Szerk. Pap Mária és Szépe György. Bp. 1975.
- Hedâyat, Ş., 1933 (1. kiad.) – *Sâye-ye rouşan*. Cáp-e panjom 1342 (1963). Teheran.
- Henning, W. B., 1933 – *Das Verbum des Mittelpersischen der Turfanfragmente*. In: *ZII* 9, 158–253.
- Hodge, C. T., 1957 – *Some aspects of Persian style*. In: *Language* 33, 355–369.
- Hymes, D. 1962 – *The ethnography of speaking*. In: *Anthropology and Human Behavior*. Ed. Th. Gladwin – W. C. Sturtevant. Washington. 15–53.
- Jamâlżâde, S.M.^cA., 1921 (1. kiad.) – *Yeki bud yeki nabud*. Cáp-e nohom. Êv nélkül. Teheran.
- Jazayeri, M. A., 1970 – *Observations on stylistic variation in Persian*. In: *Actes du Xe Congrès International des Linguistes*. Bucarest, 28 août – 2 septembre 1967. Bukarest, III. 447–457.
- Jeremiás, Ê., 1984 – *Diglossia a perzsában*. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV*, 75–91.
- Jeremiás Ê., 1984a – *Újabb irányzatok a történeti szintaxis kutatásában*. In: *Antik Tanulmányok XXXI.*, 15–28.
- Labov, W., 1966 – *The social stratification of English in New York City*. Washington, DC. Center for Applied Linguistics.
- Labov 1968 ld. Weinreich–Labov–Herzog 1968.
- Labov, W., 1969 – *Contraction, deletion and inherent variability of the English copula*. In: *Language* 45, 715–762.
- Lambton, A. K., 1967⁶ – *Persian grammar*. Cambridge.
- Lazard, G., 1957 – *Grammaire du persan contemporain*. Paris.
- Lazard, G., 1963 – *La langue des plus anciens monuments de la prose persane*. Paris.
- Lightfoot, D. W., 1979 – *Principles of Diachronic Syntax*. Cambridge.
- MacKenzie, D. N., 1968 – *An early Jewish-Persian argument*. In: *BSOAS* 31, 249–269.
- Obolensky, S., 1963 – *Persian basic course: Units 1–12*. Washington: Center for Applied Linguistics of the Modern Language Association.
- Pap M. 1972 – *Három szociolingvisztikai antológia*. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII*, 296–300.
- Rastorgueva, V. S., 1963 – *A short sketch of Tajik grammar*. Transl. and ed. by H. H. Paper. Indiana University, Bloomington.
- Romaine, S., 1981 – *The status of variable rules in sociolinguistic theory*. In: *JL* 17, 93–119.
- Romaine, S., 1982 – *Socio-historical linguistics. Its status and methodology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Şâdeqi, ^cA. A. – Arżang, Gh., 2535 (1976) – *Dastur*. Sâl-e dovvom. Teheran.
- Salemman, C., 1900 – *Mittelpersisch*. In: *Grundriss der iranischen Philology*. Ed. W. Geiger – E. Kuhn. Strassburg. I. 1895–1901, 249–332.
- Telegdi Zs. 1977 – *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest.

-
- Thackston, Wh. M. Jr., 1978 – *An introduction to Persian*. Iranian Center for the Study of Civilisation. Teheran.
- Weinreich, U. – Labov, W. – Herzog, M. I., 1968 – *Empirical foundations for a theory of language change*. In: *Directions for historical linguistics*. Ed. W. P. Lehmann, Y. Malkiel. Austin, Texas. 95–195.
- Žukovskij, V. A., 1888 – *Osobennoe značenie glagola "dāštan" v persidskom razgovornom jazyke*. In: *ZVORAO* 3, 376–377.

Gerelyes Ibolya

Adatok a sgraffito-díszes török kerámia keltezéséhez

A török hódoltság régészeti emlékanyagának egyik legjelentősebb csoportját a kerámia alkotja. E tárgytypus nemcsak kézműipar-történeti szempontból figyelemre-méltó. Az egyes ásatási rétegekben kormeghatározó szerepe van, s a sajátos történelmi körülmények következtében a tárgyalta korszakban egyszersmind etnikum jelző is.

A leletanyagon belül külön csoportot képviselnek a talpastálak, melyek minden török kézen lévő várban, illetve helységben jelen vannak – ásatásokon az egyes rétegekben való előfordulásuk egyértelműen a török kort jelzi. Ezzel szemben soha, még véletlenszerűen sem kerülnek elő a középkori magyar falvak, valamint olyan városok anyagából, ahol a 16–17. században török helyőrség nem állomásozott. Ezt – a valóban keleti eredetű – edénytípust a magyar lakosság nem vette át. A 18–19. századi néprajzi anyagban sem leljük nyomát.

A korszak régészeti leletanyagát elemezve a talpastálak csoportján belül is külön kell választanunk egy sajátos együttest: az ún. sgraffito díszes tálakat. Ez utóbbiak nemcsak különleges díszítés-módjukkal hívják fel magukra a kutatás figyelmét – bár mintakincsük tulajdonképpen önmagában is megérdemelné e tárgytypus művészet-történeti háttérének tisztázását. Történeti szempontból sem érdektelenek azonban, ugyanis – ma még nem tisztázott okokból – ezek az edények az egyszínmázás, illetve a csorgatott mázas talpastálak általános elterjedtségével szemben, nem találhatók meg minden török kézen lévő helységben. Különös módon teljességgel hiányoznak a korszakban egyébként jelentős szerepet játszó – s régészeti anyagát tekintve is fontos – Pécs és Eger leletei közül. Az egyes lelőhelyeken való előfordulási arányuk is sajátosan alakul. A szolnoki vár területéről származó talpastálaknak pl. csaknem fele sgraffito díszes volt, ugyanakkor a gyulai vár nagymennyiségű leletanyagában csak elvétve találunk néhány darabot.

E tárgycsoport eredetének, etnikai háttérének és keltezésének kérdése visszavisszatérő témája a korszak tárgyi emlékeit elemző szakirodalomnak, megnyugtató megoldás – hiteles ásatásból származó, jól keltezhető leletanyag híján – mindmáig nem született. A sgraffito díszes török talpastálak magyarországi elterjedését vizsgáló korábbi tanulmányok e típus megjelenését és használati idejét egybehangzóan a 16. század második felére, a hódoltság első szakaszára helyezték. Soproni Olivér abból kiindulva, hogy a csak 1596-ban török kézre kerülő Egerben sgraffito díszes kerámia ezidáig nem került elő, e típust kizárólagosan a 16. századra keltezte.¹ Gerő Győző ezeket a tárgyakat szintén az 1540-es évektől a század végéig terjedő időszakra datálja, eredetüket tekintve pedig bizánci hagyományokat őrző balkáni importárúknak tartja.²

Legutóbb Kovács Gyöngyi foglalkozott e témával, a fentiekben már említett gazdag szolnoki leletanyag kapcsán.³ A szolnoki török erődítés területén talált ré-

gészeti anyag nem ásatásból származik, így az egész együttes sajnos csak szórványként kezelhető, pontos kormeghatározásra alkalmatlan.

A fentiekén kívül a korábbi években néhány kisebb anyagközlés látott napvilágot, melyekben egy-két darab sgraffito díszes tálat, vagy töredéket adtak közre: Budáról, Esztergomból, Kaposvárról és Szigetvárról.⁴

Az alábbi elemzés célja, hogy olyan leletegyütteseket tegyen a kutatás számára ismertté, melyek az eddigieknél biztosabb támpontot nyújthatnak a sgraffito díszes talpastálak keletkezéséhez. Remélhető, hogy a pontosabb keletkezés e tárgytípus etnikai hátterének, gyökereinek tisztázásához is hozzájárul majd.

Mielőtt ezen együttesek tárgyalására rátérnénk, röviden szólnunk kell magáról a sgraffito technikáról. Sgraffito díszesnek azokat a talpastálakat nevezzük, melyeken még égetés előtt, a puha agyagba karcolták bele a többnyire fémedény díszítést imitáló, leegyszerűsített mintát. E bekarcolt minta égetés után a világos máz-alapból sötéten tűnik elő. E technika időben a 8–9. századig, területileg a közel-keleti térségig vezethető vissza.⁵ Hosszú úton, sokszoros áttételeken keresztül jutott el Magyarország területére. Nálunk egyértelműen a török hódoltság időszakához köthető. A most elemzésre kerülő táltípus hiányzik a középkori magyar anyagból, s nyomai nem lelhetők fel a késői, 18–19. századi magyar néprajzi anyagban sem.⁶

A budavári leletanyag

Tanulmányomban a budavári palotában 1972–1981. között folyó régészeti kutatások során előkerült zárt török kori leletegyüttesek anyagát elemzem.⁷ A fenti időszakban az ásatások két fő helyszínen folytak.

I. A palotát a polgárvárostól elválasztó faltól, az északi kortinától északra, a török korban „Kolduskapunak” nevezett bejárat előterében.⁸ E terület a török korban a középső vár, az ún. Orta Hiszár része volt.⁹ A polgári lakosság házai — legalábbis a korszak végén — egészen idáig lehúzódtak. Ezen a részen több zárt török kori gödör került elő, melyek közül e tanulmányban a 75/14 és a 78/5. gödrök anyaga szerepel.

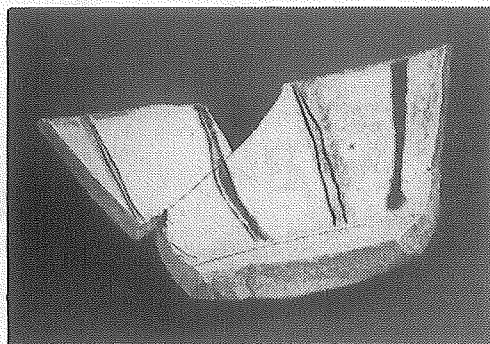
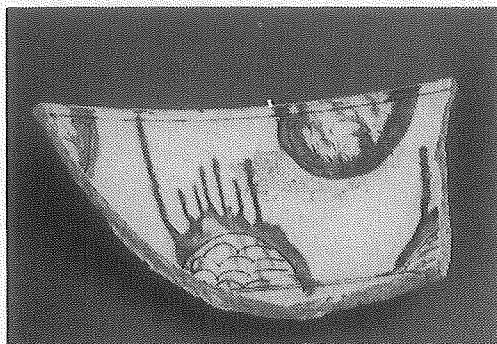
II. Az ásatások másik fő helyszíne a budavári palota északi külső udvara, illetve annak nyugati oldala, az ún. Hunyadi udvar volt. E terület a török korban — a középső várral ellentétben, mely főként a polgári lakosság városrésze volt — a katonaság fennhatósága alá tartozott, a katonai épületek, kincstári raktárak számára volt fenntartva.¹⁰ Evlia Cselebi szerint a Topháne mejdanı (Tüzérség vagy Arzenál tér) nevet viselte, mivel itt voltak az ágyú és golyóraktárak, valamint az ágyúöntőműhelyek.¹¹ Más források szerint a külső udvar területét a 17. század második felében nem a katonaság, hanem a török kézművesek házai népesítették be.¹² E területen 25 zárt török kori gödröt tártak fel, melyek közül tanulmányomban a VIII., a 74/13., 74/47., és a 80/2. gödrök anyaga kerül elemzésre.

75/14. gödör

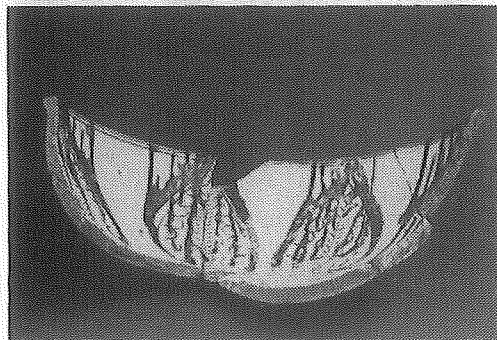
Talpastálak

1. A gödör anyagában három sgraffito díszes peremtöredék került elő. Mindhárom vörösre égetett agyag, belső oldalukon világos máz-alapon sötétzölddel kontúrozott, belül barnával pettyezett bekarcolt minta. Belsejükben hullámvonalakkal kitöltött félkörívek, illetve függőleges csíkok alkotta mintázat látható, mely a közölt anyagban egyedülálló.¹³ (1–2. kép) A harmadik töredék elhegyesedő végű, az erezetet utánzó bekarcolással díszített levelei azonban eléggé elterjedt típust képviselnek.¹⁴ (3. kép). Példaként a Szolnokon előkerült töredékeket¹⁵, valamint egy budai származású ép talpastálat említünk.¹⁶ Egy pontosan ugyanilyen, illetve egy rendkívül hasonló darabot ismerünk Belgrádból, illetve a belgrádi várból is.¹⁷ A gödör sgraffito díszes darabjai között kell megemlítenünk egy világos, barnásrózsaszínű töredéket, melynek belső oldalán világos alapon sárga, illetve zöld színű mázzal festett, a sgraffito mintakincset utánzó díszítés látható.¹⁸ Egy csaknem pontosan ugyanilyen darabot ismerünk ugyancsak Budáról. A közreadó Gerő Győző az edényt a 16. század végére, illetve a 17. század elejére keltezi, s a valódi sgraffito díszes tálaknál valamivel későbbinek, ez utóbbiak helyben készült, utánzatának tartja.¹⁹ (4. kép)

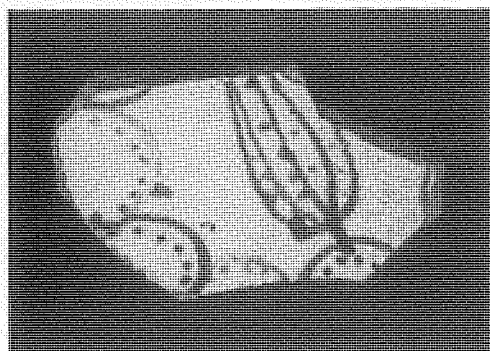
2. Csorgatott mázas, illetve egyszínmázás rovátkolt peremű talpastálak kerültek elő a fent leírt töredékekkel együttesben. Ezek korát a 16–17. századon belül

1–3. Peremtöredékek a budavári palota 75/14. gödréből

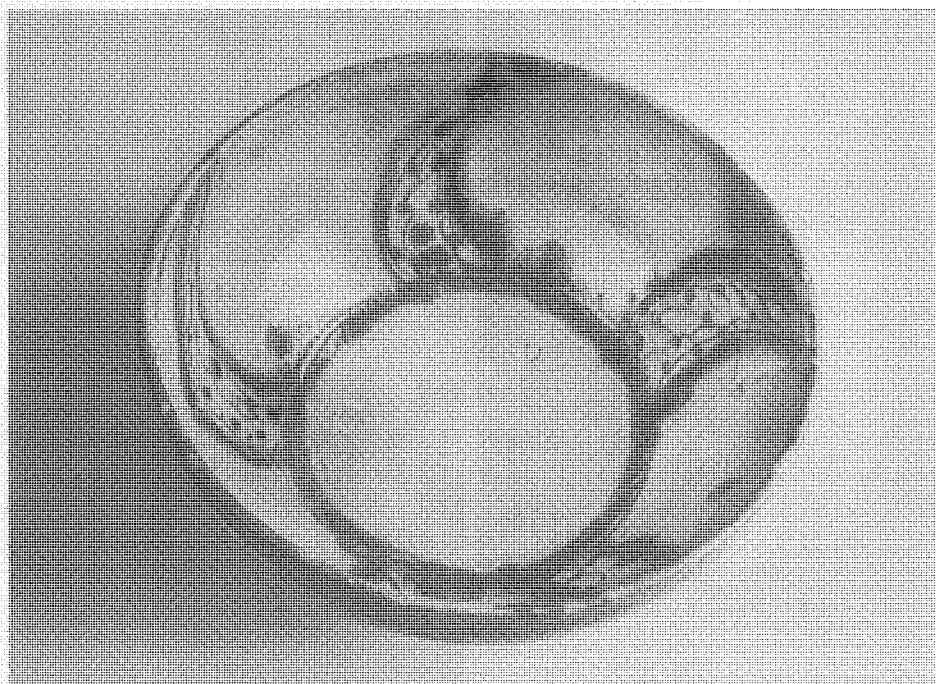

4. Alsgraffito táltöredék a budavári palota 75/14. gödréből

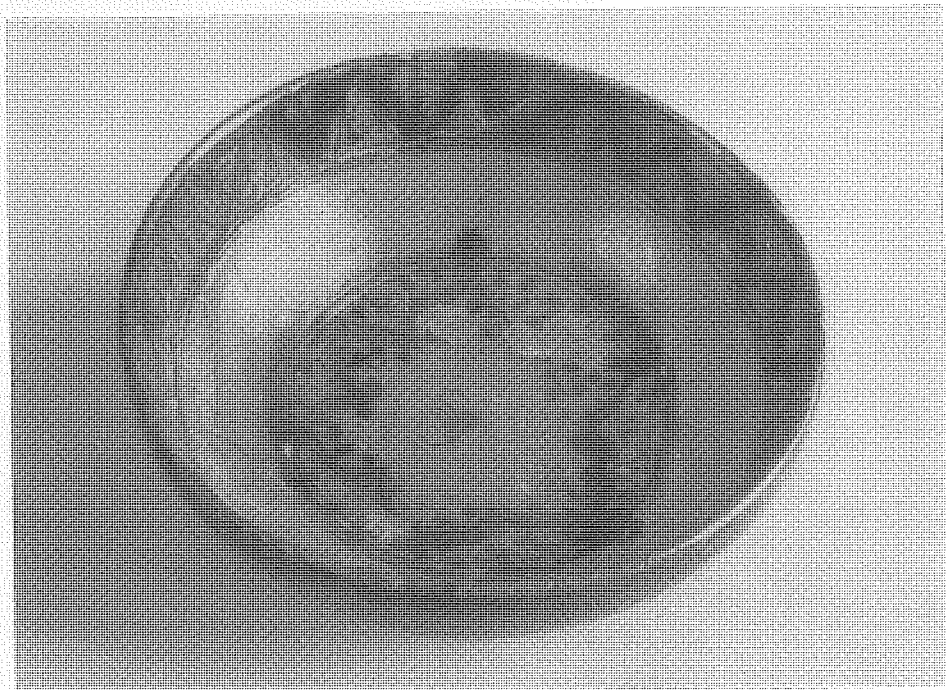

5. Talpastál a budavári palota 70/5. gödréből

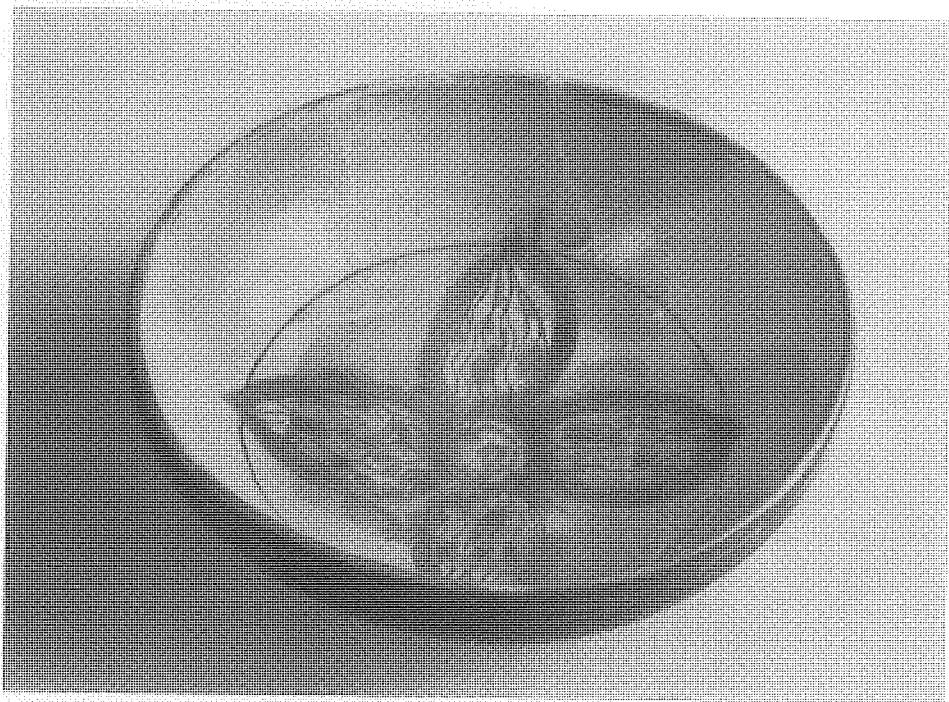
6. Talpastál a budavári palota VIII. gödréből

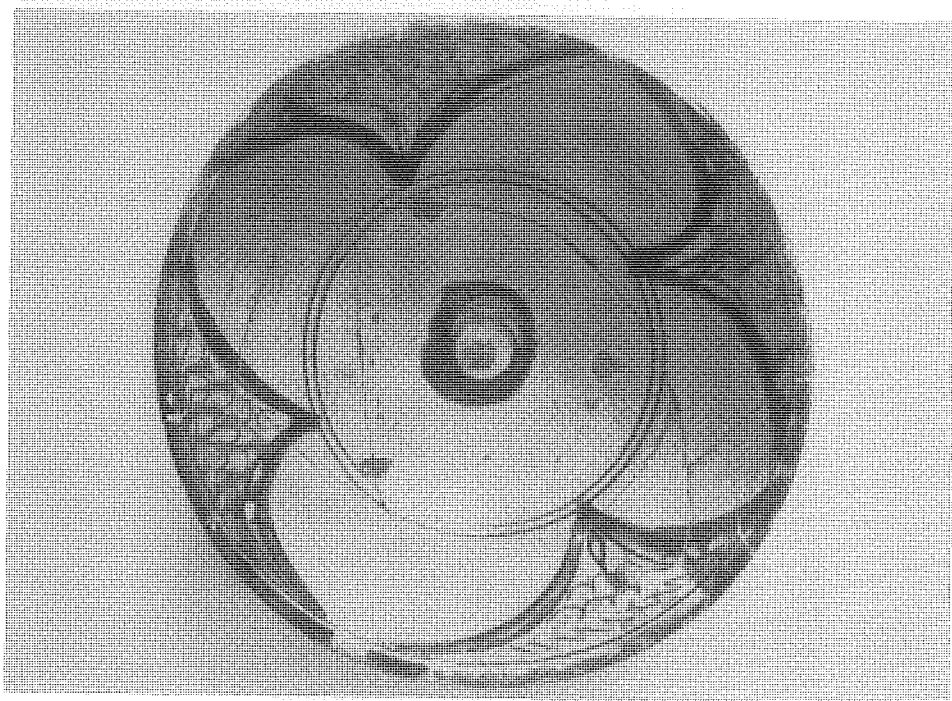
7. Talpastál a budavári palota VIII. gödréből

8. Talpastál a budavári palota 74/13. gödréből

9. Talpastál a budavári palota 74/47. gödréből

10. Talpastál a visegrádi 26. gödörből

11. Talpastál a visegrádi 6. gödörből

12. Talpastál a visegrádi Alsóvárból

Korsó

A szürkére égetett, szűknyakú füles korsó, szokatlanul kisméretű, tölcséres szájkiképzésével formailag a késői, a néprajzi anyaghoz tartozó korsókhoz áll közel.³³

Kályhaszemek

A gödörben három azonos típusú, vörös anyagú, belül mázas kályhaszemet találtak. Kupa alakú testük kissé lapított, széles peremük vízszintesen kifelé hajló.³⁴ E kályhaszem típus a hódoltság területén szinte mindenütt fellelhető, sőt a korszakban az egész Balkánon elterjedt. A magyarországi párhuzamok közül csak a keltezhetőket említem: ismerünk Esztergomból, a 16. század második feléből, a Tabánból a 17. század elejéről, Dunaföldvárról a 17. század első feléből és Egerből a 17. század második feléből.³⁵

A 78/5. gödör anyaga egyértelműen hódoltsághoz tartozó, az előkerült darabok alapján azonban pontosabban nem keltezhető.

80/2. gödör

Talpastálak

1. A gödör anyaga két sgraffito díszes töredéket tartalmazott. Az egyik darab anyagában és stílusában jól beleillik a magyarországi sgraffito díszes kerámia-körbe. A másik töredék ettől kissé eltér, stílusában közelebb áll az ún. ál-sgraffito körhöz, annak ellenére, hogy mintáját a megszokott módon: bekarcolással készítették. Egyértelműen ez utóbbi körhöz tartozik egy stilizált virágot ábrázoló, mázzal festett töredék.³⁶

2. Kiemelkedő színvonalat képvisel egy magas, csonkakúp alakú talpon álló, kívül-belül zöld mázas, pereme alatt kívül bekarcolt hullámvonal-köteggel díszített talpastál.³⁷ Kora, a hódoltság időszakán belül pontosabban nem határozható meg, bekarcolt díszítésének párhuzamai Szolnokról ismertek.³⁸

3. Az együttesben a fent elemzett csorgatott mázas típusba tartozó, valamint egy-színmázas darabok is kerültek elő.³⁹

Kályhaszem

A 78/5. gödörben leírt típushoz tartozó darabot találtunk itt is.⁴⁰

Függesztőfüles tálak

Két egészen késői, a 18. század elejére keltezhető táltöredék került elő.⁴¹

A 80/2. gödör – a két utolsó tételt figyelmen kívül hagyva – az alsgraffito töredék és a csorgatott mázas tál alapján nagy valószínűséggel a 17. század elejére keltezhető.

VIII. gödör

Talpastálak

A gödör anyagában két kiegészíthető sgraffito díszes tál volt.

meghatározni elég nehéz. Rovátkolt peremű tálat a 16. század második felére keltezhető Esztergom-szenttamáshegyi fazekaskemencéből éppenúgy ismerünk²⁰, mint a 17. század elejére keltezett tabáni 51. sz. gödörből²¹, valamint egy, a 17. század végén leégett belgrádi házból.²² A csorgatott mázas talpastálakat a közölt analógiák inkább a 17. századra keltezik (példa rá az egi és a székesfehérvári leletegyüttes²³), e két adat azonban a kormeghatározás tekintetében még nem jelenthet teljes bizonyosságot.

3. A leletegyüttesben formailag török, de anyagában inkább a korabeli magyar mesterek által készített edényekhez közelálló, sárgás-fehér színű, finoman iszapolt anyagú darab is került elő. Az e típusba tartozó tárgyakat általában – de nem kizárólagosan – a hódoltság második felére szoktuk keltezni. Egyértelműen 17. század végi darabokat Egerből ismerünk.²⁴

Fazék

A fenti talpastálak keltezését segíti a velük együtt előkerülő, jellegzetes formájú fazék. Világosbarna színű agyag, belső oldalát és peremét sötétbarna máz borítja. Teste enyhén hasasodó, pereme erősen kifelé hajló, kívül egyenesre lehúzott, ún. „galléros” perem.²⁵ E fazéktípus az ország egész területén elterjedt. Nem tarthatjuk török edénynek, kétségtelen tény azonban, hogy igen gyakran török edényekkel együtt kerül elő. Így pl. – a már említett, a 17. század elejére keltezhető tabáni 51. sz. gödörből, a budavári palotában a szárazároknak pénzermekkel a 17. század első felére keltezett második rétegéből²⁶, illetve a már szintén említett, a 17. század második feléből származó székesfehérvári török leletegyüttesből ismerünk ilyen darabokat. További példányok kerültek elő Fülekről, Párkányból, Sümegről és Szigligetről – ez utóbbiakat a 17. század második felére-végére keltezte az ásató.²⁷ E párhuzamok alapján e fazéktípust egyértelműen a 17. század első felére keltezhetjük, országos elterjedéséről a század második felében beszélhetünk. Széleskörű elterjedtségét a korszakban bizonyítja, hogy 17. század végi belgrádi párhuzama is ismert.²⁸

Az együttes egésze – az álsgraffito töredék, a sárgás-fehér anyagú talpastál és a 17. századi típusú fazék alapján – a 17. század elejére, első felére keltezhető.

78/5. gödör

Talpastál

A gödör anyagában egy kiegészíthető sgraffito díszes talpastál került elő. Vörösrétegetett agyag, belső oldalán világos, sárgás-zöld alapon sötétzölddel kontúrozott és barna máz-pettyekkel díszített sgraffito minta. A tál öblében négy koncentrikus kör által keretelve hármasszögű levéldísz, felmenő oldalán hat bekarcolt levél, bennük hullámvonal díszítés. Alacsony, csonkakúp alakú talpon félgömb alakú tál ül.²⁹ (5. kép). Pontosán ugyanilyen minta látható a Kaposváron előkerült kívül-belül sgraffito díszes talpastál belsejében.³⁰ A belgrádi leletanyagból két ilyen talpastálat közöltek.³¹ Ugyancsak ismert e motívum Bulgáriából is. A Várna melletti Sultancı faluban az ásatók által a 17. század második, a 18. század első felére keltezett fazekaskemencéből kerültek elő hasonló tálak.³²

1. Vörösre égetett agyag, belső oldalán vízzöld máz-alapon sötétzölddel kontúrozott, belül barnával pettyezett, bekarcolt minta. A tál felmenő oldalán öt elhegyesedő végű levél, bennük íves vonalkákból álló díszítés. A tál öblét két koncentrikus kör keretezi. Alacsony talpgyűrűn félgömb alakú tál ül. Mintájának párhuzamát az eddig közölt leletanyagból nem ismerjük, de stílusát tekintve jól illeszkedik a nálunk előforduló sgraffito díszes edények körébe. (6. kép) Nagyon hasonló darab került elő az alább ismertető visegrádi leletanyagban. (61/1. árok 6. sz. gödör)

2. Világosvörösre égetett agyag. Belsejében sárgás-zöld alapon sötétzölddel kontúrozott és barna pettyekkel díszített minta. A tál öblében hatszirmú virág, melynek belsejében elnagyolt körök, mellette bekarcolt íves vonalkák láthatók.⁴² (7. kép) A tál díszítése teljesen eltér az eddig ismert darabokétól – egy nálunk eddig példa nélkül álló stílust képvisel. Hasonló jellegű darabot ismerünk viszont a belgrádi vár anyagából.⁴³

Fazék

Tulajdonképpen sárgás-fehér anyagú, belül mázas kis füles bögre. Külső oldalát apró négyzetekből álló bepecsételés díszíti.⁴⁴ Éremmel keltezhető 16. század végi – 17. század eleji párhuzamát Visegrádról ismerem (62/6–7. szelvény 26. g.). Ez utóbbi edény kora alapján az együttes egészét a 16. század végére, illetve a 17. század elejére kell kelteznünk.

74/13. gödör

A gödör alsó rétegeiben nagy mennyiségű középkori kerámia került elő.

Talpastálak

1. A gödör anyagában egy kiegészíthető talpastalat találtak. Anyaga vörösre égetett agyag volt, belső oldalát vízzöld színű máz borítja. A tál felmenő oldalán, belül, négy, ferdén elhajló, elhegyesedő végű levéldísz – sötétzölddel kontúrozva, belül sötétbarnával díszítve. Alacsony talpgyűrűn félgömb alakú tál ül.⁴⁵ Pontos párhuzama a közölt leletanyagban ismeretlen, hasonló darabot ismerünk Szolnokról.⁴⁶ Stílusában pontosan beleillik a magyarországi sgraffito díszes tálak körébe. (8. kép)

2. E tálal együtt kerültek elő csorgatott mázas, illetve egyszínmázos talpastálak és azok töredékei.

Kancsó

Vörös anyagú, kívül-belül zöld mázas, kétfülű, „amfora-típusú” edény peremtöredékét találták meg.

Fazekak

Vörös anyagú, belül mázas, hengeres testű, durva megmunkálású fazék, vízszintesen kihajló peremmel, két fülel.⁴⁷ Ez a típus gyakran kerül elő török edények társaságában. Párhuzamait ismerjük a tabáni 51. sz. gödörből, az egri leletgyűttesből, valamint a budavári palotából.⁴⁸ A közölt analógiák alapján az edény elterjedésének

korát a 17. század elejére, első felére tehetjük, de 16. századi használata sem zárható ki.

Az ásatási tapasztalatok általában azt mutatják, hogy a nagy mennyiségű középkori kerámiát tartalmazó szemétgödrök a hódoltság elején, első szakaszában lehettek használatban. A középkori anyag a török foglalást követő tereprendezéskor kerülhetett földbe, illetve a korábbi szemétgödrök a hódoltság első szakaszában esetlegesen még nyitva lehettek. Ezen megfigyelés alapján a 74/13. gödrot a hódoltság első szakaszára, a 16. század második felére kell kelteznünk.

74/47. gödör

Talpastálak

Anyagából egy darab sgraffito díszes tál került elő. Vörösre égetett agyag, belső oldalán a tál öblében vízzöld máz-alapon bekarcolt díszítés: körrel keretelve négyszirmú virágdísz. (9. kép) Ez a fajta díszítés viszonylag gyakran előfordul a magyarországi leletanyagban. Közölt darabjai: Buda – Csalogány utca, budavári palota – a szárazárok kaputornya, valamint több szolnoki töredék.⁴⁹ A budavári palotában talált edény különösen fontos, hiszen a 17. század első feléből származó pénzérmekekkel keltezett rétegből került elő. A közöletlen leletanyagból egy Visegrád-alsóvári edényt említenék. (Leltári száma: 67.30.2.) (12. kép)

2. A fenti tállal együtt csorgatott mázas, valamint a 75/14. gödör talpastálainak 3. csoportjában már említett sárgás-fehér anyagú talpastálak kerültek elő.⁵⁰

Függesztőfüles tál

Valószínűleg a gödör legfelső rétegeiből került elő, egy, már a hódoltság utánra keltezhető, világosvörös anyagú, világos alapon barnával, illetve zölddel festett, tulipánokkal és gránátalmákkal díszített sekélyöblű tál.⁵¹

Fazekak

A 74/13. gödörben találttal pontosan megegyező típusú, kétfülű, durva kidolgozású fazék került elő innen is.⁵²

A selejtezési napló szerint a fentiekén kívül a gödör nagy mennyiségű török kályhaszemet, talpastálat és korabeli fazekakat tartalmazott. Anyagában középkori kerámiát nem találtak. Jelentős mennyiségű vastárgy, többek között fegyverek töredékei, valamint egy, az 1686. évi ostrom idején használt gyújtóbomba töredéke került elő. Ez utóbbi, és a függesztőfüles tál alapján úgy gondolom, hogy a gödör 1686. után még nyitva lehetett, tehát valószínűleg a 17. század második felében használhatták.

A budavári leletanyag mellett párhuzamként szeretném megemlíteni a visegrádi Alsóvár területén feltárt török kori gabonátároló vermek, illetve szemétgödrök anyagát is. A régészeti feltárások tanúsága szerint a visegrádi Alsóvár a török korban fallal körülvett, ám falusias település képét mutatta. Udvarain egymás mellett sűrűn sorakozó egyszerű lakóházakat, és számtalan gödrot tártak fel.⁵³ Ez utóbbiak közül azt a kettőt emelném ki, melyeknek anyagában sgraffito díszes talpastál is előkerült.

Az egyik közülük a benne talált pénzérem miatt érdemes említésre, a másik pedig azért, mivel itt az egyik budavárral csaknem pontosan megegyező tálalt találtak.

62/6–7. szelvény: 26. gödör

Talpastálak

1. A gödör anyagában egy sgraffito díszes tál került elő. Vörösre égetett agyag, belső oldalán világos, sárgás-zöld máz-alapon zölddel és barnával kontúrozott minta. A tál felmenő oldalán nagy, négyszirmú virág. A szirmok közötti üres részt íves vonalkákból álló bekarcolt minta tölti ki. Alacsony, csonkakúp alakú talpgyűrűn lapított félgömb alakú tál ül. Párhuzamát a közölt anyagban nem találtam. (10. kép)

2. A fenti tállal együtt, a budaváriakhoz hasonló, sötét alapon zöld színű csorgatott mázas tálak kerültek elő.

Fazekak

1. A gödörben két olyan sárgás-fehér anyagú, belül mázas, kívül bepecsételéssel díszített kis füles bögre került elő, mint a budavári palotában, a VIII. gödörben.

2. Világosbarna színű, belül és peremén barna mázas, enyhén hasasodó testű füles fazék, pereme erősen kifelé hajló, legömbölyített.⁵⁴ Közölt párhuzamát Ozoráról, és Szigligetről ismerem. Mindkét lelőhely anyagát az ásatók a 17. századra, illetve annak végére keltezték.⁵⁵

A gödörben 260 cm. mélységben I. Ferdinánd (1526–1564) 1556-os évszámú dénárja került elő. Figyelembe véve, hogy egészen a 17. század elején bekövetkező pénzromlási időszakig a 16. században a dénárokat több évtizeden keresztül is használták, valamint, hogy a 2. sz. fazék, annak ellenére, hogy 16. századi közölt párhuzama nincsen – jellege alapján – a század végén már használatban lehetett, a gödör anyagát a 16. század legvégére – a 17. század elejére keltezhetjük.

61/1. árok: 6. sz. gödör

Talpastálak

1. A gödör anyagában több sgraffito díszes töredék került elő, ezek stílusukban jól illeszkednek a magyarországi sgraffito díszes talpastálak körébe. Az anyagban egy kiegészíthető tál is volt. Vörösre égetett agyag, belső oldalán világoszöld máz-alapon sötétzölddel kontúrozott, a mintán belül barnával pettyezett díszítés. A tál felmenő oldalán öt, elhegyesedő végű levél, bennük bekarcolt hullámvonal dísz. Alacsony talpgyűrűn félgömb alakú tál ül. Budavári párhuzamát a VIII. gödörnél említettem. (11. kép)

2. A leletegyüttesben több egyszínmázas, a 16–17. századon belül közelebbi kor meghatározásra alkalmatlan talpastálat találtak.

Függesztőfüles tál

Vörös anyagú, belül és peremén kívül sötétzöld mázas. Kihajló peremén, valamint

öblében két sorban hullámvonal-alakban körbefutó, apró négyszögek alkotta bepecsételt díszítés. Mélyöblű tál, erősen kihajló, szélén megvastagított peremmel. Ebből a táltípusból a legkorábbi darabok – a már többször idézett – 17. század eleji tabáni 51. sz. gödörből ismertek. 16. századi előfordulásuk nem bizonyított, széleskörű elterjedésüket csak a 17. század második felében figyelhetjük meg.⁵⁶

Korsók

Több vörös anyagú, felső harmadában mázas, kiöntőcsöves korsó, illetve azok töredéke került elő. Jellegzetesen török kori edénytípus, azonban egyértelműen a 16. századra keltezhető darabot az eddigi publikációk alapján nem ismerünk. A 17. század elején már biztosan használatban volt.

Fazekak

A budavári palota 75/14. gödrében leírt fazékkal pontosan megegyező típusú darab került elő innen is. Kívül mázatlan, belül mázas, teste enyhén hasasodik, pereme erősen kifelé hajló, ún. „galléros perem”.

2. A fazekak egy másik típusát egy, az előbbitől csak peremének megformálásában eltérő darab képviselte.⁵⁷ Ez utóbbinak kifelé hajló pereme legömbölyített, alatta kívül borda tagolja. Többek között a budavári leletanyagban, a békési palánk-vár anyagában, valamint az ozorai várkastély 17. századi gödreiben kerültek elő példányai.⁵⁸

A gödör korát a felsorolt párhuzamok, elsősorban a függesztőfüles tál és az 1. sz. fazék alapján a 17. század elejére – első felére kell tennünk.

Összefoglalás

A fent elemzett anyag alapján a következőket állíthatjuk teljes bizonyossággal. A sgraffito díszes kerámia már a hódoltság első időszakában, az 1540-es években megjelenik Magyarországon. Példa erre a budavári palota ásatásának 74/13. gödre, melyet az itt talált nagy mennyiségű középkori kerámia jelenléte miatt inkább a hódoltság első szakaszára, elejére keltezhetünk. Ugyancsak inkább a 16. század végére, mintsem a 17. elejére kell kelteznünk a visegrádi 26. gödröt, az itt előkerült 1556-os évszámú denár miatt. Az összes többi gödör azt mutatja, hogy a sgraffito díszes talpastálak a 17. század eleji anyagban is megtalálhatóak, a század első felében nyilvánvalóan használatban vannak. Arra, hogy a 17. század második felében is használatban lennének egy esetben találtunk bizonyítékot: a budavári palota 74/47. gödrében.

Jelen tanulmány nem vállalkozik e tárgytypus gyökereinek, etnikai hátterének tisztázására. E kérdés megoldásához a törökországi és a balkáni leletanyag nagyon pontos ismeretére, e területekről pedig hiteles ásatásból származó, valóban jól keltezhető leletgyűttesekre lenne szükség.

Az eddigi közlemények alapján úgy tűnik – fenti elemzésemben is utaltam rá –, hogy a magyarországi leletanyag a belgrádi vár leletanyagával mutat szoros kapcsolatot. Az utóbbi anyag keltezése és etnikai meghatározása körül azonban problémák

vannak. Az anyag zöme a belgrádi vár területén, gabonásvermekként meghatározott gödrökből került elő. E gabonásvermek készítését az ásatók az 1440-es, 1456-os és 1521-es török ostromok idejére teszik, s a bennük előkerült leletanyagot a 15. századra keltezve, a lakosság szerb rétegeihez kapcsolják.⁵⁹ Anélkül, hogy a kérdés taglalásába mélyebben belemerülnék meg kell jegyezni, hogy a gabonásvermek nyilvánvalóan csak valamivel később, feltehetően már a vár 1521-es eleste, török kézre kerülése után válhattak szemétgödörökké, így az ásatók fenti megállapításait erősen meg kell kérdőjeleznünk.

JEGYZETEK

- 1 Soproni Olivér, *A magyar művészi kerámia születése. A hódoltság kerámija*. Budapest, 1981, 52–53.
- 2 Gerő Győző, *Türkische Keramik in Ungarn. Einheimische und Importierte Waren*. In: *Fifth International Congress of Turkish Art*. Budapest, 1978, 350.
- 3 Kovács Gyöngyi, *Török kerámia Szolnokon*. Szolnok, 1984, 20–31.
- 4 Garády Sándor, *Agyaművesség*. In: *Budapest Története. III. Budapest a törökkorban*. Budapest, 1944, 386, CXXXIV. t.; Gerevich László, *A budai vár feltárása*. Budapest, 1966, 33, 25. kép.; Fehér Géza, *Macar sanatında görülen türk etkisi: Türk Sanatı Tarihi. Araştırma ve İncelemeleri*. II. İstanbul, 1969, 209–210.; Kovács Valéria, *A szigetvári Zrínyi Miklós Múzeum kiállításai*. In: *Janus Pannonius Múzeum Füzetei* 10. Pécs, 1966, 78, 64. kép.; Soproni Olivér, *Bizánci hatások a felső-tiszai kerámiában: Néprajzi Értesítő* XLI., 1959, 7. kép.
- 5 Lane, Arthur, *Early Islamic Pottery*. London, 1947, 12., 25–26.
- 6 Kovács Gy. véleményével szemben úgy látom, a sgraffito díszes talpastálatat teljesen külön kell kezelnünk, s nem szabad összefüggésbe hoznunk a magyar néprajzi anyagban valóban fellelhető, de egészen más jellegű, és más tárgy típusokon megjelenő bekarcolt díszítésekkel. V.ö. Kovács Gy., *i. m.*, 30.
- 7 E gazdag anyag közlésre való átengedéséért Zolnay Lászlónak tartozom köszönettel.
- 8 Veress Endre, *Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–86-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról*. In: *Budapest Régiségei* 9, 1906., 144.
- 9 Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban*. In: *Budapest története III*. Budapest, 1944, 83.
- 10 Fekete L., *i. m.* 80–81.
- 11 Karácson Imre, *Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1669–1664*. Budapest, 1985, 274.
- 12 Gerevich L., *i. m.* 21. A budavári ásatások helyszínének megrajzolásához Zolnay L. jelentését használtam fel. V.ö. Zolnay L., *Előzetes jelentés a budai vár déli részén végzett 1975–1981. évi feltárásokról*. In: *Budapest Régiségei* 26, 1984, 215.
- 13 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszám: 83.198.2–3.
- 14 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszám: 83.198.1.
- 15 Kovács Gy., *i. m.* 10. tábla.
- 16 Gerő Gy., *i. m.* 359, 10. kép.
- 17 Birtašević, M., *Srednjovekovna keramika*. Beograd, 1970. 59., 66. kép.
- 18 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszám: 83.199.
- 19 Gerő Gy., *i. m.* 351, 360, 11. kép.
- 20 Fehér G. – Parádi N., *Esztergom-szenttamáshegyi 1956. évi törökkori kutatások*. In: *Esztergomi Múzeum Évkönyve*. I. *Esztergom Évlapjai* 1960, XXVIII. kép, 4.
- 21 Nagy L., *Tabán a régészeti ásatások világában*. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 4, 1936, XIV. tábla 2. Az 51. gödörben Rudolf (1576–1608) és II. Mátyás (1608–1619) idejére keltezhető denárok kerültek elő. V.ö. Budapesti Történeti Múzeum Tabáni leltárkönyv 1935. 59.

- 22 Marjanović-Vujović, G., *Kuća iz druge polovine XVII. veka otkopana u utvrćenom podgracu Beogradskog grada – Donjem gradu: Godišnjak grada Beograda* 20, 1973, I. tábla 2., 5.
- 23 Fodor L. – Kozák K., *Leletegyüttesek a románkori székesegyház környékéről. Adatok az egri vár XVII–XVIII. századi kerámiájának történetéhez* I. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve* 8–9, 1970–71, 169.; Siklósi Gy., *Török konyha Isztolni-Belgrád belvárosából*. Székesfehérvár, 1982, 11., 13.
- 24 Fodor L. – Kozák K., *i. m.* 27. kép. A budavári tál leltáriszáma: 83.200.1.
- 25 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszám: 83.197.
- 26 Gerevich L., *i. m.* 24., 27., 12. kép a/3.
- 27 Kalmár J., *A füleki vár XV–XVII. századi emlékei: Régészeti Füzetek* Ser. II. 4. sz. 1959, 35., LXXV. t.; Fehér G., *Török kori iparművészeti alkotások*. Budapest, 1975, 67. kép; Kozák K., *A sümegi és a szigligeti vár XVII. század végi kerámiája*. In: *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 5, 1966, 84–86.
- 28 Marjanović-Vujović, G., *i. m.* 212., IV. tábla, 10.
- 29 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszám: 85.233.
- 30 Kaposvár Rippl-Rónai Múzeum. Leltáriszám: 61.134.1.
- 31 Birtašević, M., *i. m.* 78., 68–69. kép.
- 32 Kuzev, A., *Dve selski grančarski pesči ot XVII–XVIII. v.* In: *Izvestija na Narodnija Muzej Varna* 19, 1983, 133., V. t. 2.
- 33 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszáma: 85.222.5.
- 34 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszáma: 85.222.1–2–3.
- 35 Fehér G. – Parádi N., *i. m.* XXVIII. kép 2.; Kozák É., *Régészeti és műemléki kutatások a dunaföldvári öregtoronynál*. In: *Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 1, 1970, 204.; Nagy L., *i. m.* XIV. tábla 2.; Fodor L. – Kozák K., *i. m.* 18., 45. kép.
- 36 A felsorolt darabok leltáriszámai: 80.249., 82.366.2., 83.366.1. (Budapesti Történeti Múzeum)
- 37 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszám: 83.343.1.
- 38 Kovács Gy., *i. m.* 19. tábla 1–8.
- 39 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszám: 85.250.2., 83.343.1–2.
- 40 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszám: 85.248.
- 41 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszám: 85.250.1.–3.
- 42 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszám: 74.131.3., 74.131.1.
- 43 Birtašević, M., *i. m.* 77., XIV. tábla 4.
- 44 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszám: 74.131.2.
- 45 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszám: 80.223.
- 46 Kovács Gy., *i. m.* 8. tábla 4.
- 47 A gödörben talált többi tárgy leltáriszáma: 80.224., 80.225.1–2., 80.228., 80.229.
- 48 Nagy L., *i. m.* XIV. tábla 2.; Fodor L. – Kozák K., *i. m.* 18. kép; Gerevich L., *i. m.* 33., 25. kép b/4.
- 49 Garády S., *i. m.* CXXXIV. tábla 1.; Gerevich L., *i. m.* 25. kép a/1., Kovács Gy., *i. m.* 8. tábla 1., 9. tábla 2–3.
- 50 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszámuk: 80.501.4–5–3.
- 51 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszáma: 85.200.
- 52 Budapesti Történeti Múzeum. Leltáriszáma: 80.501.9.
- 53 Héjj M., *A visegrádi Alsóvár lakótornyának építéstörténete: Műemlékvédelem* 10, 1966, 6.
- 54 A visegrádi leletanyag közlésre való átengedéséért Héjj Miklósnak tartozom köszönettel. A 26. gödör tárgyainak leltáriszáma: Visegrád Mátyás Király Múzeum 67.21.72–73, 67.21.76–78.
- 55 Gerelyes I. – Feld I., *Hódoltságkori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból*. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986. (nyomtatásban); Kozák K., *i. m.* 86, 5. kép 10–12.
- 56 Gerelyes I., *Adatok a tabái török díszkerámia keltezéséhez és etnikai hátteréhez: Folia Archaeologica* 1985. (nyomtatásban)
- 57 A 6. gödör tárgyainak leltáriszáma: Visegrád Mátyás Király Múzeum. 67.20.13–78.

58 Gerelyes I. – Feld I., *i. m.* (nyomtatásban); Gerelyes I., *Előzetes jelentés a Békés-kas-télyzugi török kori palánkvár ásatsáról: Archaeologiai Értesítő* 107, 1980, 8. kép 4.

59 Bajalović-Hadži-Pešić, M., *Najnovi rezultati arheolosko-konzervatorskih radova na Beogradskoj Tvrcavi. Godišnjak grada Beograda* 18, 1971, 263–264.

SZEMLE

Könyvek

KÖRÖSI CSOMA KISKÖNYVTÁR Akadémiai Kiadó, Budapest

Huszdik kötetéhez közeledik a húsz éve indult Kőrösi Csoma Kiskönyvtár. Ez a könyvsorozat – eredeti célkitűzése értelmében – „a hazai keletkutatás eredményeit ismerteti népszerűsítő formában” „minden érdeklődő, művelődni vágyó olvasó” számára; s méltó kíván maradni a sorozat címéül választott névhez mind a benne foglalt kutatás nemzetközi színvonalát és rangját tekintve, mind pedig széles érdeklődésre számot tartó vagy egyenesen nemzeti tudományos érdekű témaválasztásában.

Egy-egy kutatási folyamat végeredményéről, egy-egy témakör monográfiászerű összefoglalásáról és közrebocsátásáról lévén szó, a sorozat szerzői tárgyak közérthető, lehetőleg irodalmi feldolgozására törekedtek; a jegyzetekben azonban jelezték a kötethez vezető s azon túl is folyó kutatás filológiai problémáit, a tárgy és lehetőségek megszabta mértékben. (Keleti nyelvi problémák elé egyáltalán nem állították az olvasót, s nyelvi nehézségek elé is inkább csak egyetemista-középiskolás mértékben.) Végül a kiadó irodalmi szemelvényekkel és illusztrációkkal kívánta vonzóvá tenni e köteteket; sajnos, a képek mennyisége és minősége jobbra csak a szándékot jelezhette.

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. **Szilágyi Ferenc: Kőrösi Csoma Sándor hazai útja.** 1966. 92 oldal. (Lektorálta: Róna-Tas András).

A beköszöntő kötet végigkíséri a sorozat névadójának, a tibetológia nemzetközi tekintélyű magyar megteremtőjének viszontagságos életútját, és bemutatja példaképpé vált áldozatos tudósi-emberi magatartását. Nemcsak az utazó és tudós életrajzát egészíti ki új vonásokkal a nyelvész és irodalomtudós szerző – szemtanúk és kortársak feljegyzései alapján –, hanem felvillantja Kőrösi Csoma emlékezetünkben élő képét is, sorra véve tibeti útja hősiess vállalkozásának irodalmi és képzőművészeti megfogalmazásait. Ezért sem veszítette érvényét a kötet, a hőse születésének 200. évfordulójáról megemlékező 1984-es Kőrösi Csoma-év kiadványai és megemlékezései után sem.

2. **Józsa Sándor: Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia.** 1966. 205 oldal. (Lektorálta: Csongor Barnabás).

A távol-keleti történelemnek azt a viharos fél évszázadát elemzi, amelyhez Magyarország is volt valamelyes köze – a kiegyezés és az első világháború közötti időben –, legalább az Osztrák–Magyar Monarchia nagyhatalmi törekvései keretében. A korai magyar–kínai kapcsolatok néhány mozzanatának érintése után a sinológus

szerző bőséges levéltári és sajtóanyag alapján mutatja be a Monarchiának Távol-Kelettel kezdeményezett kereskedelmét, 1869-es pekingi szerződésétől egészen az idegen behatolás kiváltotta kínai boxer-felkelésig (1900), pontosabban a leverésében vállalt jelentéktelen és dicstelen szerepléséig. Befejezésül a Kínában megmaradt osztrák–magyar érdekeltségeknek és a boxer-felkelés magyarországi visszhangjának bemutatásakor a korabeli Kína és a magyar politika némely jellegzetességével is megismerkedhet az olvasó.

3. **Kakuk Zsuzsa: Kossuth kéziratai a török nyelvről.** 1967. 136 oldal. (Lektorálta: Szabad György).

Kossuth több évtizedes emigrációjának első két nehéz éve, az 1849 őszétől 1851 őszéig terjedő idő történetét vizsgálja, és Kossuth ekkoriban készült török nyelvtanát fedezi fel a turkológus szerző. Bevezetésül részletezi Kossuth és környezete törökországi sorsának eseménytörténetét, majd azt nyomonza, hogy kitől tanulhatta Kossuth törökül, és hogyan, milyen szóbeli vagy írott segítséggel készíthette nyelvtanát. A nyelvtan kéziratának és tartalmának leírása és értékelése után megemlékezik Kossuth egyéb török nyelvű kézíratairól is. Vállalkozása azonban nem csupán Kossuth apánk emlékének szóló kegyeletes aktus; Kossuth kézíratait a korabeli török nyelvjárástörténet forrásaként is felhasználja.

4. **Diószegi Vilmos: A pogány magyarok hitvilága.** 1967, ²1973. 142 oldal. (Lektorálta: ifj. Kodolányi János).

Másfél évszázados naív érdeklődés és tudományos kíváncsiság után új módszerrel tárja fel a magyarok kereszténység előtti szellemi kultúráját, hagyományos hitvilágát. Az etnológus szerző, aki otthonos a különböző mongóliai és szibériai népek nyelvében és kultúrájában is, az addigi nyelvészeti, régészeti stb. megközelítés helyett mindenekelőtt az őstörténetünkből ismerős életmódú népek néprajzi anyagát tekinti forrásnak. Ebből következteti ki, széleskörű összehasonlító módszerrel, a pogány magyarok hitvilágának részleteit: a világmindenséget tartó világfától a pogány magyar táltos tudományáig, a működéséhez szükséges, máig sem felejtett festői kellékekig és a népe javára végzett áldásos tevékenységéig. A jelenkorból vagy a közelmúltból származó adatok tanulságait a hagyományos társadalmak erős hagyományőrzése, valamint az összehasonlító rendszerezés összefüggése alapján vetíti a magyar őstörténet homályos évszázadaiba.

5. **Galla Endre: Világjáró magyar irodalom. A magyar irodalom Kínában.** 1968. 158 oldal. (Lektorálta: Csongor Barnabás).

A magyar irodalom kínai befogadásának felmérése ez a kötet, századunk első felének kínai nemzeti és forradalmi mozgalmával a fordítások háttérében, s következőképpen Petőfi kínai diadalútjával a középpontban. A sinológus szerző, aki sok éves kínai tartózkodása alatt gyűjtötte össze könyve anyagát, mindenekelőtt vázolja a nyugati irodalom kezdeteit, az ismerkedést Magyarországgal és irodalmával a századforduló után, amikor a nagy író, Lu Hszün első Petőfi-interpretációi is készültek. Majd sorra veszi, hogy a születő modern kínai irodalom mit tartott rokonnak vagy érdekesnek a világirodalomból s ezen belül a magyar irodalomból a kö-

vetkező évtizedekben; erről a magyar művek kínai fordításainak teljességre törekvő jegyzéke tájékoztat.

6. **Lőrincz László: A mongol népköltészet.** 1969. 218 oldal. (Lektorálta: Katona Imre).

A különböző mongol népek változatos történetét híven tükrözik közös vagy rokon népköltészetüknek epikus műfajai: a hősénekek, valamint az ezekkel sok elemükben, vagy éppen gyökerükben közös mesék, és a lírával átszőtt, népdalszerű történetek. A 13. századtól Európán át-átviharzó nomád hadak utódait, akik ma a Mongol Népköztársaságban, a Szovjetunióban és Belső-Mongóliában élnek, a mongolista szerző mongóliai tanulmányútja alapján mutatja be népköltészetükön keresztül. Jellemzi a népi énekesek művészetét, életük hősénekebe kívánczó bonyodalmaikat, valamint a hősénekek formai jegyeit és szerkezeti felépítését; majd bőszeses műfordítás-szemelvényekkel – számos saját fordításával is – érzékelteti az érintett problémákat, és illusztrálja a mongol múlt közösségi irodalmának legreprezentatívabb ágát. A 16. századtól, amikor a történelmi tér beszűkült a nomádok számára, mesébe és lírába hajlottak a hősi énekek: példákat találunk az eredetmagyarázó mesékre, állatmesékre, tündérmesékre, s a szerző segít felismerni bennük a magyar népmesékkel párhuzamos motívumokat is. Végül olvashatunk a kötetben különféle dalokat: ráolvasó, dicsőítő, átokmondó stb. népi énekeket.

7. **Kákosity László: Varázslás az ókori Egyiptomban.** 1969. 202 oldal. (Lektorálta: Dobrovits Aladár).

A világ tudomány előtti megismerésének és meghódításának, azaz a mágikus világgépek és varázslásnak szenteli könyvét az egyiptológus szerző. Az egyik legrégebb, ha nem a legrégebb civilizáció vallási életét és annak történeti-társadalmi hátterét mutatja be óegyiptomi, kopt és görög írott források, valamint a régészet feltárta kultúrtörténeti emlékek művészi vallomása segítségével. Az egyiptomi vallás jellemzése után megismerteti olvasóját az egyiptomi varázslással és történetével, a régi varázslókkal és működésükkel, valamint azokkal az amulettekkel és varázstárgyakkal, amelyek a mai napig tanúskodnak elmúlt évezredek hiedelemvilágáról és elemeinek továbbéléséről modern világunk költői eszköztárában is.

8. **Czeglédy Károly: Nomád népek vándorlása Napkeletől Napnyugatig.** 1969. 160 oldal. (Lektorálta: Kara György).

Több évtizedes filológiai kutatásai során a szerző arra a meggyőződésre jutott, hogy a kelet-európai sztyeppevidék népmozgalmi ázsiai népvándorlási hullámok folytatásai; összefüggéseik felismerését azonban az is nehezíti, hogy a két kontinens Ural és Káspi közötti vidékét már szem elől veszítik a kínai források, s időről-időre a római és bizánci történetírók is. A nyugati és távol-keleti adatokat a sémi (szír, arab), iráni, görög, latin, örmény stb. források egybevetése alapján köti össze a kötet, főként a honfoglalásunk előtti évszázadokra vonatkozóan. A hunok, türkök, avarok ázsiai elődeinek története során megismerkedünk az eurázsiai sztyeppe középső területeinek iráni népeivel, és a heftaliták – avarok (avar-hunok) – neveinek és birodalmainak problémáival is.

9. **Káldy-Nagy Gyula: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon.** 1970. 198 oldal.

annyi elrettentő történelmi leírás és színes-regényes korrajz után a magyarországi török világ első évszázadáról objektív, hiteles képet kapunk e kötetben a turkológus szerző itthoni és isztambuli forráskutatásai alapján. Az oszmán-török hatalom felemelkedésének történelmi vázlatát — Buda elestéig (1541) — magyarországi berendezkedésének és adózói életének leírása követi. Ekkoriban a birodalom fegyverekkel támogatott adóbehajtói — *harács*-szedői — Magyarországon is megjelentek — a *harács*-szedés a magyar nyelvben egyértelművé vált a harácsolással —, s az adózó falusi nép sorsa nem igen különbözött a birodalom többi alávetett földműveestől: *rája*-népétől. S az oklevelek tanulságaiból kirajzolódik azoknak a kereskedővárosoknak a sora is, amelyekben át a hódoltság területe mégiscsak bekapcsolódhatott az európai gazdaság vérkeringésébe.

10. **Fodor Sándor: Arab legendák a piramisokról.** 1971. 178 oldal.

Az ókori mediterrán birodalmak földjén a 7. századtól hódító arabok a régi kultúrák emlékeivel is találkoztak; Egyiptomban például a régmúlt idők számukra már titokzatos piramisaival. Az arabista szerző vallástörténelmi érdeklődéssel, régi szövegek és mai tapasztalatai alapján nyomozza, hogyan épültek bele a hódítók iszlám kultúrájába az alig értett, sőt félreértett idegen elemek: a közvetlen előd görög—római világ szellemi örökségével is felruházott mesés-csodás magyarázatok. S a legendák utóélete sem kevésbé érdekes. Az arabok hódító útjai során Európába is eljutnak e titkos — az állítólag piramis-építő Hermész pecsétjével védett, „hermetikusan” zárt — tanítások, évezredek háttérrel például a Rózsakereszt legendájához.

11. **Tardy Lajos: Régi magyar követjárások keleten.** 1971, ²1983. 221 oldal.

Az oszmán—török hódítás veszélye ellen keleti szövetséget kereső magyar diplomácia útjait kíséri nyomon ez az eurázsiai történelmi távlatokat nyitó, festői részletekig hatoló kötet. Egykorú forrásokból, dokumentumokból és útleíró visszaemlékezésekből bontakozik ki a 15—16. századi magyar külkapcsolatok története. A Zsigmond korától kezdve fenyegető török veszéllyel, amely a Hunyadiak idején még megállíthatónak is tűnhetett, a 16. században — nyugati támogatás híján — már legfeljebb ázsiai—afrikai szövetségesek segítségével lehetett volna szembeszállni. Így próbálkoztak diplomatáink Kelet-Európa hasonlóképpen fenyegetett népeinél; a kisázsiai Karamániában, Perzsiában, Grúziában vagy akár Egyiptomban, nem is egyszer, és nemcsak alkalmyszerűen. S ha földrajzi távolság és más történelmi okok következtében nem is bizonyulhattunk egymás hatékony szövetségesének, a kövek hasznos információkat közvetítettek mindkét irányban; feljegyzéseik — mint e kötet is tanúsíthatja — értékes adatokat, forrásértékű megfigyeléseket rejtenek bátrabságosabb évszázadok olvasói számára is.

12. **U. Kóhalmi Katalin: A steppék nomádja lóháton, fegyverben.** 1972. 219 oldal.

Az évezredekben át rettegettséggel emlegetett sztyeppei nomádokat harcos férfinpünk képével jellemezték az írott és ábrázoló források egyaránt. Ezt a lóra termett, állandó hadikészültségben élő nomád harcost állítja elének az altajista szerző, írott, ré-

gészeti és néprajzi forrásanyag alapján. Két évtizedes kutatás összegezeképpen írja le, kategorizálja és periodizálja – a „nomád kor”-ban: legalább az i.e. 8. századi kezdeteitől a 19. századig – a nomád életmód leglényegesebb és leglátványosabb tartozékait: a lószerszámot és a fegyvereket. A nomád lótartásnak és gazdasági jelentőségének bevezető jelzése után veszi sorra a harci díszbe öltözött lovas munkaeszközait: tárgyak, neveik és formáik bonyolult és változó összefüggéseit, rajzos táblázatokkal szemléltetve időrendjüket és fejlődésük szakaszait. Külön fejezet tárgyalja honfoglaló őseink és a betelepülő kunok könnyűlovasainak felszerelését.

13. **Vekkerdi József: A cigány népmese.** 1974. 280 oldal. (Lektorálta: Kovács Ágnes.)

A keleti eredetű közösségeink közül legjellegzetesebb cigány lakosság közösségi hagyományának epikus részét mutatja be az indológus szerző, jórészt saját gyűjtése alapján. Indiából induló történelmi vándorútjuk vázlatát követően a cigányok sajátos társadalmi szervezetéről, valamint helyhez-országához alkalmazkodó anyagi és szellemi kultúrájukról ad rövid összefoglalást. A cigány-kutatás története után a mesegyűjtés körülményeivel és a meseforrásokkal ismerkedünk meg, majd a cigány népmesék nyelvvel, stílusával, mesealakjaival és a mesék műfaji megoszlásával. Tartalmilag kulturális környezetük hatása alatt alakulnak ezek a népmesék, de megőrzik a cigány mesehagyomány szerkezeti sajátosságait (a motívumok áthelyezése, csonkulása, halmozása, keverése stb.) és társadalmuk hagyományos szemléletét, azokban a mesékben is, amelyek már nem cigány nyelvűek. A magyar nyelvű cigány mesékről, a magyar mesélőknél tapasztalható cigány hatásról és a Magyarországon kívüli cigány mesékről szóló tanulságos megjegyzések után egy tucat cigány népmesét is olvashatunk, magyar nyelven.

14. **Lőrincz László: Mongol mitológia.** 1975. 244 oldal. (Lektorálta: Kákosy László.)

A sztyeppe népe a világ félelmetes jelenségeit gyakran megszemélyesítette és képzeletbeli világot népesített be velük, mindennapi élete mesévé szelídült tükröként. Lőrincz László ebbe a képzeletbeli világba, a mongol mitológiába kalauzolja el olvasóit, a mongol folklór többéves gyűjtése és tanulmányozása alapján. Samanisztikus szertartási énekek, mesék, hőselemek stb., többnyire verses művészi alkotások (általában) emberformájú, csodás hősei, ezek alakváltozásai és bonyolult kapcsolataik jelennek meg a szemléltetésül idézett és elemzett folklór-szemelvényekben. A szerző szerint sokszínűségükre nem világuknak időbeli „fejlődése” vagy csoportjaik hierarchiája ad magyarázatot, hanem helyi eredetük, szoros összefüggésben a kérdéses terület és népei életformájával. A Bajkáltól nyugatra élő kisebb halász-vadász közösségek mitológiája egy-egy isteni hős kalandjaiból, nemzetségek harcaiból állítható össze; a Bajkáltól keletre élő nagyállattartó lovasnomád mongolok inkább csak a természet nagy erőit tisztelik megszemélyesített formában; a földműves monguorok pedig (Kínában, a tibeti kultúra peremén) a buddhizmus hiedelemvilágának körében élnek, az idézett hosszabb teremtésmítosz tanúsága szerint.

15. **Horváth Vera: Görög istenek Indiában. Gandhára művészete.** 1977. 168 oldal. (Lektorálta: Miklós Pál).

Gandhárában, a hagyományos indiai kultúra északnyugati végein – a mai Nyugat-Pakisztán, Afganisztán, déli Közép-Ázsia földjén – különféle ázsiai és mediterrán civilizációk útjai keresztezték egymást, időszámításunk első évszázadaiban is. Ennek a korszaknak a képzőművészetét vizsgálja a művészettörténész szerző: azt a jellegzetes stílust, amelyben a buddhizmus világképe és témavilága hatja át az indiai eredetű építészetet és a hellenisztikus, görög–római jegyeket mutató plasztikai alkotásokat. Áttekinti Gandhára történetét az i. e. 4. századtól, Nagy Sándor hadjárataitól a kusán királyság i. sz. 5. századi bukásáig, majd az ekkoriban Indiából érkező vallási hatásokat, különös tekintettel Buddha és tanítványai tiszteletére. A Buddha-ábrázolásokon kívül – amelyeken fel-feltűnnek Apolló vonásai is –, a kötet számbaveszi a gandhári művészet fennmaradt alkotásait és belső-ázsiai hatását, valamint felfedezésének mozzanatait.

16. **Ecsedy Ildikó: Nomádok és kereskedők Kína határain.** 1979. 238 oldal.

Egy évtizedes kutatás összegezéseként, több összefüggő tanulmányban elemzi a sinológus szerző – kínai történeti források alapján – Kína és a sztyeppei népek békétlen kapcsolatainak i. e. I. évezredi gazdasági vonatkozásait. Megvizsgálja a földműves Kína nomád állattartó kapcsolatainak ellentmondásait („Földművesek és barbárok a régi Kínában”), s ennek káros hatását a kínai külpolitikára, főként a külkereskedelmi politikára. Ezt illusztrálja a békés kereskedők, például az 5–6. századi perzsák küldöttségeinek fogadtatása is. A problémák azonban teljes bonyolultságukban mutathatók ki a 6. század közepén birodalmat alapító türkök kínai hadjáratainak és kereskedelmi követeléseinek összefüggéseiben. Ennek a fegyverrel kikényszerített és zavart kereskedelmi diplomáciának a kínai feljegyzéseiből fény derül a türk birodalom szerkezetének, törzsi szervezetének és nemzeti rendjének sajátos vonásaira is.

17. **Tardy Lajos: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században.** 1980. 243 oldal.

A mongolok („tatárok”) 1241–42. évi hadjáratuk, a „tatárjárás” után visszavonultak ugyan, de Kelet-Európát nem hagyták el; „tatár” néven rendezkedtek be és törökösödtek el, a meghódított területek népességével összeolvadva. A Fekete-tengertől a Kaukázusig terjedő, viszontagságos sorsú vidékkel, kereskedelmi és hadiútjaival kialakult változatos kapcsolataink 13–15. századi történetét tárgyalja a szerző, mindenekelőtt a Fekete-tenger északi partvidékén létesült kereskedelmi kolóniák, itáliai gyarmatvárosok iratanyaga segítségével. Érdeklődésének középpontjában a háborúk és az idegen etnikumok fegyveres érintkezésének sajátos következménye áll: a rabszolgakereskedelem, s az ember-árú nevében áruklodó etnikai jegyek, főként ha a név vagy megjelölés a szolgák („rabszolgák”) magyar származására enged következtetni.

18. **Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok).** Szerkesztette: Tőkei Ferenc. 1983. 390 oldal.

Az állattartó nomád társadalmak kutatásának, történelmi szerepük és legmagasabb szervezeti formájuk: államalakulataik komplex problémáinak összefoglaló vizsgálata csak több tudományág képviselőinek összefogásával lehet eredményes. Ebből a felismerésből születtek a kötet egymást kiegészítő, a problémák más-más aspektusait megragadó tanulmányai. Orientalisták, néprajzkutatók, régészek, történészek közös erőfeszítése találkozott azon az 1978-as konferencián, amelynek alapján e kötet tanulmányai készültek. Sorra kerültek a nomadizmus történetelméleti kérdései (Tőkei Ferenc) és általános történelmi problémái (Ecsedy Ildikó, Róna-Tas András); a nomadizmus különféle típusai: kezdetleges formái a prekolumbián Amerikában (Boglár Lajos) és Fekete-Afrikában (Ecsedy Csaba, Sárkány Mihály); kezdeti korszaka az ókori Közel-Keleten (Komoróczy Géza, Vargyas Péter, Simon Róbert); valamint a legjellegzetesebb, eurázsiai sztyeppei nomád életforma különféle kérdései (Vásáry István, Vékony Gábor, Bartha Antal, Besz Lajos), ennek kelet-európai történelmi vonatkozásai (Matolcsi János, Szádeczky-Kardos Samu, Erdélyi István, Vass Előd, Ivanics Mária) és magyar történelmi kapcsolatai (Györffy György, Bálint Csanád, Földes László).

19. **Gáthy Vera: Államigazgatás a gyarmati és a független Indiában.** 1985. 153 oldal.

Indiában, más gyarmati sorsból szabadult országokhoz hasonlóan, a fejlődés jellegének és ütemének meghatározásában fontos szerepet játszanak az állami intézkedések. Eredményességük nagy mértékben függ a múlt örökségétől, amint az kiderül a kötet három összefüggő tanulmányából is. Szociológus szerzőjük a nagy múltú ország messze nyúló történelmi problémáit is érzékelteti, amikor figyelemmel kíséri a brit gyarmatosítás intézményrendszerének kialakulását – a szándékosan változatlanul hagyott adózó falvak rendszere fölött –, majd az 1947-ben függetlené vált India új államigazgatásának megszervezését. Végül bemutatja a falvak hagyományos világában állami segítséggel megteremtett helyi kormányzást és önkormányzati formát.

Az első 15 kötetet a sorozatot kezdeményező Ligeti Lajos szerkesztette; a 16. kötettől Tőkei Ferenc a szerkesztő (a 19. esetében Ecsedy Ildikó közreműködésével). Az egyes kötetek végső formája a témában járatos lektorok segítségével is köszönhető (gyakran azokban az esetekben is, amikor az nincs jelölve).

A sorozat felöleli a hagyományos keletkutatás fontosabb területeit: Tibet (az 1. kötet), Kína (2., 5., 16.), Mongólia (6., 14.), Egyiptom (7., 10.), India (15., 19.) kutatását; az orientalisztika hagyományos diszciplínái szerint például a turkológiát (3., 9., 16.), cigánykutatást (13.); más tudományosztályozás szerint: a vallástörténet (4., 7., 10., 14.), irodalomkutatás (1., 5.), folklór kérdéseit (4., 6., 7., 10., 13., 14.); a magyar orientalisztika hagyományos összetett kérdéseit: a magyar történelem keleti kapcsolatai (2., 8., 9., 11., 17.) vagy a sztyeppei nomádok problémáit (6., 8., 12., 16., 18.) stb. Még számos más témakör és szempont szerint is kereshetnék a kötetek olvasói a korszerű kutatás mindenki számára hozzáférhető foglatátát.

Ennek a sorozatnak minden könyvtárban ott volna a helye. Sajnos, az eredeti kiadás példányszámai még ezt sem teszik lehetővé. Reménykedjünk benne, hogy

egy-egy kötet új kiadása, esetleg az egész sorozat is hozzáférhető lesz egyszer, legalább az új olvasónemzedék számára.

Ecsedy Ildikó

ABU-HÁMID AL-GARNÁTI UTAZÁSA KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPÁBAN 1131–1153.

Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Arabból fordította Iványi Tamás; magyar jegyzetek: Czeglédy Károly. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 194 oldal

*„Magyarország egyike azoknak az országoknak,
ahol a legkönnyebb és a legjobb az élet”*

– olvashatjuk Abu-Hámid al-Garnáti sorait a Gondolat Kiadó gondozásában a közelmúltban megjelent könyvben. A kötet a szerző első művét, az 1155-ben írt és csak mintegy harminc évvel ezelőtt megtalált *Murib an baad adzsáb al-Magrib* „Nyugat országai néhány csodájáról szóló világos beszámoló”-t, valamint a hét évvel később, 1162-ben ugyanarról az utazásról készült második – több kéziratban is fennmaradt – művének *Tuhfat al-albáb, va nuhbat al-adszáb* „A szívek ajándéka és a válogatott csodák könyve” Kelet- és Közép-Európára vonatkozó részeit tartalmazza. A leírásokból élénk tárul e vidékek életének számos jellegzetessége, pontosan megtudjuk, hogy milyen volt például az igazságszolgáltatás és a vallás, értesülünk a halászat-vadászat különböző módjairól, a pénzről és a kereskedelemről, de olvasunk dzsinnekről és óriásokról is.

A „Murib” leírása a Kaukázus vidékének és a Kaszpi-tenger partjainak bemutatásával kezdődik, részletesen ír Derbentről (arabul Báb-al-Abváb, vagyis a „Kapuk kapuja”), majd a kazárok Volga parti országáról, és Bulgarról (volgai bolgárokról). A szerzőt nagyon megfogta az általa „északi népek” földjének nevezett terület, részletesen ír a hódok viselkedéséről, a prém és kard kereskedelemről, a sí használatáról, a halászatról. A szlávok országának ismertetése után jut el Abu-Hámid *Básgird országá*-ba, vagyis a mai Magyarország területére. Leírja az idevezető utat, néhány különös állatot, majd így jellemzi *Unkúrija*-t: „Bátor emberek, megszámlálhatatlanul sokan vannak.” Legjobban természetesen a magyarországi muszlimok érdeklik, de leírja ennek kapcsán a Bizánc elleni háborút is, s találkozását a magyar királlyal (II. Gézával, 1141–1161). Ezután még néhány csodás (valószínűleg máshonnan átvett és más térségre vonatkozó) jelenséget ismertet, majd szomorú szívvel elhagyja ezt az általa oly nagyon megkedvelt országot. Innen Hvárezmbe megy, és ezzel véget is ér elbeszélése. Másik művéből, a „Tuhfat”-ból a kötet csak egy rövid válogatást közöl, nagyjából ugyanezekre a témákra és területekre vonatkozóan.

A magas szintű középkori arab földrajztudomány a muszlim birodalom életének természetes következménye volt. A nagy birodalom közigazgatása, ügyeinek intézése, útjainak biztosítása lehetetlen lett volna pontos földrajzi ismeretek nélkül. A postamesterek voltak azok, akik pontosan ismerték az egyes településeket, a

köztük levő távolságokat, stb. Az ő adataikra támaszkodtak a földrajztudósok, akik ezeket az adatokat összegyűjtve, rendezve írták nagy földrajzi lexikonjaikat. Volt azonban a földrajzi irodalomnak egy másik műfaja is. Az ide tartozó műveket nem szobájukban dolgozó tudósok, hanem utazók írták. A zarándoklat során minden évben számos hívó jutott el a birodalom különböző részeiből Mekkába, akiknek hosszú útjuk során alkalmuk nyílt megfigyelni a tájakat, városokat, melyeken átutaztak, a népeket, melyekkel találkoztak. A birodalom nyugati részén őket a zarándoklat szent kötelességén kívül is különösen vonzotta az iszlám bölcsőjének, az arab kultúra központjának, a birodalom keleti területeinek a megismerése. Másokat a kalifák bíztak meg a birodalommal szomszédos területek „felderítésével”. A földrajzi ismeretek és így a földrajzi irodalom növekedésében jelentős szerepe volt a kereskedőknek is. Néhány utazó (pl. Ibn Fadlán) a kereskedelmi ill. diplomáciai utakat követve a magyarok őseihez is eljutott, fontos adatokat szolgáltatva a magyar őstörténet-kutatók számára.

Ezek közé a nagy utazók közé tartozik e kötet szerzője Abu-Hámid al-Garnáti is, aki 1080-ban született a spanyolországi mór birodalom fővárosában Granadában. Hazáját azonban 26 évesen örökre elhagyta, hogy sok más kortársához hasonlóan „a tudást keresve” (talab al-ilm) és ritka, érdekes megfigyeléseket, csodákat (a-dzsáib) gyűjtve megismerje a muszlim világot, eljusson híres központjaiba, Alexandriába, Kairóba, Damaszkuszba, Bagdadba, s hogy élete alkonyán elzarándokoljon Mekkába. Az úton kezdetben mint diákkal, később mint oktató hittérítő muszlim jogtudóssal találkozunk vele. Abu-Hámid – ellentétben kortársaival – nem állt meg Bagdadban, hanem tovább utazott olyan tájakra, amelyek kívül estek a muszlim diákok és tudósok megszokott útvonalain, jóllehet megszokott útjai voltak a korabeli karavánkereskedelemnek. Előbb északra ment Derbentbe, onnan Szakszinba – ahol húsz évig élt és látta el tanácsaival a helyi muszlim jogtudósokat – majd pedig Bulgar (a volgai bolgárok városa) és Kijev érintésével 1150-ben eljutott Magyarországra. Három évig élt itt, s 1170-ben Damaszkuban bekövetkezett haláláig – jóllehet tervezte – már nem tért vissza többet, de e három itt töltött évről megörökítettek fontos forrásai történelmünknek, különös tekintettel a Magyarországon akkor – II. Géza uralkodása idején – élt jelentős muszlim lakosságra.

Magyarországra a muszlimok első fontos csoportjai már a 10. században – a magyar honfoglalókkal együtt – elkezdtek betelepülni. Ezek az ún. kálizok, vagy ahogy azt Abu-Hámidnál olvashatjuk, a hvárezmi származásúak. (A két elnevezés azonos voltát Czeglédy Károly mutatta ki: *Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről*. In: *Névtudományi előadások* = Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. Budapest, 1970, 254–259). A kálizok mint adóbérlők, a kincstár képviselői, akik a pénzverésben is részt vettek, jelentős szerepet kezdtek játszani a magyar történelemben, s ezért egy idő után fölkellették a római pápa figyelmét, aki követelte a magyar királytól, hogy térítse át a muszlimokat a keresztény hitre. S jóllehet a hvárezmiektől adóbehajtó, stb. tevékenysége fontos volt a magyar királyok számára, királyaink – ha vonakodva is – de próbáltak eleget tenni a pápai követeléseknek. Ezért a 12. század közepén Abu-Hámid már úgy írja le őket, hogy „keresztényeknek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok”. Más forrásokból tudjuk, hogy a pápák leveleikben töb-

bek között követelték, hogy a kálizokat disznóhúsevés próba elé állítsák, lévén, hogy az iszlám tiltja a disznóhús fogyasztását.

Abu-Hámid tudósításai szerint azonban élt Magyarországon a muszlimoknak egy másik csoportja is, akik „csak [nem muszlimok elleni] háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot”. A szerző részletesen leírja velük való kapcsolatait, melyek alapján joggal következtethetünk arra, hogy ezek – az eddig etnikailag tisztázatlan – muszlimok, akikről csak tőle tudunk, s akiket a szerző magrebieknek (auládu-l-magáríba) vagyis észak-nyugat-afrikaiaknak nevez, egyrészt valóban onnan származnak, másrészt valószínűleg apáik ill. nagyapáik jöttek el a Magrebből, hiszen Abu-Hámid hamar megtanította őket a helyes arab beszédre. E gyors és eredményes tanítás, mely után némelyek egyenesen ékesszólóvá váltak arab nyelven, csak úgy mehetett végbe – ahogy azt Abu-Hámid is írja –, hogy ő csupán „fölszabadította” ezeknek a török beszédhez szokott, második generációs magrebi araboknak lappangó arab nyelvét. Ezen alapul Czeglédy Károlynak az a ma már általánosan elfogadott nézete, hogy ezek az emberek nem besenyők, akik „nyugati” jelzőjüket azért kapták volna, mert nyugatiakkal érintkeztek, hanem az arab világ nyugati feléből (a Magrebből) származó arabok, akik Bagdadon át eljutottak Hvárezembe mint zsoldosok, s akik az iszlám határterületeiről hívásra a sztyeppére is átmentek, hogy csatlakozzanak a sztyepei nomád törzsekhez, mint a törzsfő elit csapatai. Több érdekes részletet is megtudunk magyarországi életükről, az iszlám elterjedtségének mértékéről, részvételükről a háborúban. „Korábban nem ismerték a pénteki imát, de most tőlem megtanulták, a pénteki szentbeszéddel együtt. Azt mondtam nekik: 'A Próféta – Isten áldja meg és adjon neki örök üdvösséget – így szólt: a pénteki ima a szegények zarándoklata; aki nem tud elmenni a zarándoklatra (Mekkába), de részt vesz a pénteki imán, azt várja a zarándoklatért járó jutalom.' Ma már több mint tízezer helyen prédikálnak péntekenként, nyíltan vagy titokban, mivel országuk hatalmas.”

Abu-Hámid műve azonban nemcsak a muszlimokkal foglalkozik, hanem betekintést enged az élet legkülönbözőbb területeire. „Hús birkát adnak egy (arany) dínárért, és ugyanennyibe kerül harminc darab egyéves bárány vagy gödölye is, míg a mézből 500 ratlnyi kerül egy dínárba. Egy szép rabszolganő tíz dínár, de azokban az időkben, amikor hadjáratot vezetnek valamelyik ellenséges ország ellen, akkor egy jó rabnő vagy rúmi rabszolga már háromért is kapható.”

Abu-Hámidtól értesülünk arról is, hogy mikor elhagyta az országot, hogy visszatérjen Szakszinba, II. Géza egy küldöttet küldött vele, hogy az Szakszinban további muszlim katonákat gyűjtson a magyar király seregébe, mivel ezek kitűnően értettek a nyilazáshoz. Megtudjuk még azt is, hogy Abu-Hámid segített e katonák összegyűjtésében, sőt útjára is indította a csapatot – még egy tanítványát is velük küldte, hogy terjessze az iszlámot –, de a katonák megérkezéséről ő már nem tudósít bennünket. S jóllehet joggal feltételezhetjük, hogy ezek az íjászok megérkeztek Magyarországra, erről semmilyen forrásunk sem emlékezik meg.

Mindezt összefoglalva a könyv nagyon fontos forrása a magyar történelemnek. Ezt két lényeges körülmény is alátámasztja. Egyrészt a szerző tollából megismer-tek egyedi, máshol nem található leírásokat tartalmaznak a 12. század közepi Magyarországára vonatkozóan, másrészt pedig nem szóbeszédén vagy régi leírások ismét-

lésén alapulnak (ami a keleti földrajzirodalomban gyakori jelenség volt), hanem a közvetlen tapasztalás élményszerűségén. S jóllehet művében találkozunk számos hihetetlen leírással — mint az óriás hal füléből kilépő lány, a dzsinnek lakta sziget, stb. — a legtöbb, Abu-Hámid által csodaként számon tartott dolog csak a messi vidékről jött utazó számára volt csodálatos, s ezek pontos leírásai igazolják Abu-Hámid megfigyeléseinek hűségét, hitelességét, mint például a Baku mellett a földből feltörő kőolaj vagy a hódok csodálatos várépítése és a sítalpak használata.

A kötet eredetileg O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt szovjet tudósok munkája, akik a fordításhoz bevezetőt, kommentárt és jegyzeteket is írtak. A magyar kiadásban Abu-Hámid útleírásának fordítása az arab eredetiből készült. Czeglédy Károly, e kiadáshoz készített jegyzetében, két — a magyar történelem szempontjából nagy jelentőségű — kérdést tisztáz. Az egyik, a már fentebb említett magrebi muszlimok problematikája, a másik a Jugria-kérdés. A könyv nemcsak a szakembereknek nyújt értékes információkat Kelet- és Közép-Európa 12. századi történelméről, hanem a nagyközönség számára is érdekes, tanulságos olvasmány.

Dévényi Kinga

EVLIJA CSELEBI TÖRÖK VILÁGUTAZÓ MAGYARORSZÁGI UTAZÁSAI, 1660–1664.

Fordította: Karácson Imre. Az előszót és a szómagyarázatokat írta, a jegyzeteket átdolgozta: Fodor Pál. Második kiadás
Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 623 oldal

Evlja Cselebi napjainkig igen népszerű szerző a világon. Szinte minden egykor meglátogatott, azóta önálló államiságra szert tett ország vagy terület kutatói lefordították az őket illető részt, majd erudíciójuktól függően terjedelmesebb vagy rövidebb magyarázatokat fűztek a szerző elbeszéléséhez. Mi élen jártunk ebben a ténykedésben, sőt maga az első török kiadás megfelelő kötetei is aktív magyar közreműködéssel jöttek létre. S bár Szekfű Gyula szélsőségesen kedvezőtlen véleményre ragadtatta magát a mű hitelét illetően, ez sosem gátolta meg helytörténészeinket abban, hogy szelvében-hosszában ne idézzék Evlja Cselebi „világutazó” (ez már-már elmaradhatatlan epitheton ornansa) élénk ecsetvonásokkal megrajzolt leírásait. Böven volt miből meríteni. 1660 és 1664 között a szerző háromszor vágott neki a Magyarország felé vezető útnak. Első alkalommal Temesvár környéki helyeket keresett fel, majd részt vett (Nagy-) Várad ostromában. Innen Zrínyi Miklós csáktornyai központjába vetette sorsa. Egy évvel később főleg Erdélyben barangolt, de közben Kassa vidékére is eljutott. 1663-ban a klasszikus hadi úton menetelve ért el Budáig, majd megint új hódítások szemtanújává lett: (Érsek-) Újvár elfoglalását láthatta. További észak-magyarországi helységek meglátogatása után nagyobb excursus következett: Hercegovina és Bosznia tájain járt, sőt Ragusában is megfordult (e mintegy 80 oldalas rész igazából nem tekinthető „magyarországi utazásnak”). Végül Kanizsa és Zerinvár körül vett részt ütközetekben, így e vidékkel is megismerkedhetett.

A konkrét — bár részleteiben gyakran téves — vár és településleírásokon kívül

Evljija Cselebi ontja az adatokat és történeteket városalapítókról, szent helyekről és személyekről, iparról és mezőgazdaságról, erkölcsről és életformáról, valamint számtalan egyébéről. E hatalmas kavalkádban máig nehéz eligazodni, amiben az is közrejátszik, hogy részletes, a tényekre szorító kiértékelés eddig nem született a számunkra különösen fontos korszakból, a gyenge forrásadottságú 17. századból ránk maradt műről. Persze, talán éppen ezért, hisz sokszor semmilyen szembesíthető anyag nem áll rendelkezésünkre.

A nem lankadó érdeklődés ösztönözhetette a Gondolat Kiadót, hogy újra sokak számára lehetővé tegye e sokszínű, eredeti hangvételi írás megismerését. Külső megjelenésére a kötet igazán szép (a borítón ugyan a 16. század végéről való metszetet látunk Törökszentmiklós váráról, de legalább egy ritkábban szereplő képet). Fodor Pál előszava a lényegét tekintve mértékadó és eligazító, helyesen jelöli ki Evljija Cselebi szerepét mint a mindennapi élet krónikásait. Jegyzetei pedig találó tömörségükkel mintául szolgálhatnak. Sok gondos utánajárással, esetenként török levéltári források segítségével hívásával számos eddig ismeretlen fogalmat, illetve annak pontosabb értelmét sikerült földerítenie. Különösen az ágyúfajták nevének magyarázatában volt eredményes. Annyi hozzáfűzhető, hogy a *baljemez* nevű ágyút mások egy feltételezett *palla (e) mezza* einevezéssel próbálják összefüggésbe hozni, de van olyan nézet is, hogy a törökök a német *faule Metze*-t torzították el népetimológiásan. A beglerbégiségek számánál érdemes lett volna a 17. századi helyzetre is utalni. A zámet-birtokokról megjegyezném, hogy ha ritkán is, de jövedelmük meghaladhatta a 100.000 akcsét.

A gondos szerkesztés sem feleltetheti azonban, hogy felemás kiadvány áll előttünk. A legnyilvánvalóbb gond, hogy csak az egyik kötet újranyomása valósult meg. Helyesebb lett volna mindkét kötetet közölni, s inkább reprintben adni Karácson szövegét, teljesen elkülönítve pedig a korrekciókat és az új jegyzeteket. Azonban még egy lépéssel érdemes lett volna tovább menni: valamennyi magyar vonatkozású részt a legjobb kézirat alapján újból, korszerűen lefordítva, gondosan jegyzetelve publikálni. Ez lenne ugyanis a végleges megoldás Evljija Cselebi ügyében. Mert bizony az isztambuli kiadás – máig érthetetlen okokból – a cenzúra közbelépésének eredményeként itt-ott torzított szövegű. Karácson fordítása ugyan elég megbízható, de nem ritkán dőcögős. Átírása elavult, *kh*-ival (helyesen: *h*) és *ds*-eivel (helyesen: *dzs*) zavarja a tájékozatlan olvasót. A nevek azonosítására nem fektetett elegendő hangsúlyt. Például a 364. oldalon szereplő Panajot nevű tolmácsról már Hammer oszmán története alapján is kellő információt nyújthatott volna. (Teljes neve: Nicusios Panagiotis, élt: 1613–1673 között, isztambuli görög, aki helyben és Padovában (!) tanult, egyebek mellett matematikát és asztronómiát is. Később udvari tolmácsként működött, majd Fazil Ahmed pasa szolgálatába állt, s így vett részt a magyarországi hadjáratban.) Vagy a 367. oldalon elsorolt hetmánok azonosítására sem tett kísérletet. Pedig a *Perapas* mögött rejő Barabas zaporozseci főhetmán, az általa *Ahmelends*-nek olvasott, de *Ihmelnics*-nek is vehető névben a Chmelnicki család egyik tagja, *Serhemet*-ben a Seremetyevék valamelyike, *Dorozsonká*-ban P. Dorozsenko kozák hetmán, *Szergé*-ben pedig I. Szirko ugyancsak kozák hetmán viszonylag könnyen felismerhető (vö. V. Kopčan fordítása: *Evljija Čelebi*. Kniha ciest. Pozsony, 1978. 156. oldal, 46. jegyzet). Helynevek tucatjai, ellenőrizhetetlen történetek

tömkelege vár még azonosításra-megméréésre. De ezt nem lehet a mostani kiadáson számon kérni, csupán jelezni kívántam a gondokat.

A kötet használatát az ilyen jellegű műveknél szokásos személy- és helynévmutató jelentősen megkönnyítette volna.

Dávid Géza

RÓBERT SIMON: IGNÁC GOLDZIHÉR (HIS LIFE AND SCHOLARSHIP AS REFLECTED IN HIS WORKS AND CORRESPONDENCE).

MTA Könyvtára. Budapest – E.J. Brill. Leiden, 1986. 457+8 oldal

Az MTA Könyvtára már évtizedek óta jelentős, mindannyiunkat érdeklő kiadói tevékenységet folytat. Ennek során természetesen elsősorban saját kincseit igyekszik a tágabb közönség elé tárni, de nem zárkózik el tudományos dolgozatok közreadása előtt sem. Ami számunkra, magyar keletkutatók számára külön öröm, hogy jó egy évtizede ebből a Keleti Gyűjtemény is kiveszi részét, mind magyarul, mind pedig idegen nyelven. Ezek a kiadványok, amelyek ma már a világ nagy könyvtárai életének szerves részét képezik, nemcsak meglévő kutatói és olvasói igényeket elégítene ki, hanem újakat is életre keltenek, felhívva a figyelmet nehezebben hozzáférhető vagy némileg kissé elfeledett anyagokra, gyűjteményekre. Az a könyv, amelyet most röviden be szeretnék mutatni, szintén ez utóbbi kategóriába tartozik, ugyanakkor ennek a kiadói tevékenységnek kiemelkedő állomását jelenti.

Az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteménye sok értéket őriz, s közülük egyike a legérdekesebbeknek az ún. Goldziher-levelezés, vagyis a nagy magyar orientalista-nak, Goldziher Ignácnak (1850–1921) bel- és külföldről írott levelek gyűjteménye. A Goldziher által írt leveleket sajnos nem sikerült összegyűjteni, ez alól kivételt csak a Theodor Nöldeke-nek írt levelei képeznek, melyek másolatban rendelkezésre álltak jelen kötet közreadójának, Simon Róbertnek. Ez a levelezés már akkor is lenyűgöző hatású, ha csak pusztán külsőségeit vesszük figyelembe: Goldziher Ignác 13.700 levelet kapott mintegy fél évszázad során, 1.650 személytől. A magyarországi levelek is sok kultúrtörténeti érdekességgel szolgálnak, hiszen Goldziher a kor számos neves személyiségével állt rendszeres vagy alkalmi levelezésben (amely sokszor a telefon szerepét is betöltötte), a hatalmas levélgyűjtemény igazi jelentőségét azonban azok a levelek adják, melyeket a világ különböző országainak nagy orientalista tudósaitól kapott.

Ebbe a hatalmas anyagba enged bepillantást Simon Róbert, jelen kötet közreadója, két úton is. Egyrészt Goldziher Ignácra és műveire vonatkozó tanulmányai révén, amelyek megírásában szerzőként felhasználta a levelezést is, másrészt, a könyv második felében, magának a levelezésnek az anyagából válogatva. A válogatás Theodor Nöldekének Goldziherhez írott levelein kívül felöleli Goldziher válaszleveleit is.

A könyv első része tehát Simon Róbert angol nyelvű tanulmányait tartalmazza, melyeket ő Goldziher életére és munkásságára vonatkozó kommentároknak nevez. Az első fejezet megkísérli megrajzolni Goldziher életútját a múlt századi magyar

milióban (felhasználva egyebek között a két nagy forrást, a levelezést és a Naplót), s ugyanakkor megpróbálja újraértékelni tudományos munkásságát, a zsidóság hazai helyzetének és Goldziher egyéni pályájának a tükrében. Alapvető kérdésfelvetése a következő: mi a titka a „Goldziher-jelenségnek”, vagyis annak, hogy e nagy magyar tudóst nemcsak saját korában ünnepezték világszerte egy egész tudományág megalapítójaként, hanem halála után évtizedekkel még mindig nem szűnő, sőt egyre növekvő érdeklődést vált ki munkássága, párját ritkító tudományos szintézise. „Milyen erő áradhat az 1870-es évek kelet-európai tudósának munkáiból, aki származására nézve magyar zsidó volt, s akinek a világképét és társadalmi értékítéletét kezdetől fogva a porosz-utas fejlődés ... és a dualisztikus szerkezetű magyar társadalom határozta meg, amely nem volt képes megbirkózni a nemzeti és burzsoá fejlődés ellentmondásaival ... ? Még egy vázlatos válaszadás érdekében is tanulmányozni kell az egyenlőtlen fejlődés számtalan olyan mozzanatát, amelyet még nem vagy csak szórványosan vizsgáltak eddig.” (12. oldal).

Magának a tanulmánynak az ismertetése nem lehet itt feladatom, hiszen az időközben már magyar nyelven is napvilágot látott a Filozófiai Szemlében. Eredetileg Goldziher Ignác „Az iszlám kultúrája” c. könyv előszavának készült, abból azonban különböző okok miatt kimaradt. Ugyanebben a kétkötetes művelődéstörténeti tanulmányokat tartalmazó műben jelentek meg magyarul a 2. fejezet tanulmányai, az egyes fejezetek elé írott bevezetők formájában, s így jól hozzáférhetők a magyar olvasók számára. Jóllehet ezek a jelen kötetben a szerény „Comments” összefoglaló címet viselik, szándékuk szerint többek egyszerű eligazításnál vagy bevezetőnél. A szerzőnek az adott kérdésekről vallott nézeteit tartalmazzák, és formailag is inkább önálló cikkek, melyeket egyrészt a Goldziherhez való kötődés, másrészt a szerző, Simon Róbert erős egyénisége és tudományáról vallott nézeteinek koherenciája fűz egységes koszorúba. Az írásokból most csupán egyetlen, nagyon fontos kérdésfelvetést szeretnék kiemelni, mivel ez áll a legszorosabb kapcsolatban mind a kötet címével, mind ismertetésem témakörével. Ez pedig a következő: mi a magyarázata a Goldziher-levelezés példátlan méreteinek, s mi a jelentősége ennek az életpálya ill. életmű szempontjából? Hiszen ez a levelezés csak kis mértékben tartalmaz banalitásokat, s némelyik pedig (mind Goldziher, mind tudós barátai tollából) szinte esszének, kis tanulmánynak felel meg, amelyekben komoly tudományos kérdéseket vetnek fel, vitatnak meg. Mások, melyekben a neves pályatársak Goldziher-től várnak választ kérdéseikre, különösen fontosak Goldziher korabeli jelentőségének és szerepének megítéléséhez.

A kötet második, nagyobbik része (a 157. oldaltól a 457. oldalig) azokból a levelekből közöl válogatást, amelyeket a nagy német orientalista, Theodor Nöldeke írt Goldzihernek (s melyek eredetije a Keleti Gyűjteményben található). Emellett párhuzamosan válogat a Goldziher által Nöldeke-nek írt levelekből is. Ez utóbbiak eredetijét a tübingeni egyetem könyvtára őrzi, de még a 30-as években lemásoltatta az Akadémia. Simon Róbert összesen 89 levelet válogatott ki a két gyűjteményből, 50-et Nöldekétől, s 39-et Goldziher-től. Ez kevesebb mint egy ötöde a teljes anyagnak, de így is nagy segítséget jelent azoknak a kutatóknak, akik nem tudnak bármely nap besétálni az Akadémiai Könyvtárba, az eredetit tanulmányozni. Ugyan-

akkor nemzetközi méretekben felhívja a tudományos körök figyelmét az egész levezésre.

Ez a Goldziher-kötet még két további szempontból is nagy örömet jelent mindenkinek, aki figyelemmel kíséri akár a Goldziher életmű utóéletének alakulását, akár az Akadémiai Könyvtár munkásságát. Egyrészt rendkívül szép kiállítású, gyönyörű kötésű és nyomású ez a könyv, ami ma egyre inkább ritkaságnak számít. Másrészt a magam részéről különös jelentőséget tulajdonítok annak, hogy olyan rangos, a nemzetközi tudományos könyvkiadók élvonalába számító kiadóval tudott társulni az MTA Könyvtára, mint a holland E. J. Brill, amely a terjesztést végzi. Ezzel, úgy érzem, új szakaszba lépett a Könyvtár kiadói tevékenysége. Végezetül meg kell még említenem, hogy a Keleti Gyűjtemény vezetőjének, Apor Évának fáradhatatlan, lelkes szervezőmunkája nélkül ez a kötet nem jöhetett volna létre.

Iványi Tamás

TÓKEI FERENC: A KÍNAI ELÉGIA SZÜLETÉSE. K'Ü JÜAN ÉS KO-RA.

Esztétikai Kiskönyvtár. Kossuth Kiadó, Budapest, 1986. 203 oldal

Néhány hete egy budapesti nemzetközi konferencián Balázs Nándor, az elméleti fizika kutatója (USA) előadásában a „magyar ízlés”-t és kutatói mentalitást jellemezte. Szerinte más országok fizikusaival szemben, akik előbb az általános megoldást dolgozzák ki s azt alkalmazzák az egyes esetekre, a magyar kutatók – az alapelvek tisztázása után – előbb egy különleges esetet értelmeznek, s ebből vonnak le általános érvényű következtetéseket. (Vö. *Élet és Tudomány*, 39. sz., 1222–1223. oldal.)

Ezt a benyomást a természettudományos eredmények keltették, amelyekkel intézményes és módszeres hazai előzmények nélkül lepték meg a világot a magyar kutatók (sajnos, többnyire idegenben). E módszer azonban nem kevésbé jellemezheti a hasonlóképpen szinte hazai előzmények nélkül induló sinológiai, s ennek első kutatói vállalkozását: Tókei Ferenc 1959-ben megjelent kötetét, amelynek most új kiadásával találkozhat az olvasó. Még az is magyarországi indíttatására vall, hogy költői életműben talál forrást a kínai történelmi törvényszerűségek bemutatására, s a költő K'ü Jüan (kb. i.e. 340–278) életében és művében, valamint törvényszerű bukásában – a schilleri „eszmény” elégikus elérhetetlenségében – a kínai költészet, sőt írásbeliség lényegi sajátosságának eredendő okát és példáját elemzi. S nemcsak e kötet hajdani kis példányszáma indokolja az új kiadást, hanem máig is eleven tanulsága a magyar irodalom és történelem, az írói egyéniség és sorsa sokszor „eléigikus” viszonyának a megvilágítására. A kötet elő- és utószava fontos adalékokat tartalmaz a mű keletkezéséről és utóéletéről (az 1968. évi francia és az 1972. évi japán kiadásról is), a szövegmódosítások és átírás-igazítások pedig megkönnyítik az összefüggések megközelítését, illetve az olvasást.

Kína – az 1949-ben megalakult Kínai Népköztársaság – legnagyobb költőgyé-

niségét a Békevilágtanács felhívására 1953-ban ünnepelte a világ. 1954-ben már magyarul jelentek meg főművei Tőkei tolmácsolásában, Weöres Sándor műfordításában. Természetesen ez volt a kötethez vezető kutatás kiindulópontja, még ha itt-ott tetten is érhetők benne az európai, sőt magyar történelmi-irodalomtörténeti tapasztalatok. S a kész magyar fordítás, tartalmi hitelével és formai igényességével, egyben azt is lehetővé tette – teszi –, hogy az olvasó maga is megítélhesse és a szerzővel együtt értékelhesse K'ü Jüan mives és magvas költői örökségének gazdag képi világát, költője korának sorsproblémáit is tükröző belső összefüggéseit. A magyar olvasó így lényegesen előnyösebb helyzetben ismerkedik meg Kína ókorának költői emlékeivel, mint a későbbi párizsi kiadásé – a francia versfordítások ugyanis általában, s kínai művek esetében mindig megelégszenek a költői hangvételi próza-fordítással –, vagy a japán kiadásé, amelyben az ismerős írásjegyek sem hidalhatják át a több évezredes nyelvi távolságot. S nem utolsósorban a fordítások kész formája tette lehetővé azt a bravúros gyorsaságot, amellyel a feszes ívű elemzés szövege megszületett (a szerző szerint egyetlen hét alatt, 1958 januárjában; lásd 5. oldal).

A kötet történelembárázolásának előzményei között számba kell vennünk a szerző ezidőtájt már elkészült írásait is, amelyekben K'ü Jüan korát, költészetének és elődeinek, az úgynevezett Csou-kori (i.e. 11–3. sz.) irodalomnak történelmi hátterét, gazdaságát és társadalmi alapjait vizsgálta (azaz: a falusi földművesközösségeket, a rabszolgatartás patriarchális formáit, és lényegében közösségi földtulajdonviszonyait – l. végső formájukat a *Sinológiai műhely* I. részében: *Elvek és utak*, Magvető, Budapest, 1974). Úttörő felfedezés ez: az ókori Kínában az európai fejlődéstől eltérő történelem különleges, jellemző példáját mutatja be, a marxi ázsiai termelési mód koncepció írásos megfogalmazásának (1960) küszöbén; a negyedszázaddal ezelőtti kiadás voltaképpen még annyi mentségre sem szorul, amennyit – „fiatalos vakmerőség”-et emlegetve – a szerző előszava megkockáztat. A mai olvasó esetleges hiányérzetét pedig Etienne Balázs, a magyar származású nagy francia sinológus megfogalmazásában találhatjuk meg, az előszóban, egy 1960-ban kelt, elismerő, barátian bíráló levelében. Ez az ismertetőt fel is menti a hálátlan és ráadásul igazságtalan részlet-bírálat feladataitól, hogy felrója például a felvázolt történelmi kép némileg „előzetes” egyöntetűségét vagy egysíkúságát, a költészetnek s különösen társadalomtörténeti forrás-jellegének túlbecsülését vagy legalább a tárgyválasztásával járó túlzott hangsúlyozását; vagy éppen bizonyos merész következtetések bizonyítatlanságát. Ehelyett azonban inkább azt sajnálhatnánk, hogy a szerző nem következő évtizedének sinológiai és történetelméleti kutatásai után közelített K'ü Jüan alakjához és művészetéhez; csakhogy nemcsak a történelem, hanem a kutatástörténet eseményei sem felcserélhetők. S a kínai ókor kutatása azóta sem igen segített hozzá az itt felvillantott összefüggések tételes bizonyításához; legfeljebb a Csou-kori Kína gazdagodott új színekkel az utóbbi évtized régészeti eredményei révén. A kellőképpen még nem is publikált leletek futó említésével azonban kár lett volna megbontani a könyv gondolatmenetének költőien – vagy „természettudományosan” – egységes menetét. S különben – gondolhatja a Kína történetében némiképpen járatos olvasó – az újabb sírleletek mégoly meghökkentő fényűzése is legfeljebb a Csou-kori fejedelemségek történetét, vagy még inkább gazdaság- és kultúrtörténetét módosíthatja–színezheti; mert ha egy-egy uralkodó vagy főrangú híve

sírfába oly eredményesen el lehetett temetni, hogy utódaik történetírói is megfedkeztek róla, akkor legalábbis nem lehetett lényeges szerepük a kínai történelem egészének formálásában.

A kötetben – akár az elégia dialektikájával, „kétmozzanatos” tartalmi-formai szerkezetével is összhangban (vö. 201. o.) – K’ü Jüannel csaknem egyenlő súlyt és hangsúlyt kap művészetének forrása: a költészetéhez vezető kínai írásbeliség bemutatása, a K’ü Jüan verseihez hasonlóan tolmácsolt irodalmi illusztrációkkal. Jó értelemben elfogult az „Előzmények” irodalomtörténeti összefoglalása, amely K’ü Yüan költészete felől világítja meg a hozzá vezető, sokszor csupán tartalmi-formai kezdeteket jelentő régi kínai írásbeliséget; a történelmi és filozófiai művekben, valamint a Si king dalaiban követi nyomon az epikus mozzanatok törvényszerű torzulását és líraivá oldását: a kínai elégiának a címében is jelzett „születés”-ét. (Váltaképpen „retrospektív” módszerének eredményességét ki-ki lemérheti Henri Maspero „Az ókori Kína” című korszakalkotó összefoglalásának 1978-ban megjelent magyar fordítása alapján is, amelynek francia eredetijére Tőkei is hivatkozik, elismerőleg vagy vitatkozva vele.)

A kötet második fele bemutatja K’ü Jüan korát – hazája, a déli Cs’u fejedelemség kudarcra ítélt küzdelmét a hegemoniára törő, majdani császárság-alapító C’in ellen –, valamint azt a keveset, amit K’ü Jüan életéről, száműzetésbe torkolló reformpolitikai karrierjéről tudunk. Ezután elemzi K’ü Jüan költészetét, majd elégiái közül is mindenekelőtt a „Száműzetés”-t, amelynek kozmikussá táguló bánata, „hosszúvers”-formája nemcsak iskolájára és költő-követőire hatott, hanem – magyar műfordításban, és e kötet révén is – a magyar költészetre sem maradt hatástalan. (L. az Utószót a magyar „hosszúvers”-ről és a költő-műfordító Nagy Lászlóról.)

A mű új kiadásából új olvasógenerációk is megismerkedhetnek a kínai költészet név szerint elsőként ismert, legnagyobb egyéniségével: K’ü Jüan tragikus sorsával és elégikus életművével.

Ecsedy Ildikó

Konferenciák

XXXII. ORIENTALISTA VILÁGKONGRESSZUS XXXII. INTERNATIONAL CONGRESS OF ORIENTALISTS 1986., Hamburg

1986 augusztus 25–30 között került megrendezésre Hamburgban a XXXII. ICANAS, teljes nevén az International Congress for Asian and North African Studies. Ezen a néven azonban hiába is keresnök a hivatalosan bejegyzett kongresszusok között az első harmincegyet: régebben ugyanis International Congress of Orientalists, azután pedig International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa volt a neve. Az Orientalista Világszervezet javaslatára tehát ismét új nevet kapott a kongresszus és kísérletet tettek tartalmi megújítására is.

Ez utóbbira a gyakorlati tapasztalat kényszerítette a szervezőket: több orientalista tudományág képviselői önállósodtak az utóbbi években, s a szűkebb szakmai kongresszusokra tartogatják java eredményeiket. Ez azonban jószerével csak ennyit jelent és nem többet, hiszen ha kis létszámmal is, de úgyszólván minden orientalisztikai kutatási terület így is képviseltette magát, még a turkológusok is, akik időben közeleső saját kongresszusukra összpontosították figyelmüket. S voltak néhányan egyiptológusok, assziológusok, noha előttük a régészeti fórumok is nyitva vannak.

A címjegyzék szerint körülbelül 850 résztvevő jelezte július közepéig részvételi szándékát. A tényleges létszám ennél valamivel magasabb is lett, de a lista és jelenlévők névsora több ponton eltért egymástól. Örvendetesen népes delegáció érkezett három nagy keleti országból: Japánból, Kínából és Indiából. Ők alkották a résztvevők legalább felét, kivált, ha hozzájuk számítjuk az Egyesült Államok és Nyugat-Európa egyetemlein dolgozó honfitársaikat. Népes küldöttségek érkeztek az Egyesült Államokból és a Szovjetunióból – az utóbbi ország delegációját Kim professzor, a SzUTA Orientalisztikai Intézetének igazgatója vezette. Sajnálatos, hogy a szocialista országok még a jelzett létszámmal sem voltak jelen, a legtöbben lengyelek, ők is talán csak öten. Magyarországot ketten képviseltük: Hazai György akadémikus, az Orientalista Világszervezet titkára és jómagam. Magyar résztvevő ennek ellenére szép számban akadt: szinte minden világrész delegált egy-két ottlévő magyar tudóst, kutatót. Igaz, képviseltették magukat sumero-magyarológusaink is.

A kongresszus fő szervezője a Hamburgi Egyetem volt, amely eddig már két orientalista világkongresszusnak adott otthont. Ezt a tapasztalatot egészítette ki a mai szervezők bámulatos gondossággal megtervezett és kitűnően megszervezett mostani kongresszusa. Prof. A. Wezler és munkatársai minden elismerést megérdemelnek.

A kongresszus munkáját, a közgyűlés jellegű megnyitó és zárüléstől eltekintve, szekció- illetve panelülések keretében folytatta. Ezek már 25-én, hétfőn délután

elkezdődtek és péntek estig tartottak. A szokásos módon, harminc percet hagyva egy-egy előadásra és vitájára, egy szekcióban naponta 12–15 előadás hangzott el. Még a kieső előadások mellett is ragaszkodtak az eredetileg jelzett időpontokhoz, ez enyhítette azt a nem kis gondot, hogy a párhuzamosan zajló előadások közül nehéz volt a választás. Bonyolította a helyzetet az is, hogy három helyszínen zajlottak az események: a Kongresszusi Központban, az Egyetem központi épületében s a valamivel távolabbi Bölcsészkaron.

A szekciókról:

Az 1. szekció régészeti és művészettörténeti előadásokat fogott egybe. Kitűnő előadást hallhattunk K. Mysliwiectől a lengyelek egyiptomi ásatásáról, érdekes előadásokat S.R. Raótól, Lothal ásatójától, aki ezúttal a tengeralatti régészet útján keresi az Indus-civilizáció víz alá merült városait. Igaz, egyelőre nem túlságosan meggyőző a *Mahábháratá* Krisnájának városát, Dwárkát, elsüllyedt Indus városnak értelmezni. – A művészettörténetesek több előadása foglalkozott elméleti kérdésekkel, mások egy-egy korszak összefoglaló elemzésével álltak dobogóra. Ikonográfiai és numizmatikai előadások szintén elhangzottak a szekció keretében.

A 2. szekciót a buddhista kutatásoknak szentelték. Ebben a szekcióban elsősorban japán és indiai tudósok szerepeltek, a témák a buddhista stúdiumok teljes körét felölelték, s az egész szekció a buddhizmus interdiszciplináris tanulmányozását tekintette fő feladatának.

A 3. szekció Közép- és Belső-Ázsia kutatására szakosodott; itt hangzott el az altajistikák és mongolisták több előadása, alszekciót kapott az iranisztika és tokhár tanulmányok, külön a tibetisztika.

A 4. szekció a keresztény Kelet témaköréből vette igen érdekes előadásait: többen foglalkoztak etióp, kopt témákkal, s több előadás érintette az örmény kereszténység kérdéseit.

Az 5. szekció Kelet-Ázsiáé lévén, benne a sinológia kapta a legtagabb teret, s itt szerepelt a kínai előadók többsége is. A másik alszekció a japán kutatásoké volt, ebben japán kutatókon kívül igen sok nyugati előadó is szerepelt.

A 6. szekció iranisztikai előadásai állandó telt házat vonzottak, s csak sajnálni lehet, hogy több meghirdetett előadás elmaradt, mivel nem érkezett meg az előadó.

A 7. szekciót az iszlám tanulmányok kapták, élénk érdeklődés mellett zajlottak igen sokféle előadásai, amelyek egyaránt foglalkoztak ó-, közép-, sőt legújabbkori vallástörténeti, irodalmi és művészeti témákkal.

A 8. szekció Közel-Kelet és Észak-Afrika kutatóit fogta egybe, de nem hangzott el a huszonegy meghirdetett előadás mindegyike. Ezek az előadások elsősorban az arab történelem különböző korszakait vizsgálták.

A 9. szekció a sémi filológia és az ókori Közel-Kelet témaköréből hirdetett tizenkilenc előadást, többségüket meg is tartották.

A 10. szekció eleve A, B, C, D, E alszekciókban folytatta munkáját, minthogy ez volt az egyik legnépesebb szekció. Ha valamelyest meghatározható az egyes alszekciók profilja, akkor az mondható, hogy az A alszekció főként vallástörténeti vagy vallási szövegek filológiai vizsgálatával foglalkozott, a B inkább szociológiai kérdésekre összpontosított, a C-ben a szanszkrit filológia dominált, a D alszekcióban huszadik századi kérdésekkel foglalkoztak, az E alszekcióban pedig védikus problé-

mákkal. Ez utóbbi alszekció egyik legizgalmasabb és leglátogatottabb előadása Johannes Bronkhorsté volt, aki a védikus kronológiát kísérelte meg új alapokra helyezni. Önmagában zárt érv-rendszere azonban nem győzte meg hallgatóit arról, hogy mintegy fél évezreddel későbbre teendők a védikus kronológia határai. – Mind ez a tematikus felsorolás azonban csak hozzávetőleges: minden alszekció gazdag, és csak viszonylag egységes témakört fogott át.

A 11. szekció Délkelet-Ázsia és a Csendes-óceáni övezet kérdéseivel foglalkozott: a regionális sokszínűségnél csak a tematikus sokféleség volt gazdagabb.

A 12. szekciót teljes egészében az ázsiai gyógy módok kérdésének szentelték, s ebben a témakörben húsznál is több előadás hangzott el, kb. egyenlő arányban megosztva kínai és indiai témák között.

A 13. szekció a turkológiáé volt: mintegy tucatnyi, változatos témájú előadást tartottak benne.

A 14. szekció könyvtártudományi előadásaival kétségtelenül a legkisebb létszámú szakembert vonultatta fel. A 15. szekció viszont újszerűségével tűnt ki: a személyi számítógépek és az orientalisztika kapcsolatának témaköre végérvényesen bevonulni látszik a keletkutatásba, mint az elhangzott másfélútcát előadás igazolja.

A panelek tematikus elrendezésükkel gyakran átfedték a szekciós témákat (pl. Kereszténység Ázsiában – 1. panel), máskor nagyon érdekes témákat vettek célba: a 2. panel a pásztorkodó nomádok politikai szervezetével, közelebbről a törzs kérdésével, a 3. pedig a kínai jog huszadik századi modernizálásával foglalkozott. Voltak olyan panelek, amelyeken csak egy korszakot vizsgáltak egy meghatározott aspektusból (az i. sz. 2. századi Han dinasztia történeti és filozófiai írásai – 4. panel; vagy az ázsiai buddhista tradíció átman koncepcióját vizsgáló 6. panel). Az 5. panel délkelet-ázsiai politikai vezetők portréjának megrajzolására vállalkozott, a 9. panel viszont az ázsiai hagiográfiáról kívánt áttekintést adni. Igen sok érdeklődőt vonzott a 7. panel: Öngyilkosság Ázsiában.

Helyet kapott a keleti és nyugati irodalmak kölcsönhatásának témája (8. panel), a kínai szövegek olvasására kialakított szomszédos olvasási gyakorlat (10. panel), a modern kínai regény egy irányzata (11. panel), az indiai episztemológia és logika (12. panel), a legújabb dél-ázsiai epigráfiai leletek (13. panel), a vallás és etnikai konfliktus kérdése (14. panel), a szakák világa (15. panel) és a kéziratok (16. panel).

Az elmondottakból is bizonyára kiténik, hogy a kongresszus jó értelemben folytatta az Orientalista Világkongresszus hagyományait, s a résztvevők azzal a tudattal tapsolhatták meg azt a bejelentést, hogy három év múlva Torontóban rendezik meg a XXXIII. ICANAS-t, hogy nagyon tartalmas, színvonalas konferencián vettek részt Hamburgban.

Puskás Ildikó

29. ÁLLANDÓ NEMZETKÖZI ALTAJISZTIKAI KONFERENCIA
 29. PERMANENT INTERNATIONAL ALTAISTIC CONFERENCE =
 PIAC
 1986., Taskent

Az évente megrendezésre kerülő PIAC — idén szept. 15-e és 20-a között — első ízben ült össze a Szovjetunióban, ezen belül is az egyik török nyelvű köztársaság, Üzbegisztán fővárosában, Taskentben.

A tanácskozást plenáris ülésen nyitották meg, majd a résztvevők nagy számára való tekintettel az előadások három szekcióban hangzottak el: a történelmi, nyelvé-
 szeti, valamint a folklór, irodalom és művészeti szekcióban.

A konferencián húsz országból mintegy háromszázan vettek részt. Az előadá-
 sokról még csak érintőlegesen sem lehet e szűk keretek között megemlékezni, ezért kizárólag a magyar résztvevők előadásairól adunk rövid beszámolót.

Czeglédy Károly a kazárok eredetének kérdésével, s történetük első évszázadai-
 nak problémáival foglalkozott. Bebizonyította, hogy eredetüket tekintve a kazárok
 az oguzok ujjur törzsének altörzsei között említett kaszarokkal voltak részben azo-
 nosak, akik az i.e. 3. századig visszamenőleg a tinglingek, a későbbi tielők, nagy
 törzscsoportjai közé tartoztak. Közülük történelmi jelentőségük volt az ogur tör-
 zseknek is, akiknek egy része az 5. század közepén költözött Kelet-Európába ko-
 rábbi szálláshelyükről, az Irtis felső folyása vidékéről.

Kakuk Zsuzsa „Kúnos Ignác tatár anyaga” c. előadása meleg fogadtatásban ré-
 szesült. Kúnos Ignác az Esztergom környéki és a csehországi Éger (ma Cheb) mellet-
 ti első világháborús hadifogoly táborokban mohamedán vallású hadifoglyoktól,
 vagyis különböző tatároktól (kazáni tatárok, miser-tatárok krími tatárok) jelentős
 folklór anyagot gyűjtött. Ennek a kiadatlan anyagnak a feldolgozásáról, kiadási ter-
 veiről számolt be az előadó, különösen részletesen elemezve a népdalok sajátosságait
 tartalmi, formai és nyelvi szempontból.

Róna-Tas András élénk vitát kiváltott „A keleti türk rovásírás eredete és fejlő-
 dése” c. előadása a keleti türk rovásírás kialakulását kívánta nyomon követni a belső
 rekonstrukció módszerével. Az előadó felvázolta, hogy a belső török fejleményeknek
 két típusa van: a diakritikus jelek hozzáadása és a piktogrammok használata. A má-
 sodlagos török eredetű jelek leválasztása után megmaradt ábécét lehet csak össze-
 vetni az arameus írással. Az eredeti nem lehetett szogd, mert a „lamed” *l-t* és nem
d-t jelöl. Valahol a birodalmi arameus, a szogd, az armazi között kell a prototípust
 keresni. Volt kései szogd hatás, az *lt*, *nt* és *nč* szogd helyesírási szokásra megy vissza.
 Az írást először használó török nép *r*, *l* török — tehát nem köztörök — nyelven
 beszélt.

Lőrincz László „Madarak a burját hősénekekben” címmel tartott előadást, mely-
 ben a készülő burját hősének motívum-indexének egy részletét mutatta be. Az éne-
 kekben szereplő madarak funkcióival, a hősökhöz való kapcsolatával foglalkozott.
 Kitért a mitikus, elképzelt madár-alakokra és a valóságban létező madarakra egy-
 aránt.

Vásáry István „Keresztény kunok és tatárok a Krímben a 13–14. században”
 címen tartott előadást. Az előadás fő forrása a krími Szudak város egy görög nyelvű

Szinakszarion-ja (Szentek Élete), amelyben a lapok oldalára különböző személyes jellegű bejegyzéseket tettek a 13–14. században. Ezek a bejegyzések több, mint 150 személynevet tartalmaznak, melyeknek többsége görög eredetű, azonban mintegy 40 nyilvánvalóan török, sőt néha tipikusan kipcak-török eredetű. Az előadó bizonyítani próbálta, hogy ezeknek a török neveknek a viselői a szudaki görög közösség által megtérített keresztény kunok voltak. Néhány esetben valószínűsíthető, hogy kereszténnyé lett tatárokról van szó.

Mándoky Kongur István „Jenő és Yänäy” c. előadásában a baskír–magyar történeti kapcsolatok kutatásának egyik sarkalatos kérdését, a két nép törzsneveinek egyeztetését vette újra szemügyre, új szempontok szerint. Az eddig rokonnak tartott magyar *Jenő* és a baskír *Yänäy* nevekkel kapcsolatos félreértésekre, hibákra és téves magyarázatokra mutatott rá. Amellett foglalt állást, hogy az azonosításnak hangtani, jelentéstani, szótörténeti akadályai vannak. Véleménye szerint a baskír *Yänäy* törzsnév a magyarság vándorlása és honfoglalása koránál jóval későbbi időben alakult ki.

Zimonyi István „A volgai bolgárok két tűz között (1220–1236)” címmel tartott előadást, melyben a volgai bolgár politikát elemezte a Kelet-Orosz Hercegség és a mongolok elleni küzdelemben. A volgai bolgárok békét kötöttek az orosz fejedelemséggel, s minden erejüket a mongolok ellen összpontosították. Ez a politika sikeresnek bizonyult az 1223., 1229. és az 1232-es években, midőn kisebb mongol seregek támadásait kellett visszaverni, de hiábavaló volt 1236-ban, a mongol világbirodalom jelentősebb hadereje ellen.

Sárközi Alice „Profétikus irodalom Mongóliában” c. előadásában eddig kiadatlan gazdag anyag alapján bemutatta, hogy Mongóliában a 17–20. században keletkezett, kínai és tibeti mintákat követő profétikus művek politikai célokat szolgáltak. A legmagasabb egyházi és világi körök hatalmának megszilárdítása érdekében íródtak. A profétikus művek közös jegyeik alapján egy irodalmi műfajba tartoznak, mely műfaj különbözik mind a történeti munkáktól, mind pedig a szépirodalmi alkotásoktól.

A számos értékes előadás végighallgatásának fáradalmait enyhítette a csodás üzbég táncegyüttes színpompás előadása, valamint egy szőlészeti gazdaságba tett látogatás. A szamarkandi kirándulás felejthetetlen élmény marad mindenkinek.

Mindannyiunk nagy öröme szolgált, hogy ebben az évben az Indiana University arany medálját magyar tudós, Czeglédy Károly kapta meg, kinek ezúton is szívből gratulálunk.

Sárközi Alice

**AZ OSMÁN KOR ELŐTTI ÉS OSMÁN KORI TANULMÁNYOK
NEMZETKÖZI BIZOTTSÁGÁNAK VII. SZIMPOZIUMA
INTERNATIONAL COMMITTEE OF PRE-OTTOMAN AND OTTO-
MAN STUDIES. SEVENTH SYMPOSIUM
1986., Pécs**

Buda visszafoglalásának 300. évfordulója alkalmából hazánkban több olyan konferencia került megrendezésre, melynek témája az oszmán birodalom és a hódoltság-kori Magyarország volt. Az ezekhez kapcsolódó egyik legrangosabb rendezvény a CIÉPO (Comité International d'Études Pre-Ottomanes et Ottomanes) VII. konferenciája volt, amelyre Pécssett, szeptember 7–11. között került sor. Szervezője Hazai György akadémikus, a CIÉPO egyik alapító tagja.

Húsz országból több mint százhusz résztvevő érkezett Pécsre, ahol az Akadémia Zsolnay kerámiákkal díszített székházában – kiváló tudományos légkörben – három szekcióban, közel hetven előadás hangzott el. A rendezőség körlevelében „Az oszmán uralom Európában a 16–17. században” kérdéskörét jelölte meg fő témául, ezenkívül két kerekasztal beszélgetést hirdetett meg. Az első „Az oszmán birodalomtól a török köztársaságig: források és módszerek” címet viselte. A másikon Paul Dumont vezetésével az oszmán provinciák 19. századi társadalomtörténetének kérdéseit vitatták meg.

Érdemes megjegyezni, hogy – amint az a konferencia programjából is kiténik – mostanában egyre nagyobb figyelem fordul a 19. századi oszmán birodalom problematikájára felé. Az ajánlott témák mellett a CIÉPO kongresszusokon elhangzó előadások természetesen foglalkoznak az oszmán birodalom történetének, irodalmának, politikájának, művészettörténetének szinte minden aspektusával, tárgyalnak nyelvészeti és zenei kérdéseket is.

Olyan kiváló tudósok elnököltek a konferencián, mint Irène Melikoff, a strassbourgi egyetem professzora, Bernard Lewis Princetonból, Anton C. Schaendlinger, a bécsi egyetem török tanszékének vezetője. Eljött a Török Történelmi Társaság (Türk Tarih Kurumu) elnöke, Yaşar Yücel is, aki Amásziának a 17–18. század fordulóján végbement történetét érintő, eddig ismeretlen irat alapján tartott előadást. Nagy érdeklődés előzte meg E. van Donzel-nek, az Iszlám Enciklopédia egyik főszerkesztőjének egy jemeni vilájet 17. századi népességéről, Robert Mantran-nak, a CIÉPO elnökének Galata 16–19. századi üzleti életéről, kereskedelmi forgalmáról tartott előadását, valamint Jacob Landau-nak, az izraeli Politikai Tudományok Társulatának elnökéét is, aki fontos 18. századi holland követségi iratok történelmi forrásértékére hívta fel a figyelmet.

Sokan a külföldi előadók közül is – tekintettel a konferencia helyszínére – magyar vonatkozású témát választottak előadásuk tárgyául. Különösen érdekes volt Kemal Karpat előadása, aki a Kossuth emigrációra vonatkozó forrásokról adott áttekintést. Azokat a jegyzékeket sikerült felkutatnia, melyek a szultán szolgálatába állt magyarokra és lengyelekre vonatkoznak, de rábukkant a menekültek ellátását dokumentáló forrásokra is. – Barbara Flemming Mevlana Isza történelmi munkájának Magyarországra vonatkozó fejezeteiről adott áttekintést. Ez a török krónikás megfordult több hódoltsági magyar városban, így például részletes leírást olvashatunk

nála a 16. századi Székesfehérvárról. Leírásának különös érdekessége, hogy nem a hivatásos történetíró szemével láttatja az eseményeket, hanem képet ad arról, hogy a katonák maguk hogyan élték meg a hódításokat. – Christine Woodhead Eger vára 1596. évi meghódításának oszmán forrásairól adott értékes összegzést. Előadásában egy tucatnyi oszmán krónikát vetett össze, miként számolnak be a nagy katonai dicsőségként elkönyvelt ostromról. – Gilles Veinsten előadása értékes adalékot nyújtott az úgynevezett „szulejmáni ajánlat” körüli vitákhoz. Azt mérlegelte, milyen esélye volt annak, hogy egész Magyarország az Erdélyéhez hasonló státusba kerüljön az oszmán birodalmon belül. – Markus Köhbach, aki már a múlt évi isztambuli turkológiai kongresszuson és az idén, Szigetváron megrendezett reneszánsz konferencián is egy-egy, a magyarországi hadieseményekkel kapcsolatos török legendát elemzett mint irodalomtörténeti emléket és mint tanulságos történeti forrást, most a temesvári Ibrahim Naimeddin történeti munkáját mutatta be. – Tadeusz Majda egy Bocskaira vonatkozó, latin betűs, de török nyelvű iratot elemzett – főként nyelvi szempontból. – Nenad Močanin a bádzs és gümrük terminológiai kérdéseivel foglalkozva azt a megfontolandó javaslatot tette, hogy össze kellene fogni egy, az oszmán történeti terminus technicusok fejlődését taglaló lexikon létrehozására. – Josef Matuz a budai pasákról írandó összefoglaló jellegű művének körvonalait vázolta fel hallgatósága előtt.

A magyar oszmanisták, bár szép számmal képviseltették magukat, csupán három előadással jelentkeztek. Ennek egyik oka az volt, hogy többen a néhány nappal azelőtt megrendezett budavári konferencián tartottak előadást (ott hallhattuk Hazai György „Az oszmán birodalom képe a kortársak szemében”, Káldy-Nagy Gyula „A török birodalom és vazallus államai az 1680-as években” és Dávid Géza „A török hódoltság korának demográfiai mérlege” című előadását).

Pécsett Soós Tamás a török újságírás hőskorát – a 19. sz. második felének, a 20. század elejének időszakát – elevenítette fel, elsősorban az 1865-ben életbe léptetett sajtótörvény hatását, valamint a sajtó és az ifjútörök mozgalom kapcsolatát vizsgálva. – Vass Előd az egri vilájet történetének 1596–1687 közötti forrásairól beszélt. – Gerelyes Ibolya a Nemzeti Múzeum újabb szerzeményeit, 16–18. századi török vagy török hatásra a Balkánon készült ötvöstárgyakat mutatott be. Ilyenek többek között azok a balkáni eredetű csészék, amelyek Bulgáriában, Szerbiában, Dél-Magyarországon egyaránt előkerültek. A múzeum anyagát gazdagítják még – nagyrészt Gerelyes Ibolya szaktudásának köszönhetően –, két írószer-tartó IV. Mehmed (17. század második fele) és III. Ahmed (18. század első fele) korából, két türkizekkel díszített női és férfi öv, valamint egy 17. század végi talizmán-tok (Ezek a tárgyak megtekinthetők a Nemzeti Múzeum kiállításán).

A kétévenként megrendezésre kerülő CIÉPO konferencia következő állomása Minneapolis lesz, szervezője Caesar E. Farah, az ottani egyetem professzora.

A Pécsen elhangzott előadások mind tartalmi mondanivalójukkal, mind az újabban előkerült történeti források feltárásával nagymértékben elősegítették a kutatómunka további fejlődését.

Az előadások teljes anyaga Hazai György szerkesztésében a közeljövőben meg fog jelenni, és ez alapul szolgálhat majd egy részletesebb elemzés elkészítéséhez.

Zsiga-Kiss Andrea

IV. NEMZETKÖZI TÖRÖK GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KONFERENCIA (1071–1920).

IV. INTERNATIONALER KONGRESS FÜR TÜRKISCHE WIRTSCHAFTS- UND SOZIALGESCHICHTE (1071–1920).

1986., München

Kezdetben volt a PIAC (Permanent International Altaistic Conference). Túl tágnak tűnt. Kisarjadt belőle a CEPO, majd CIEPO (Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes). De a specializálódás még tovább haladt: nemzetközi bizottság alakult a török gazdaság- és társadalomtörténet tanulmányozására. Ennek élén jelenleg Halil İnalcık áll, tagjai pedig Osman Okyar, Emel Doğramacı, Kemal Karpat, Bernard Lewis, Hans Georg Majer, William Mc Neill, Irène Mélikoff, Nikolaj Todorov, illetve egyetlen nem-turkológusként Immanuel Wallerstein. Ankara, Strassbourg és Princeton után ezúttal München vállalkozott a negyedik ülészak lebonyolítására, nem a legideálisabb időpontban, augusztus 4. és 8. között. A gondos előkészítés eredményeként még ez a tényező sem hatott kedvezőtlenül a részvételi kedvre: az előzetes jelentkezők közül szinte mindenki meg is érkezett, szám szerint mintegy 150-en. Természetesen a legtöbben az NSZK-t képviselték, de sokan jöttek Törökországból, az Egyesült Államokból, a szocialista országok közül pedig Jugoszláviából és Bulgáriából. A „gazdasági nehézségek” miatt sajnálatos módon Magyarországról csak én voltam jelen. Ez is annak köszönhető, hogy egy kerekasztal beszélgetés egyik előadójának H. G. Majer professzor a bizottság nevében meghívott.

A konferencia lebonyolítási rendszere igen szerencsésnek mondható. Minden délelőtti és délutáni ülés egy-egy kiemelt előadással kezdődött, s csak utána bomlottunk föl szekciókra. E referátumok szónokaiul sikerült a szakma kiválóságait kiszemelni és megnyerni, akik nemcsak izgalmas kérdéseket vizsgáltak 45–50 percen át, de többnyire – és ez ritka adottság – még jó előadóknak is bizonyultak. A sort İnalcık professzor nyitotta meg, aki „Festvortrag”-jában, az egyetem kicsit rosszul hangsósított, szecessziós Nagy Aulájában „*Mukátaa és iltizam*” címen kivonatolta egy nagyobb tanulmányát, amely nem is egy ponton helyezi új megvilágításba e két összefüggő terminus technicus történeti hátterét. A továbbiakban Klaus Kreiser, Maria Todorova, Mehmet Genç, Heath Lowry, Suraiya Faroqhi, Wolfgang Müller-Wiener, Paul Dumont és Wolf Hütteroth taglalt egy-egy tematikát. Lowry és Faroqhi más-más aspektusból közelített a szandzsákösszeírások kérdésköréhez; előbbi használhatóságuk korlátaira és buktatóira irányította rá a figyelmet, kissé túl sötétre rajzolva a képet, utóbbi a mezőgazdaságra és a paraszti életformára vonatkozó, a birodalom nem európai régióit érintő eddigi eredményeket foglalta össze korszerű szemléletű szintézisbe. Hütteroth-ot emelném még ki, aki briliánsan felépített, remekül illusztrált előadásában az Erlangenben folyó térképészeti munkálatok műhelytitkaiba vezetett be, sokoldalúan mutatva rá az effajta ábrázolásokban rejlő gazdaságtörténeti tanulságokra. M. Todorova a 19. századi bulgáriai demográfiai viszonyok alakulásáról beszélt nemcsak elfogulatlanul, de a történeti demográfia teljes fegyvertárát is felvonultatva (mégis hosszúra nyúló, részben méltatlan, sőt politikai célzatú hozzászólások pergőtüzébe került).

A Bernard Lewis vezette kerekasztal beszélgetés előadói közül Metin Kunt „Köz-

pont és periféria az Oszmán Birodalomban”, magam „A szandzsák mint a helytörténeti kutatások tárgya”, Michael Ursinus pedig „A kazá mint a helytörténeti kutatások tárgya” címen olvastunk fel vitaindító anyagot. A panel célja főleg a helytörténeti kutatások lehetőségeinek közös alapra helyezése volt, és ebben sikerült is egyetértésre jutni. Két hozzászóló azonban nem helyezte a két konkrét és az egy fölöttébb általános téma egymás melletti szerepeltetését.

A szekcióülések programjából kitetszett, hogy a 16. és a 19. század áll a kutatások homlokterében. Ez nem is véletlen: a forrásadottság épp e korokból a legkedvezőbb. Területileg egyre nagyobb szerepet kapnak a közel-keleti tartományok, és még mindig aránylag kevés szó esik az „anyaországról”, legalább is a 16. századot illetően. (H. Lowry joggal emelte ki, hogy Anatóliáról eddig csupán a Malatjai szandzsák tahrir-defterét adták ki teljes szöveggel.) Çetin Varlık ugyan két időpontból is elsorolta az Anatóliai vilájet szandzsákjainak háztartásfőit, a felolvasott tengemnyi szám közepette a lényeg veszett el: mennyi volt az összlakosság?

Mivel különböző helyeken laktunk, a szervezők négy fogadásról gondoskodtak, hogy tovább bővítsék a közösen tölthető időt. Az egyetem, a bajor állam (a Schloss Schleissheimben), a török konzulátus és a Südosteuropa-Gesellschaft biztosította a kereteket ezekhez az eszmecsere-lehetőségekhez. Még egy kellemes tényezőről kell szólnom: a főleg hallgatókból álló, operatív szempontból Raoul Motika vezette titkárság tagjai állandó szívélyes mosolyukkal minden jelenlévőt elbűvöltek.

Mindent összevéve: a konferenciák elburjánzásának és devalválódásának korában ez a szűkebb szakterület kutatóit összehozó konferencia megmutatta, hogy mely irányokban remélhető vagy kereshető a továbblépés.

Dávid Géza

III. NEMZETKÖZI TÖRÖK NÉPRAJZI KONGRESSZUS

III. MİLLETLERARASI TÜRK KONGRESİ

III. INTERNATIONAL TURKISH FOLKLORE CONGRESS

1986., Izmir

1986. jún 23–28 között immáron harmadszor került sor a Nemzetközi Török Néprajzi Kongresszus megrendezésére Izmirben. (Az elsőt 1975-ben Isztambulban, a másodikat 1981-ben Burszában tartották.) Mivel a kongresszus rendezője, a Turisztikai és Kulturális Minisztérium Országos Néprajzkutató Intézete ebben az évben ünnepelte fennállásának 20. évfordulóját, három kiállítás is nyílt a kongresszus ideje alatt az évforduló tiszteletére. Az egyik az „Anatóliai motívumok” címet viselte, és Csatalhöyük neolitikus kultúrájától kezdve napjainkig mutatta be a legelterjedtebb anatóliai motívumokat. A másik kiállítás az elmúlt néhány évtized török néprajzi tárgyú kiadványait sorakoztatta fel, a harmadik pedig Manisza vidéki szőnyeget mutatott be.

Maga a kongresszus a régi, bevált szokás szerint öt szekcióban tartotta üléseit.

Az első szekció elsősorban metodológiai, terminológiai kérdésekkel foglalkozott. Itt hangzottak el a néprajzkutatás szervezeti problémáit érintő előadások is mint pl.

néprajzi atlaszok, múzeumok, adattárak stb. kérdései. A szekció ülését a török néprajzkutatás egyik nagy öregje, Orhan Acipayamlı nyitotta meg. Előadásában a török néprajzkutatás és oktatás jelenlegi helyzetét elemezve rámutatott arra, hogy mind a tágabban vett néprajzi anyaggyűjtés mind pedig a jól felkészült néprajzi szakemberek képzése szempontjából Törökországban nagy lemaradás mutatkozik. Az egyetemeken önálló néprajz szak nem létezik. A néprajzzal kapcsolatos ismereteket egyéb más szakokon oktatják (török szak, antropológia stb.). A hiányosságok megszüntetése céljából a szakemberek egy országos néprajzi oktatási intézmény létrehozását tervezik felsőbb szervek segítségével. — Mivel Törökországban még ma is élő hagyomány a népi énekmondók előadása, nagy vitát váltott ki Saim Sakaoğlu elemzése a népi költők, lantosok, énekmondók szerepéről. — Ugyanebben a szekcióban hangzott el Tasnádi Edit, az egyetlen magyar résztvevő (magam nem hivatalos vendégként voltam jelen) előadása Balassi Bálint azon verseiről, amelyeket törökből fordított ill. török dalok hatása alatt írt. Előadásában elsősorban a hazai kutatások eredményeit foglalta össze, s felhívta a török kutatók figyelmét arra, hogy e Balassi verseket még nem azonosították török eredetijeikkel.

A második szekció a török népköltészeti hagyományokkal foglalkozott. Több előadó választotta témájául a török népköltészet közismert alakjait. Ennek megfelelően összefoglalókat hallhattunk a Naszreddin Hodzsa történetek balkáni, arab ill. európai vándorlásáról. Ali Berat Alptekin és Fikret Türkmen a törökországi és ázsiai törökség körében egyaránt ismert Karacaoğlan történetek különböző változatait elemezte. — Egy érdekes 14. sz. végi forrásra (*Yüz hadis yüz hikaye*) hívta fel a török népmesemotívumok tanulmányozóinak figyelmét Tuncer Gülensoy. Ezt a művet eddig elsősorban nyelvészek tanulmányozták, de mindenképpen érdekes lehet a mese-kutatók számára is. — Szintén népmesékről, azok szerkezeti sajátosságairól tartotta előadását a neves texasi folklorista S. Walker. — M. Sabri Koz kutatásai a magyar turkológusok részéről is érdeklődésre tarthatnak számot. A „Kizilema” — az oszmán hadsereg által elfoglalandó városok jelképe — köré fonódó legendákról, versekről tartott összefoglalójában egy eddig még kiadatlan Kizilema eposzról számolt be. — A török folkloristák különösen nagy érdeklődéssel hallgatták İrfan Ünver Nasrattinoğlu-nak a Török Néprajzi Szövetség elnökének előadását, aki az elmúlt évben a Kínai Népköztársaságban, Kelet-Turkesztánban járt, és az ottani törökség irodalmát, népköltészetét tanulmányozta.

A harmadik szekció ülésén a népzene, a népi színjátás és a népi multságok ismerői, kutatói léptek az emelvényre. Közülük hármat emelnék ki. Metin And, a hagyományos török színház ill. népi játékok kiváló ismerője, előadásában az ún. kösze-játékokról beszélt. A források szerint ez a játék már a 7–8. században Szarmarkandban is ismert volt. Mind a mai napig tovább él Anatóliában, Irakban és Azerbajdzsánban. Anatóliában és Azerbajdzsánban általában februárban a tél vége felé játsszák ezeket a játékokat. Néhány napra ál-királyt választanak, aki ha ideje kitelik, elmenekül. Ő jelképezi a régi esztendőt. Hasonló „téltemető” játék nagyon sok indogermán népnél is el van terjedve, és valószínű, hogy a magyar kiszehajtás szokása kapcsolatban áll ezekkel a játékokkal. — Erman Artun a tekirdağ-i népi színjátás sajátosságairól beszélt, külön kiemelve azokat a jellegzetességeket, amelyek már az iszlám felvétele előtt megvoltak ezekben a játékokban. Az előadónak

egyébként megjelent már egy kétkötetes műve, amelyben Tekirdağ folklóráját dolgozta fel, de sajnos Rákóczi és sorstársaira vonatkozóan mindezekig nem talált semmilyen anyagot gyűjtései során. — Bahaeddin Ögel előadásában arra mutatott rá, hogy a török népzene gyűjtése és ennek tudományos feldolgozása még mindig várat magára. Rendszeres gyűjtő és kutatómunkáról még ma sem lehet beszélni. Sajnálatos tény ez a magyar népzene-kutatás szempontjából, mert Bartók törökországi népzenei gyűjtése óta ezen a területen magyar részről sem folyt kutatás, jóllehet Bartók tanulmányaiiban külön hangsúlyozta ennek jelentőségét.

A negyedik szekcióban a néphagyományokról, népszokásokról és a népi hiedelmekről hallhattunk érdekesebbnél érdekesebb előadásokat. — Zeynep Korkmaz a szólásmondások mögött rejtőző népszokásokat választotta elemzése tárgyául. — Jónéhány előadó foglalkozott a különböző zarándokhelyek, az iszlám felvételét megelőző kor vallásának emlékét őrző „áldozóhelyek” szerepével, elterjedtségével. Említésre méltó Kutlu Özen előadása, aki a Szivasz környéki Divrigi-ben végzett gyűjtései alapján az aratással ill. a tél-űző déli szél varáslásával kapcsolatos népszokások bemutatásával az iszlám és az iszlám előtti vallás rítusainak érdekes egybeolvadását elemezte. — Sok előadás hangzott el a népi gyógyászat tárgykörében. Jugoszláviából, Kínából és a Ciprusi Török Köztársaságból érkezett előadóktól hallhattunk néhány érdekes előadást, összehasonlítást az ottani és az anatóliai törökség népszokásairól, néphagyományairól.

Az ötödik szekcióban hangzottak el az anyagi kultúrával kapcsolatos előadások: a török népi konyhaművészetről, rézművességről, szőnyegkészítésről, hímzésekről, népviseletekről, házépítésről, fafaragásokról és a sírkövek művészetéről és még sok egyéb érdekes témáról. Közülük kettőt emelnék ki. Güran Erbek, az „Anatóliai motívumok” c. kiállítás rendezője a kiállításához kapcsolódva tartotta meg előadását, amelyben a neolitikus kortól napjainkig tekintette át a különböző díszítőmotívumok vándorlását, továbbélését. A szekció egyik legalaposabb, legszínelonallasabb előadását Muhtar Kutlutól hallottuk a kelet-anatóliai nomád törzsek jellegzetes sátor típusáról, az ún. fekete sátorról (kara çadır). Nemcsak a sátor külső jellegzetességeit mutatta be, hanem funkcióit is, valamint beszélt a hozzá fűződő hiedelmekről, szokásokról is. Előadását rendkívül gazdag dia-anyaggal illusztrálta.

Egészében véve a kongresszus jó alkalmat nyújtott arra, hogy az elmúlt néhány év legfrissebb kutatási eredményeit megismerhessük. Az egyes szekciókban vitákra kevésbé adódott alkalom épp az előadások száma és az időhiány miatt, de a szekcióülések utáni egyéni beszélgetések részben pótolták ezeket a vitákat, jó alkalmat teremtve ezáltal mélyebb szakmai kapcsolatok kialakítására.

Kovács Judit

TÖRÖK VILÁG MAGYARORSZÁGON TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK A HÓDOLTSÁG MŰVELŐDÉSTÖRTÉ- NETÉRŐL*

1986., Szigetvár

A Buda visszafoglalásának 300. évfordulója alkalmából tartott rendezvények sorát 1986. május 21–25. között egy tudományos ülészak nyitotta meg. Az ülészakot az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató csoportja, a budapesti, a debreceni, a pécsi és a szegedi egyetemek Régi Magyar Irodalomtörténeti, valamint a budapesti egyetem Középkori Magyar Történeti és Török Filológiai Tanszékei közösen rendezték a Szigetvári Várbaráti Kör támogatásával. Az ülészak előadásait Szigetváron a várban, Szulejmán pasa egykori dzsámijában tartották.

A konferencia nyitó előadásában Hóvári János összefoglalta a hódoltság kutatásának eddigi történetét és eredményeit. A magyar történettudomány hagyományosan e korszak had-, gazdaság- és politikátörténetével foglalkozott, a török uralom alatti művelődés történetét azonban mindeddig kevésbé, csak egyes részleteiben vizsgálták.

A hódoltság művelődését többféle, különböző jellegű és etnikumú kultúra egymás mellett élése, összefonódása jellemzi, ezért különböző szakterületeken végzett kutatások együttese szükséges ahhoz, hogy képet alkothassunk róla. Ezt a sokszínűséget tükrözte, illetve az interdiszciplináris kapcsolatok kialakítását segítette, hogy a konferencián turkológustól hebraistáig, nyelvésztől művészettörténészig nagyon különböző szakterületek képviselői vettek részt.

Az előadások egy csoportja a törökök Magyarországra hozott kultúrájáról és annak a magyar művelődésre gyakorolt hatásáról szólt. Ágoston Gábor a hódolt Magyarországon kialakult muszlim oktatásról és nevelésről vázolt fel képet, részben a török birodalom iskolarendszeréről tudható ismeretek, részben konkrétan a magyar területre vonatkozó források alapján. Gerelyes Ibolya budai török hagyatéki leltárak kultúrtörténeti vonatkozásait elemezte. Kakuk Zsuzsa arról tartott előadást, hogy nyelvünk török jövevényszavai milyen hatásokról, átvételekről tanúskodnak a tárgyi kultúra, az életmód, munkatevékenységek, stb. terén. Kovács Zsuzsa a magyarországi török költészet forrásairól és a Palatics-kódex magyar irodalomtörténeti tanulásairól beszélt.

A magyar kultúra hódoltság alatti továbbélését mutatta be Bobrovsky Ida ötvös-művészetről szóló előadása. Pirnát Antal egy könyvnyomtató műhely hódoltság alatti vándorútját követve nyomon, a kereszténységben belüli felekezeti küzdelmek történetének egy szakaszát világította meg.

Két előadás hangzott el a hódoltság alatti városok történetéről: Dávid Géza a városi népesség számának alakulását elemezte, Rózsa György pedig a hódoltság kori városkép-ábrázolások forrásértékéről beszélt.

A hódoltságban élő egyéb etnikumok művelődéstörténetét Vujicsics Sztojánnak a szerbek művészetéről és Haraszti Györgynek a budai zsidók egy verses krónikájáról szóló előadása képviselte.

*Következő számunkat az itt elhangzott előadásokból állítjuk össze.

Kovács József a török börtönökben raboskodó magyarok helyzetéről, a rabkiváltás körülményeiről beszélt.

Egy sor előadás mutatta be az egymással szembenálló magyarok és törökök egymásról alkotott képét, ismereteit, politikai elképzeléseit. Barta Gábor a magyarok török-barát ideológiájának kezdeteiről tartott előadást. Hasonló kérdést vizsgált meg török oldalról Fodor Pál: egy 17. századi török krónika alapján azt mutatta be, hogyan szerepel a török hódító ideológiában Bécs és a magyar nemesség. Kovács László az iszlám vallási toleranciájáról beszélt a hódolt Magyarországon. A Bécsből érkezett turkológus, Markus Köhbach a görögáli csatát megőrkítő török hősköteményről tartott előadást. Orlovsky Géza Zrínyi Miklós török tárgyú olvasmányait, könyvtárának turcica anyagát ismertette.

A konferencia szakmai programját Szigetvár török emlékeinek és Dél-Baranya néhány műemlékének a megtekintése, valamint az Ars Renata együttes hangversenye egészítette ki, az utolsó estén pedig „Zrínyi-lakoma” zárta.

Kovács Zsuzsa

Kiállítások

BUDA VISSZAVIVÁSA 1686

Emlékkiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban

Hazánk történetének egyik sorsfordító dátuma 1686. szeptember 2-a. Méltó arra, hogy ünnepélyes keretek közt emlékezzünk meg róla. A Budapesti Történeti Múzeum kitett magáért: jelentékeny nagyságú területen, állami és egyházi gyűjteményeink javát megmozgatva készítette el tisztelegő tárlatát. Komoly szakembergárda gyűjtötte-rostálta az anyagot, amelyet Bánkúti Imre forgatókönyve foglalt rendszerbe. Természetesen eleve számolni kellett a fennmaradt emlékek bizonyos egyoldalságával, valamint azzal, hogy nehéz lesz egyensúlyt tartani maga a visszavívás, illetve az egész török kor bemutatása között.

Kis török világba csöppenünk az első nagyobb egységben. Néhány szőnyeg, fegyverek, kerámiák, rézedények, ötvösművek, a pécsi Memi pasa fürdő előcsarnokának rekonstruált kútja, egy jobban és egy erősen megkopottan megőrződött kőfelirat, pár budai pasa-portré és egy-két helyben készült kézirat – köztük az egyetlen Magyarországon fennmaradt kádi-szidzsil (jegyzőkönyv) – idézi fel egyebek mellett a kort. A későbbiekben török tárgyat már alig látunk, inkább csak az ő hatásuk alatt készült hímzéseket, nyugati fegyverekbe applikált török elemeket, Abdurrahman pasa egy igen érdekes levelét 1685-ből és – kicsit váratlanul – pár miseruhának átalakított 16. századi hímzést az újjáépülést felvillantó résznél.

A második traktus a korabeli Magyarországot tárja a látogató elé, Zrínyitől Thökölyig címen. 16–17. századi metszetek, európai fegyverek, köztük a titokzatos csinkapuska, a főbb politikai és szellemi mozgalmak vezéregyéniségeiről készült különböző színvonalú olajfestmények (kimondottan primitív a Wesselényi összekövés tagjainak kivégzését ábrázoló nagyméretű kép) jelzik a kereteket, amelyekből majd kinő a felszabadító háború. A gazdasági helyzetről kevés szó esik, de igen sokat mondó az a térkép, amely a magyarországi marhakivitel napjainkra ismertté vált főbb irányait mutatja – mind a négy világtáj felé. És itt szerepel a szultán látomása is, jövőendő legyőzőjéről, Lipót császárról.

A következő elkülönülő szakasz a Szent Szövetség létrejöttét és az 1684-es sikertelen Buda elleni ostromot villantja fel, további fegyverek, metszetek és festmények tanúságával. Nem egészen világos, hogy miért ide került Koháry István gróf képe, aki 1682 és 1685 között Thököly fogságában volt, s az sem, miért kellett ide is 16. századi fegyvereket tenni. Jól zár ugyanakkor XI. Ince 1685. december 12-i bullája, amely a török elleni harcra lelkesít.

Így jutunk el a kiállítás központi részéhez, Buda ostromához és visszafoglalásához. Erősen túlteng itt a keresztény hadak és azok vezetőinek ábrázolása, de ez érthető. Török oldalról Abdurrahman pasa egy újabb – ezúttal lovas – metszettel szerepel, aztán II. Ahmed szultán érdekes portréja (bár ő 1691–1695 között uralkodott, míg Buda elvesztése IV. Mehmed korára esett, akiről szintén lehetett volna

képet találni), valamint egy zászlótöredék (melynek ismertetésénél Abu-Bakr kalifa neve két részre szakadt, s így 4 helyett 5 személy szerepel) került ide. Hiányolhatjuk a török katonaság főbb alakulatainak bemutatását, miniatúrákról vagy metszetekről. Thököly Imre és Zrínyi Ilona arcképe feleslegesnek mondható ebben a képcsarnokban, hisz ők nem vettek részt az ostromban. Nagyon érdekes a London Gazette 1686. szeptember 13–16 közti száma, amely jól értesülten számol be az eseményekről. Ugyancsak telitalálat a korabeli orvosi szerszámok és kezelési módok vitrine. Élmeny látni a hatalmas és igen gondos Fontana-Nessenthaler metszetet, amely számos kiadványból ismerős, de méretei bizonyára keveseknek voltak világosak.

Az ötödik részleg a közvetlen visszhangra összpontosít. Győzelmi lapok, ünnepek tervezetei, gúnyrajzok sorakoznak itt, de mértékkel. A rendkívül gyors reagálás ékesszóló példái az 1686-ban megjelent könyvek, még spanyol földön is. Nemesi levelek és emlékérmék zárják a kört.

Az 1699-ig folyó további harcoknak szentelték a hatodik osztatot. Meglehető kronológiai változatosság figyelhető meg itt, pedig még a metszetek nagysága is közel azonos. Frigyes württembergi herceg képe kilóg ebből a részből, hisz ő 1699-ig nem vett részt a felszabadító küzdelmekben. S bár talán török színfoltot lenne hivatva képviselni, de témájában mégsem kívánczik ide II. Rákóczi Ferenc 1720-as fogadásának két képe sem. Az 1683–1699 harcait bemutató mai térkép pedig kissé nehezen áttekinthető, s részben ismétlés is: korábban láttuk az 1686-os eseményeket.

A hetedik, az újjáéledést nyomon követő teremrész ügyesen szelektál: kiemeli Széchényi György esztergomi érsek hatalmas adományait, tájékoztat a városi élet helyreállításáról, az ipari tevékenység megélénküléséről. Láthatjuk a Zaigert, amely egyenként leírja a telkeket és a rajtuk álló házak állapotát.

Végül az utókor megemlékezéseiből kapunk egy csokorra valót. Főleg az e században a Vár területén elhelyezett táblák, szobrok és más alkotások fényképei tettesztősek egymás mellettükben. Színvonalatlanok viszont a kiállított festmények – egy nagyobb szabású kompozíció elegendő lett volna.

Összefoglalóan az a benyomásom, hogy a kiállítás betöltötte hivatását. Ugyanakkor nem sért érzékenységet, nem részrehajló egyik irányban sem. Kicsit sok a metszet és a fegyver, s nem mindig derül ki a tárgy hovatarozása: magyar, európai vagy török-e?

Szólnunk kell még a kiállítás Fenyvesi László szerkesztette katalógusáról, amely jóval a májusi megnyitás után jelent meg. Ha arra gondolunk, hogy 1886-ban 471 oldalas kalauzt adtak ki, 1936-ban pedig 111 oldalas leírást, akkor a mostani 94 lapot a szerény jelzővel kell illetnünk. Ezen túlmenően egyenetlen az anyag. A háttér-megrajzoló, ostrombemutató és az események jelentőségét kiemelő oldalak után csupán egyetlen lap jut a török világ jellemzésére Magyarországon és Budán. Ezt négy, eltérő szemléletű mini-tanulmány követi a budai ostromképekről, az egykorú festményekről, a Buda visszafoglalása korából való metszetekről, illetve az emlékérmékről és készítőikről. Közülük egy értekezik szorosán a kiállított tárgyról, a többinél nem világos, melyek is láthatók az emlegetett művek közül. A két utolsó rész az újjászületést és az utókor emlékezetét foglalja össze. A fegyverek elemzésére egyáltalán nem került sor, csakúgy mint az események főszereplőinek bemutatására

sem, akár a metszetek, akár a festmények példáján. Az idegen nyelvű rezümék közül a 35. oldalon lévő angol szöveg helyenként érthetetlen és számos hibával tarkított.

A kisebb egyenetlenségek ellenére élmény volt ez a kiállítás mindazok számára, akik valamelyest is érdeklődnek nemzeti múltunk iránt.

Dávid Géza

BUDA VÁR, 1686

Emlékkiállítás a Hadtörténeti Múzeumban

Helyeselhető, hogy a Budapesti Történeti Múzeum mellett a Hadtörténeti Múzeum is megemlékezett Buda visszavívásáról. Katonai eseményről lévén szó, ebben ez a műhely a legilletékesebb. Saját anyaguk gazdag, de azért kiegészítésre szorul. Szerencsés ötlettel fordultak Bécs, Grác, Krakkó és Zágráb illetékes gyűjteményeihez: a tőlük érkezett tárgyak kiegyensúlyozottabbá teszik a tárlatot. Sok török fegyvert láthatunk így együtt, többek között nagyszámú buzogányt és jatagánt. Persze lőfegyvereket és szabványokat is. Íj és tegez, nyilak és puzdra, illetve a hatalmas ágyú (melyet minden bizonnyal 1684-ben öntöttek, hisz az 1095-ös hidzsra év 1683. december 20-án kezdődött) zárják a sort. A háttérben fényképek mutatják az egyes fegyverfajták használóit. Igen ügyes az a kollázs, ahol egy lószerszám és egy buzogány mögé a hasonlóan felkaréjozott kanizsai pasa életnagyságúra felnagyított lovas képe került. Az 1686 körüli évek fő politikai vezetői külön tárlót kaptak. A legszébb ábrázolás XI. Ince pápát, a hadjáratok fő mecénását örökítette meg Paulus Morelus márvány reliefjén (az esztergomi Keresztény Múzeum tulajdona). Itt látjuk IV. Mehmed szultán (uralkodott: 1648–1687) Aubry által készített portréját, valamint Sobieskit, Justinianus dózsét, I. Lipótot és Thökölyt. Természetesen az előzmények sem hiányozhatnak: főleg a 15 éves háború kap nagyobb teret, de Buda 1684-es ostroma, majd az 1685-ös főbb összecsapások is képviselve vannak.

E bevezető terem után a második rész a visszavételt idézi. A tekintetet az az enteriőr vonzza, mely kellő tárgyilagossággal az egymásnak feszülő hadakat varázsolja elénk: a 7 törökkel szemben 12 európai harcos áll, szerencsére csak szimbólikusan, azaz csupán egykori vértjeikkel és sisakjaikkal. Minden együtt van itt: a katonai jelvények, zászlók, az ostromágyúk, a Duna zárólánca, stb. A terem közepén császári tábori ágyú terpeszkedik. A vitrinekben változatos emlékek sorakoznak, így IV. Mehmed egy másik – koronás – metszete, Jacob Koppmayer kiadásából, Abdurrahman pasa állítólagos kéziratot tábori Koránja (elég vékonyka ahhoz, hogy teljesnek tartsuk, s ugyancsak ellenőrzésre szorul a tulajdonos kiléte) és európai fegyverek. Érdekes az a fényképmásolat, amely az európai, köztük a magyar egységek létszámát mutatja ki. A falakon az ostromról készült metszetekből és a főbb – szövetséges és magyar – katonai vezetők portréinak fényképmásolataiból találunk bő válogatást.

A harmadik terem továbbgyűrűzteti az eseményeket. Egész Karlócaig eljutunk, utána pedig évszázadok emlékezetéből kapunk ízelítőt könyvek, emlékérmek, festmé-

**Az utolsó budai beglerbég: Abdurrahmán pasa
(meghalt Buda ostrománál 1686-ban). Történelmi Múzeum**

MUHAMMEDI IV SONST ACHMET geramit Türkischer Kayser
 Ist ist das stolze Haupt der Türcken Behut und Kayser
 Der Mülend rasat und tobt auß alle Christen Däuler
 Mit Böring aber er sich jmer stellt und schmauchet
 Wird doch durch Christi Creud er aller Kraft beraubt
 Doch nicht

IV. Mehmed szultán (1648–1687). Hadtörténeti Múzeum

nyek segítségével. Két hologram főleg az ifjabb látogatók figyelmét ragadja meg: az egyik egy török pisztoly, a másik pedig egy amulett és egy löportartó élethű mása.

A budavári reprezentatív összesítéshez mérten is tudott újat adni ez a kiállítás, és nem csak a hadiszerszámok terén. Ez Makay Ágnes és Körömi Joachim gondos munkájának dicséretes eredménye. Kár, hogy nem készült katalógus, csupán egy poszter-szerűség e tárlatról.

Dávid Géza

HÁROM KELETI SZÖNYEG KIÁLLÍTÁS

A Nemzetközi Keletiszőnyeg Konferencia (ICOC = International Conference on Oriental Carpets) 1986. szeptember 17-e és 21-e között tartotta 5. ülését. A három-évenként egybegyűlő konferenciának – Washington és London után – idén két város adott otthont: Budapest és Bécs. Magyar résztvevői Batári Ferenc, Gombos Károly és Gombos Zsuzsa voltak. A konferencia budapesti megnyitója egybeesett a Buda visszavívásának 300. évfordulójával kapcsolatos ünnepekkel. Ebből az alkalomból három szőnyegkiállítás nyílt fővárosunkban.

Az Iparművészeti Múzeum „500 év oszmán–török szőnyegművészete” címmel keleti szőnyegyűjteményének legjelentősebb csoportjából mutat be 100 darabot. E kollekció világviszonylatban is az elsők közt szerepel. A kiállított textíliák száma egyben egy másik évfordulóra emlékeztet bennünket; éppen 100 éve, 1886-ban mutatta be az Iparművészeti Múzeum egy nagyszabású kiállítás keretében Ipolyi Arnold nagyváradi püspök magángyűjteményét. Az itt szereplő 24 keleti szőnyeg bemutatásával Magyarország rendezte az első nagyobb, átfogó képet nyújtó keleti szőnyeg kiállítást.

A 14–15. századi ún. kora-oszmán szőnyegművészetről kevés adat áll a kutatók rendelkezésére. E korai szőnyegek datálásához, stílusuk meghatározásához azonban biztos támpontot ad a kor néhány híres festője, akik festményeiken egy-egy keleti szőnyeget nagy részlethűséggel örökítettek meg. Az ilyen módon ábrázolt szőnyegtípusokat festőjük után nevezték el holbein-, lotto-, bellini-, memling- és crivelli-szőnyegeknek. A 15. századból kevés szőnyeg maradt fent. Ezek közé tartozik az a kiállított szőnyegtöredék is, mely nevét Carlo Crivelli (1457–1493) festőről kapta, akinek Angyali üdvözet című képén (London, National Gallery) hasonló szőnyeg szerepel. Sárga színű középmezéjét két nyolcszögű csillagidom köré szerkesztett stilizált állat- és madáralakok töltik ki. (A szőnyegtöredék képével a Magyar Posta bélyeget jelentetett meg.)

A gyűjtemény legtöbb darabja a 16–17. századból, a török szőnyegművészet második virágkorából származik. A szultáni udvari manufaktúrákban Perzsiából és Egyiptomból áttelepített mesterek dolgoztak. Az idegen hatás a szőnyegek stílusában és technikájában egyaránt érződik. E magas színvonalú termékek közül egy szőnyegtöredék és egy ún. „golyós” szőnyeg van a múzeum tulajdonában. Az említett manufaktúrákon kívül a korszak legjelentősebb szőnyegkészítő központja a

Erdélyi imaszőnyeg Usakból, 1650–1700. Iparművészeti Múzeum

törökországi Usak város és környéke volt. Az itt készült szőnyegekre a geometrikus jellegű mintázat és a fehér-vörös-sárga-kék uralkodó szín a jellemző. Az alkalmazott motívumok, színek és a szőnyegek mérete alapján különböztet meg a szakirodalom madaras, skorpiós, csillagos, medalionos, fehér, kis és nagy usak-szőnyeget. A kisebb szőnyegkészítő központok közül a két legjelentősebb Kula és Gördesz. A kiállításon mindhárom város munkájára találunk néhány szép példát.

A 17. századi imaszőnyegek a török szőnyegek külön csoportját alkotják. Közös jellemzőjük; a szőnyeg mustrájában az imafülke, a mihráb ábrázolása. Az imaszőnyegek egyik típusa az ún. oszlopos ladik-imszőnyeg nevét onnan kapta, hogy mintázatában a háromboltozatos imafülkét rendszerint 2–4–6 karcsú oszlop tartja. A legértékesebb a hatoszlopos ladik-szőnyeg, amelynek csomózása tömör és színes mintázatával harmonikus egységben van. 6 darab látható most közülük.

Az imaszőnyegek másik, magyar szempontból is jelentős csoportjába az ún. erdélyi imaszőnyegek tartoznak. Nevük megtévesztő, nem a készítés helyét, hanem a lelőhelyet jelöli. Erdélyből kerültek elő a legnagyobb számban azok az Usak városában készült imaszőnyegek, melyeknek bordűrjét kampós arabeszkkel kitöltött medalionok díszítik, s tükrükben kettős boltív szerepel. E szőnyegek elsősorban a 16–17. század folyamán a Magyarországot is érintő szárazföldi kereskedelem révén kerültek Erdélybe.

A 17. századi magyar kastélyok és jómódú udvarházak berendezésének gyakori tartozéka a keleti szőnyeg. Az összeírásokban hozományleltárakban és végrendeletekben gyakran „fejér, vörös, skarlát, fejér babos, fejér tarka, oszlopos skarlát, öreg, közép, apró” néven feljegyzett szőnyegekkel nemcsak a padlót, hanem a falakat, sőt a bútorokat is beborították.

A 18–19. századi szőnyegek a török szőnyegművészet lassan hanyatló korszakának termékei. A mély tűzű színeket a halványabb pasztell színek váltják fel, a korábbi arányrend felbomlik, a díszítőelemek leegyszerűsödnek. A 19. század közepétől kezdik alkalmazni az olcsó, de gyorsabban fakuló gyári festékeket. E hanyatló korszak jó minőségű szőnyegeinek: Mudzsir, Milasz, Kirsehir és Konya város termékeinek bemutatásával zárul a kiállított oszmán–török szőnyegek sora.

A kiállítás rendezője és a katalógus szerzője Batári Ferenc. A katalógus mind a 100 szőnyeg képét tartalmazza (*500 év oszmán–török szőnyegművészete*. Iparművészeti Múzeum, Budapest, 1986 – *Five Hundred Years in the Art of Ottoman-Turkish Carpetmaking*. The Museum of Applied Art. Budapest, 1986).

A Nagytétényi Kastélymúzeumban az Iparművészeti Múzeum keleti szőnyeggyűjteményének másik két jelentős csoportja: a sajátos stílusjegyeket mutató kaukázusi és középázsiai szőnyegek kerültek bemutatásra.

A kaukázusi szőnyegek a mai kaukázusi szovjet köztársaságok (Arménia, Azerbajdzsán, Grúzia és Dagesztán) területéről származnak. A jó minőségű, házilag festett gyapjából készített textíliák először kizárólag saját használatra szolgáltak. A szőnyegek mellett ugyancsak csomózó és szövő technikával készültek a mindennapi élet egyéb használati tárgyai is, így pl. a zsákok, úti- és nyeregtarisznyák, övek, kötények, ágyneműtartók, lótakarók stb.

Európába – így Magyarországra is – a 19–20. század folyamán kerültek a keleti szőnyegkereskedelem révén. E kereskedelem tájairól, városairól kapta nevét a geomet-

Kuba-imaszőnyeg, 1858. Iparművészeti Múzeum

rikus mintájú kaukázusi szőnyegek 10 főcsoportja is: a kazak-, karabag-, gendzse-, talis-, mogan-, sirván-, baku-, kuba-, dagesztán- és derbent-szőnyegek.

Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében a legtöbb kaukázusi szőnyegfajta megtalálható. Jelenleg 19 darab látható közülük a kastély emeletén, az állandó bútor kiállítás területén. A 18–19. században, a kaukázusi szőnyegek ún. második virágkorában készültek. Díszítményeik a nép képzeletvilágát, érzelmeit tükrözik. A szimbolikus jelentésű talizmánok, mágikus ornamenteik közül néhány: a birka szarva az éltető erő, az „S” forma az éltető víz, a páros madár a szerelem jelképe.

Imaszőnyeg ritka a kaukázusi szőnyegek közt. E ritkaságok egyike a kiállításon látható kuba-imaszőnyeg, melynek mihrábjára feletti felirat a mohamedán időszámítás szerinti 1272-t, azaz 1858-at jelöli meg készítésének időpontjául. Tükrében a stilizált madár, teve és a jellegzetes horgas-kampós minta mellett csigás bárányszarv minta és nyolcszögű (bajt elhárító) csillag látható.

Külön említésre méltó az ún. örmény sarkányos szőnyegek csoportja, mely nevét – a többivel ellentétben – nem egy kereskedelmi központról, hanem feltételezett készítőiről az örményekről kapta. Valószínűleg a 16–17. században perzsa hatás alatt készültek. Jellegzetes mintaelemük a stilizált sarkányalak, mely rombusz-rácsba komponált nagyvirágos mustra kíséretében jelenik meg. A kiállított három örmény szőnyeg élénk színei; a vörös, sárga, kék, lila és zöld már messziről felkeltik a látogató figyelmét.

A földszinti két kiállítóteremben kapott helyet a középázsiai (türkmén) szőnyegek gyűjteménye.

A kutatások szerint a szőnyegcsomózás művészete e vidékről, a mai Türkmen Szovjet Szocialista Köztársaság területéről ered. Az itt élő törzsek legkedveltebb színe a mély tónusú vörös. Szőnyegeikre a vörös árnyalatain kívül a szőnyeg egész tükrét egyenletesen, vagy négyzethálósan betöltő medalionok, más néven „göl”-ök jellemzők. A göl-ök címerszerű törzsi jelvények voltak, s egyben törzsük jellegzetes szőnyegmotívumává váltak. A göl-ök és más díszítő motívumok felismerésében magyarázó táblák segítik a látogatót. A ma ismert legrégebbi türkmén szőnyegek a 18–19. századnál nem korábbiak. Nyugati importjuk csak a 19. század közepétől indult meg, ennek ellenére a múzeum 72 darabból álló gyűjteményében minden jelentősebb szőnyegfajta képviselve van. A rendszeres állami vásárlásokból, adományokból kialakult gyűjteményből most 54 darab látható.

A kizárólag női munkának számító szőnyegszövést és csomózást már kislány korban megtanulták a nők. A szőnyegeken kívül csomózásos technikával készítették szinte a sátrak egész berendezését: a jurta ajtófüggönyét (engszi), az ajtókeretre erősíthető drapériát (kapunuk) és a díszítő-rögzítő szerepű hosszú, keskeny szövetszerű sávot (jolami) (lásd a borítón). A kaukázusi képekhez hasonlóan a türkmének is kedvelték a csomózott szőnyegtáskákat (torba, csuval), valamint a nyeregre akasztható tarisznnyákat. Közülük néhány szép, korai munka került a kiállítás üvegtárlóiba.

A kiállítást Gombos Károly rendezte, a szőnyegek technikai analizisét Gombos Zsuzsa készítette (Vö. egy korábbi kiállítás katalógusával: *Türkmen szőnyegek – Turkmenian Rugs*. Iparművészeti Múzeum – Nagytétényi Kastélymúzeum. 1984. A kiállítást rendezte, a katalógus bevezetőjét írta Gombos Károly).

Örmény sárkányos szőnyeg, 17. sz. Iparművészeti Múzeum

Végezetül, de nem utolsó sorban a Budapest Galéria és az Iparművészeti Múzeum közös rendezésében „Régi keleti szőnyegek budapesti magángyűjteményekből” címmel megnyílt reprezentatív kiállításról essék néhány szó. A sajnálatos módon igen rövid ideig (szept. 2–okt. 12.) nyitvatartó kiállításon a budapesti gyűjtők tulajdonából kölcsönzött 70 darab értékes és szép szőnyeget tekinthettük meg. Az anyag legkiemelkedőbb darabjai a 17. századi anatóliai kora-oszmán szőnyegek közül is a két arabeszk-rácsos lotto-szőnyeg és a két madaras usak-szőnyeg volt.

A Budapest Galéria emeletén Dr. Salgó Miklós úr, az Észak-Amerikai Egyesült Államok magyarországi nagykövetének Budapesten lévő nyereg és lótarakó gyűjteményének válogatott darabjai kerültek bemutatásra. (A gyűjteményről szóló beszámolóinkat lásd előző számunk 120-dik oldalán)

A kiállítás rendezője és a kiállítási katalógus szerzője Batári Ferenc (*Régi keleti szőnyegek budapesti magángyűjteményekből – Ancient Oriental Rugs from Private Collections in Budapest*. Budapest, 1986).

A három kiállításon bemutatott közel 300 keleti szőnyeg méltán tarthat nagy érdeklődésre számot mind a szakértők, mind a nagyközönség körében.

Pásztor Emese

KISS KÁROLY: MIT HOZOTT A FÉLHOLD?

Magyar Nemzet 1986. szeptember 2., 7. oldal

Budavár visszavételének 300. évfordulóján a Magyar Nemzet egyetlen megemlékező írást közölt: Kiss Károly tollából. Kíváncsian kezdtem olvasni, hisz a jó nevű újságíró mint múltbeli értékeinket ismerő, azokért aggódó valakit tartottam számon. Reméltem, hogy az alkalomhoz illően, alapos szakirodalmi tájékozódás után fogott hozzá a mérlegkészítéshez – ha már nem kapott a korszakkal foglalkozó történész tanulmánya párhuzamosan helyet.

A cikk azonban mind szemléletét, mind hangvételét tekintve csalódást okozott. Nem célunk itt ellentanulmányt írni, csupán a legfontosabb vitatható pontokra hívjuk fel a figyelmet.

A szerző nevek felsorakoztatása nélkül azt állítja, hogy „idehaza is épp elegenden vannak, akik áldásosnak tartják a török magyarországi uralmát. Derűsnek nem nevezhető tartós kapcsolataink hallatán bővületbe esnek.” Nos, mértékadó magyar történész ilyet soha nem fejtett ki, bővületbe pedig még kevésbé esett. (Ellentétes elfogultságra annál több a példa.) Az elmúlt 20–25 év során történészek és turkológusok „csupán” azon igyekeztek, hogy a török kort megtisztítsák a reá rakódott előítéletektől, árnyalni próbálják azt a képet, amely csak a feketét és a még feketébbet ismerte. Ez a szemlélet esztelen pusztítók helyébe számító hódítókat tett. Folyamatos leépülés helyett lefelé és felfelé ívelő korokat mutatott ki, mert bizony népeség és gazdaság időnként még előre is lépett a „150 év” során. Sikerült például meghatározni a pusztásodás 16. századi arányát. Kiderült, hogy általában a hódítások idején következett be komolyabb megrázkódtatás, de még az is különbözött ország-részenként. Aztán a 15 éves háborúig még a legkevésbé védett vidékeken sem ért el 10 százalékot a faluveszteség, másutt pedig az újratelepülő helységek száma kiegyenlítette az eltűnőket. A mezőgazdasági termelésről és az árukivitelről pedig azt mondhatjuk, hogy nem hogy nem csökkent, de éppen növekedett a 16. században. A helyőrség és kádi nélkül maradt városok önkormányzatának megerősödése, az iszlám vallási toleranciája tény. Kiss Károly ezekről nem vesz tudomást. Számára csak pusztulás és rablás létezik. (Ilyen értelemben jobb cím lett volna a „Mit vitt el a félhold?”.) Többször is kitér a százezer számra elhajtott foglyokra. Különösen furcsán hangzik az alábbi rész: „Lakóik [a településeké] jórészt rabláncra kerültek, így hurcolták őket Konstantinápoly rabszolgapiacára. A maradék népességre: férfiakra, nőkre és gyermekekre rabszolgasors várt.” Ha jól értjük, akkor a javarész után a maradékot is elhurcolták. Ehhez annyit tennénk hozzá, hogy a török kincstári naplók bevételei között előfordul a rabok után szedett illeték, ám jelentősen kisebb volument sejtetve, mint azt az elbeszélő kútfők alapján vélhetnénk. Olyan adatok is vannak, hogy a szultán – hadjárat alkalmával – kimondottan megtiltotta a rabszedést. A 17. században pedig részben helyi üzletté vált a fogolytartás, de volt remény

a szabadulásra, a kialakított váltságdíj ellenében. „Sok százezernyi” kiskorú gyermeket sem igen vihettek janicsárnak, már csak a hadtest létszámának korlátozott volta miatt sem, arról nem is beszélve, hogy a gyermekadót csak a balkáni területeken alkalmazták hivatalosan. Egy másik helyen Kiss Károly összetéveszti a „győzelmi örjögést” a vallási fanatizmussal. Az ortodoxia is átesett a képrombolás számunkra érthetetlen időszakán – az iszlámot hosszú távon kísérte el az emberábrázolás elítélése, legalább is nyilvános helyeken.

A legsúlyosabb következtetésekre azonban a bevezető passzus vezet. Mi szükség van egy évforduló kapcsán ellenségeséget szítani két nép között? Bármilyen okból szeretnek minket a törökök, annak csak örülhetünk. Ám leszögezhetjük: e megkülönböztetett szívélyesség háttérében azok az ősi szálak húzódnak, amelyek már a honfoglalás előtt is összekötötték, sőt etnikailag rokonná is tették népeinket. Milyen mértékben őrződött meg ennek tudata a Kis-Ázsiába szakadt törököknél, azt csak további kutatások tárhatják fel, s azt is, mennyire játszik ebbe bele az iskolai nevelés. De hogy a törökség távolabbi csoportjai is vallanak hasonló nézeteket, arról időről-időre hallhatunk-olvashatunk. Mai barátságunk elmélyítésének viszont semmi köze nem lehet a hódoltság korának történeti megítéléséhez.

Dávid Géza

ÚJ TISZTELETI TAGJAINK

A Kőrösi Csoma Társaság 1986. április 15-i közgyűlése túlnyomó szavazattöbbséggel tiszteleti tagjául választotta Csingeltej kínai, G. Doerfer NSZK-beli, J. R. Hamilton francia és L. Petech olasz professzort. A négy kiváló tudós életpályáját ismertetjük az alábbiakban.

Csingeltej professzor, a kukuhotói Belső-Mongol Egyetem (Hohhot, Nei Mongol Daxue, Kína) tanára, Harcsinöldön született 1924-ben. Az ötvenes években Kína egész területére kiterjedő mongol nyelvészeti kutatómunkát vezetett. Ennek eredményeként addig ismeretlen mongol nyelvet tártak fel a kínai-tibeti határterületen, sőt a dél-kínai Jüan tartományban is felfedeztek egy mongol csoportot. Emellett a korábbinál alaposabb és pontosabb leírást adtak Kína ojrát, burját és belső-mongol nyelvjárásairól. A később több évre tétlenségre kárhozott mongolista mára ismét elfoglalhatta méltó helyét országa tudományos életében. A legutóbbi időkig egyetemének prorektora volt, s tanítványok sorának nevelése mellett hosszabb tanulmányútra is eljutott Japánba. Alkotókedvét visszanyerve átdolgozta leíró mongol nyelvtanát, s egy kisebb kutatócsoport élén jelentős haladást ért el a még megfejtetlen kitaj írásbeliség értelmezésében. A magyar tudománnyal az ötvenes évek óta van kapcsolata, tanulmánya is jelent meg nálunk. E kapcsolat nemrég újraéledt, a professzor 1985-ös budapesti látogatásával, amikor is Társaságunk rendkívüli ülésén „A kis kitaj írás megfejtése” címen tartott előadást.

Gerhard Doerfer professzor a göttingai egyetem Altajisztikai és Turkológiai Tanszékének vezetője, 1920-ban született. Tudományos munkássága igen széleskörű. Hatalmas ismeretanyagot nyugszik a modern perzsa nyelv mongol és török elemeiről írott négykötetes, monumentális műve, mely az altajisztika minden területén nélkülözhetetlen kézikönyv. Ha nem is teljesen előzmények nélkül, de ő fedezte fel a turkológia számára az Iránban beszélt haladzs (halacs) nyelvet. Ennek első, gondos gyűjtésen alapuló szótárát a Magyar Tudományos Akadémia kiadója jelentette meg. Munkái jól ismertek nemcsak a turkológia, hanem a mongolisztika és a tunguz nyelvtudomány területén is. Élénk és határozott vitastílusa is hozzájárult számos kérdés tisztázásához. Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy Doerfer professzor a nemzetközi altajisztika kiemelkedő egyénisége. A magyar tudománnyal régiek és jók a kapcsolatai. Könyvén kívül számos cikke jelent meg folyóiratainkban. Több ízben járt hazánkban, előadásokat tartott Budapesten és Szegeden. Ugyanakkor aktívan segítette a Göttingában járt magyar orientalistákat. Kint dolgozó ösztöndíjasaink szakmai vezetését pedig nagy lelkiismeretességgel látta el.

James R. Hamilton 1922-ben született az Egyesült Államokban. Romanistaként kezdte tanulmányait. A második világháború kitörésekor, mint fiatal antifasiszta, önként jelentkezett az amerikai hadseregbe. Előbb Törökországban, majd Japánban

szolgált. Ekkor kapott olyan impulzusokat, amelyek meghatározták további életútját. A háború befejeztével Párizsban folytatta egyetemi tanulmányait. Ilyen előzmények után a turkológiára és a sinológiára esett választása. E sajátos kombinációban megindítható kutatómunkája páratlan lehetőségeket rejtett magában. J. R. Hamilton évtizedek szívós munkájával bizonyította, hogy tudott ezekkel élni. Az ujgur filológia, a belső-ázsiai török népek történetére vonatkozó források feltárása és értelmezése, illetve a türk-ujgur-kínai kapcsolatok területén sok jelentős eredményt könyvelhetett el magának. A turkológia hagyományos témakörén túl főleg a régi török népek tanulmányozása terén fűzik munkásságát szoros szálak a magyar tudományossághoz. A magyar kutatás eredményeit mindig megkülönböztetett figyelemmel tartotta szemmel, és építette be tanulmányaiba. J.R. Hamilton mintegy tíz esztendeje francia állampolgár. Ma a CNRS igazgatói címét bírva vezeti a párizsi turkológusok kutatócsoportját.

Luciano Petech professzor, az Olasz Tudományos Akadémia (Accademia Nazionale dei Lincei) levelező tagja, a Római Egyetemen a kelet-ázsiai történelem nyugalmazott, rendes tanára, 1914-ben született Triesztben. L. Petech Tibet történelmének egyik legsokoldalúbb és legeredményesebb kutatója. A tibeti kútfőkön és a kínai történetírók Tibetre vonatkozó tudósításain kívül kiválóan ismeri a 17–18. századi kapucinus és jezsuita misszionáriusok Tibetről és Nepálról szóló feljegyzéseit, és jártas az indiai és az arab-perzsa forrásokban is. Vizsgálatai kiterjednek Tibetnek, valamint Ladaknak és Bhutának a tibeti birodalom megalakulásától (7. század) egész a 20. századig terjedő köztörténetére. Foglalkozott az Indiát érintő korai kínai tudósítások problémáival, illetve Nepál múltjával is. Petech professzor kapcsolatai a magyar orientalisztikával régiek és intenzívek, többek között részt vett valamennyi Kőrösi Csoma szimpozionon.

Dávid Géza

A Kőrösi Csoma Társaság tiszteleti tagjainak névsora

- N. A. Baskakov turkológus (SzU)
- L. Bazin turkológus (Franciaország)
- Csingeltej mongolista (Kínai Népköztársaság)
- G. Doerfer turkológus (NSzK)
- H. Eren turkológus (Törökország)
- A. von Gabain turkológus (NSzK)
- Halasi-Kun Tibor turkológus (USA)
- J. R. Hamilton turkológus, sinológus (Franciaország)
- Hattori S. mongolista (Japán)
- W. Heissig mongolista (NSzK)
- A. N. Kononov turkológus (SzU)
- E. I. Kychanov tangutológus, tibetista (SzU)
- O. Lattimore mongolista (USA)
- T. Lewicki arabista (Lengyelország)
- Lokesh Chandra indológus (India)

A. Macdonald tibetista (Franciaország)

L. Petech tibetista (Olaszország)

Sinor Dénes turkológus (USA)

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSEK MEGVÉDÉSE

C. Önörbayan: A mai mongol (halha) igeképzés.

(Orčïn caġn mongol (xalx) xelnii üil üg бүтөх yos)

c. kandidátusi értekezésének megvédésére 1986. máj. 30-án került sor. A mongol nyelven írt disszertáció opponensei Kara György és Bese Lajos voltak, a vitát Kakuk Zsuzsa vezette.

Az ELTE BTK Belső-Ázsiai Tanszékén jelenleg mongol nyelvtanárként működő, hazájában az ulánbátori Pedagógiai Főiskolán mongol nyelvet oktató C. Önörbayan már hosszú évek óta gyűjtötte az anyagot kandidátusi disszertációjához, s mintegy előtanulmányként tíz cikket, tanulmányt jelentetett meg. Az értekezés tézisei magyar nyelven jelentek meg.

E disszertáció az első olyan összefoglaló mű, amely a mongol igeképzést részletesen feldolgozza. A szerző az értekezés bevezető részében utal a megelőző kutatásokra, s eredményeiket beépíti saját rendszerébe. A bevezetést követően két nagy részre tagolódik a mű: I. Igeképzés szabad gyökökből (névszói és igei gyökök, valamint a belőlük képzett névszói és igei tövek). II. Igeképzés a nem szabad használatú gyökökből (hangfestő és hangutánzó gyökök, melyek önállóan nem, csak képzővel szerepelhetnek).

Az I. rész tulajdonképpen a „hagyományos” igeképzés rendszerezett feldolgozása, s ebben a formájában külön az igeképzés tankönyveként is megállná a helyét. A II. rész, viszont témafelvetésében is új, hiszen a szerző által alkotott elnevezéssel „nem szabad használatú gyököknek” hívott csoportot az igeképzés szempontjából még nem kutatták. Az opponensek egyike, Bese Lajos, aki maga is foglalkozott a nem szabad használatú gyökök egy csoportjával, a cselekvés, történés módját ábrázoló gyökökkel, szintaktikai funkciójuk szerint preverbiumoknak nevezte őket tanulmányaiban, s opponensi véleményében is hangot adott ennek. C. Önörbayan válaszában az igeképzés szempontjából „a nem szabad használatú gyök” meghatározást vallotta célszerűbbnek.

A disszertáció kivívta az opponensek helyeslését, jóváhagyását, véleményükben néhány kisebb pontosítást kérték egyes képzők használatára, jelentésére vonatkozólag. Kara György felhívta C. Önörbayan figyelmét arra, hogy a nem szabad használatú gyökökre vonatkozó kutatásait terjessze ki a török nyelvek hasonló jelenségeire is. A szerző a felmerült kérdéseket tömören és kielégítően válaszolta meg.

C. Önörbayan sikeresen megvédett kandidátusi disszertációja remélhetőleg hamarosan megjelenik nyomtatott formában is hazájában, s így kézikönyvként szolgálhat a mongolisták számára.

Birtalan Ágnes

Berta Árpád: A tatár nyelvjárások története. Hangtörténeti elemzés

c. kandidátusi értekezésének megvédése 1986. okt. 3-án zajlott le. Az értekezés opponensei Kakuk Zsuzsa és Vásáry István voltak. A nyilvános vitát a bizottság elnökeként Kálmán Béla vezette.

Az értekezés célkitűzése a volgai tatár nyelvjárás rendszer előzményeinek rekonstruálása a kazáni (központi) tatár és miser-tatár nyelvjárások hangtani vizsgálata segítségével.

A dolgozat első fejezete rövid tudománytörténeti áttekintést nyújt a tatár nyelvjárások kutatásáról. A második fejezet a rendkívül szétágazó tatár nyelvjárások teljes mai rendszerét mutatja be (A tatár nyelvjárás kutatás jelenleg 3 főnyelvjárással, 36 nyelvjárással, 33 alnyelvjárással és számos helyi változattal számol). A tatár nyelvjárások rendszeréről hasonló részletességű áttekintés még nem látott napvilágot.

Az értekezés fő része a tatár nyelvjárások hangtörténeti vallomását tárja fel. A mai helyzetből kiindulva sorba veszi az első szótagbeli, majd második szótagbeli magánhangzókat, utána a mássalhangzókat, és megvizsgálja azok nyelvtörténeti alakulásait. A nyelvi eszközökön túl felhasználja a történeti – elsősorban a településtörténeti – kutatások eredményeit. Végül összegzi a részvizsgálatok eredményeit.

Az eddigi tatár nyelvjárás kutatás megelégedett a szinkron rendszer rögzítésével, s a nyelvjárásokban fellelhető jelenségeknek az irodalmi nyelvvél történő összevetésével. Berta Árpád vállalkozása – a tatár nyelvjárások történeti szempontú vizsgálata – előzmények nélkül áll a tatár nyelvjárás kutatásban. A dolgozat főbb eredményei: A mai tatár nyelvjárások teljes rendszerének bemutatása; a tendencia-szerű és szórványos hangváltozások visszavezetése a 14–16. századig; a központi és miser nyelvjárások jelenségeinek időben és térben való szétválasztása. A volgai tatár nyelvjárások hangtörténeti vizsgálata közelebb visz a középkipsak nyelvemlékek, valamint a Volga-vidék története összetett etnogenetikai folyamatainak, településtörténetének megismeréséhez.

Berta Árpád munkáját az opponensek – s a hozzászólók – igen magasra értékelték, – a cím egyszerűsítése mellett, bizonyos szerkezeti és stílári változtatásokkal – elfogadásra és kiadásra javasolták. A Bizottság a dolgozatot 100 %-os szavazattal elfogadta.

Kakuk Zsuzsa

Brief Summaries of the Papers

PÉTER VARGYAS, MATERIAL REMUNERATION FOR INTELLECTUAL AND PHYSICAL WORK IN ANCIENT MESOPOTAMIA

Starting from Egyptian and Mesopotamian literary works eulogizing the profession of the scribe, the paper seeks an answer to the question whether the material compensation for intellectual work accorded with its alleged prestige. An analysis of scribes' genealogies reveals that the post was open to wide social strata, while pay and rations were lower than those of manual workers. Text Nbn 458 prompts the conclusion that pay and rations did not cancel each other out, and on the basis of this recognition, the paper reevaluates the historical place and role of the system of rations in the early period of Mesopotamia. Relying on the norm of the rations, recorded in the above mentioned document – which were one-third of the labourers' subjected to the scribe – and to the pay – which was about half of the workers' on the average – it can be concluded that manual work was better paid in Mesopotamia than the intellectual.

ILDIKÓ PUSKÁS, THE INDUS CIVILIZATION – CALL FOR A NEW INTERPRETATION

The excavation reports on the Indus Civilization sites were followed by a few monographs already in the fifties. The standard reference book by Wheeler (*The Indus Civilization*) had only been published in 1968 (third and revised edition) and was soon followed by B. and R. Allchin's and W. Fairervis' books.

These have raised new questions while new methodology was utilized. The expansion of the excavation soon resulted in a series of new publications, and the first attempts to synthesize can be traced in the works written or edited by G. Possehl, R. Mughal, S. Ashtana and others. In the same time a number of publications were released on particular fields and called for reevaluating earlier views.

The basic problems for a new interpretation are those of the chronology, of the political-economic developments, the social set-up, the language and the script, and religion.

Regarding chronology both the chronological framework of the Civilization has to be defined (especially in the light of Mehrgarh), and periodization throughout rethought, especially regarding the use of such terms as Prae-Harappan and/or Early Harappan, Mature Harappan, Late/Post-Harappan. The "end" of the Civilization calls also for a new interpretation keeping the Málwá excavations in mind.

For understanding the Civilization better, the problems of regionalization, economic interactions within one and between more regions (including overland and maritime contacts with the outside world), functional analysis of microregions are the most urgent questions for study.

Little is known yet about the the social set up, more could be extracted from the combination of archaeological and comparative approach.

The question of the language and script requires a new stimulus for a break through long awaited. Here teamwork seems to be the most promising way, while in understanding the religion and culture detailed comparative studies are required.

In many details we have an up-to-date picture of the Indus Civilization, the time and task now calls for a joint effort for a synthesis to be able to mark the real significance of this Civilization in the world history.

S. KLASHTORNY, KIPCHAK AND SIR. THE PREHISTORY OF THE KIPCHAK PEOPLE

The earliest occurrence of the eponym Kipchak is in the inscription of Sine-Uso (760): *tür[k] [qı]bčaq* 'Turks and Kipchaks'. The joint mention of Turks and Kipchaks, in a context revealing their political alliance and military union, is demonstrated from other sources as well. The inscriptions of Orhon (732 and 735) often feature the designation *türk sir bodun* 'Turk and Sir tribal confederation'. Tonjukuk's inscription (c. 726) shows the Sir tribe in a somewhat different light, but also mentions the Sirs and Turks as the two dominant tribal groups.

These data led the author to conclude that *Sir* in Turkish documents and *qıbčaq* ~ *qıvčaq* (Kipchak) in Uighur records denote one and the same tribal confederation participating to some extent in power alongside the Turks.

To verify this assumption, the author examines the data on the history of the Sirs. According to Chinese sources, the Sie (=Sir) and Jento tribes formed a significant tribal confederacy, wiped out in 646–647 by the Chinese with the assistance of the Uighur tribes. The Sir tribes left in the Hangaj mountains joined the Turks, creating the Turk-Sir alliance. Following the collapse of the Turkish Empire (735), brought about by the Uighurs, no source mentions the eponym Sir again, but as early as the second half of the 8th century, the name Kipchak appeared in a cuneiform text and in the first Arabic list of Turkic tribes.

In common usage, the word *qıpčaq* ~ *qıvčaq* means 'unfortunate, miserable; good-for-nothing.' The author opines that this protective name was assumed by the Sirs after the internal strife and Chinese massacre of 646–647. This protective sobriquet was not used by the Turks, but the Uighurs, who triumphed over the Turks (and Sirs), must have found it a most appropriate name. As the origin and meaning of the name later became obscure, several legends were born to explain it (cf. Oguz epic, Rashid ad-Dîn, and Abu-l-Gâzi).

ANDRÁS RÓNA-TAS, THE HUNGARIAN DISCOVERERS OF INNER ASIA. FROM THE BEGINNINGS TO WORLD WAR I.

This is a Hungarian version of a paper read at the Second Csoma de Kőrös Symposium, 20th September 1979 the original of which was not included in its Proceedings (Acta Orientalia Hung. 34, 1980).

The author tries to reconstruct the knowledge of the Magyars on Inner Asia before they settled in the Carpathian Basin. Then he sketches the sources from which the Hungarians may have received informations on Inner Asia in the Middle Ages living already in their present homeland. The missionary activity of Hungarian churchmen culminated in the travels of friar Julian 1235/36 and 1238 resp. He brought fresh material on the Mongols to Europe. The Hungarian Medieval Chronicles reflect living contacts with the East.

In the second part of the paper the author deals with the following travellers: J. Grueber, A. Csoma de Kőrös, T. Duka, A. Reguly, Á. Vámbéry, V. Leitner, L. Berzenczey, G. Bálint, B. Onody, Ágost and József Zichy, K. Ujfalvy, B. Széchenyi, L. Lóczy, Jenő Zichy, G. Almássy, Gy. Prinz, I. Schwaiger and A. Stein. The author analyzes their motivations, their aims and the change in the perspectives of the discoverers. The paper concludes with the story of three items which belonged to the Turfan expeditions and which were donated by Le Coq in 1918 to three of the founders of the Csoma de Kőrös Society: P. Teleki, Z. Felvinczi-Takács and István Zichy.

LÁSZLÓ LŐRINCZ, MYTHICAL ELEMENTS IN BURIAT HEROIC POEMS

The author discusses three elements of Buriat myths, especially in heroic songs, the meanings of which became obscure during the passage of time.

The element *the deer comrades of the Knight's horses* frequent in heroic poems, could simply be an element of fables. However, the author endeavours to prove that it might be part of an ancient star myth, probably connected to the change of seasons.

He also seeks to analyze and explain the meanings of the heroic poem elements *Tebhej's peak* and *Majdari's yellow book*. The peak of Tebhej might have been a mythic place for the Gods and people to meet, and make friends. As for Majdari's book, it is not a book of prophecies, but of precepts written by the Gods for our hero.

ÉVA JEREMIÁS, CONTEMPORARY LINGUISTIC VARIANTS AND THEIR HISTORICAL BACKGROUND IN PERSIAN

In contemporary Persian language, there is a conspicuous difference between the formal and informal variants going beyond the usual differences justified by the medium (e.g. phonetic and morphological alternations, vocabulary, and simple sentence structures, etc.). In addition to these, contemporary Persian features different syntactic phenomena in both versions. Two syntactic variants are dealt with (the expression of the verbal aspect with the auxiliary verb *dāstan* and the use of enclitic pronouns depending on the register). I seek to answer the question: whether these syntactic variants might represent a change going on in the language now or have been existing grammatical structures for centuries just being grammaticalized. My analyses of the historical background of the variants verify the latter.

Concerning the theoretical debate on linguistic changes, my investigations of the Persian language, have led me to deny the possibility of including the notion of linguistic variants in the generative model. Instead, I support the trend dealing with historical syntax from a new aspect (socio-historical linguistics), which interprets linguistic changes in the reflection of both linguistic and non-linguistic phenomena. In connection with this, I point out some features of contemporary Persian, the use of which is allowed or banned by institutional (culture policy) decision.

IBOLYA GERELYES, SOME DATA TO ASSIST THE DATING OF GRAFFITÁ DECORATED TURKISH CERAMICS

Ceramics constitute one of the most significant groups of archeological remains from the Turkish occupation of Hungary. A special collection among the remains is that of pedestalled bowls, not missing from any castle or settlement under Turkish rule, and thus a definite sign of the Turkish era, whenever found in certain layers during excavations. Among the bowls, the graffiti decorated ones stand out as a separate group, significant both from a historical and art historical point of view. For no logical reason, however, they are entirely missing from the findings of Pécs and Eger, two towns of importance in the studied period. Earlier research dated the appearance of graffiti bowls and their use in Hungary at the first period of Turkish occupation, the latter half of the 16th century.

In this study, the author analyzed the finds from the Turkish period, uncovered in closed pits in the precincts of the Royal Palace of Buda and the Lower Palace of Visegrád. On the basis of the graffiti and other ceramics, as well as coins recovered here, the appearance and use of these artifacts in Hungary can be dated from the second half of the 16th to the first half of the 17th century. Hopefully, the more exact dating of this type of object will also help to clarify its origin and ethnic background.